

Almaz ÜLVİ

**AZƏRBAYCAN - ÖZBƏK (CİĞATAY)
ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ**

(Dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)

Bakı - Qartal - 2008

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi:

Vaqif ARZUMANLI, *filologiya elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər:

Cənnət NAĞIYEVA, *filologiya elmləri doktoru, professor*

İsmayıl VƏLİYEV, *filologiya elmləri doktoru, professor*

Almaz Qasım qızı Binnətova (Almaz ÜLVİ). **Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri**
(*dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər*) - Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 2008. 326 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin əlaqələrinin təşəkkül tarixindən başlamış, müasir dövr əlaqələrimizə qədər altı yüz illik bir dövr izlənilir. Xüsusən, klassik XY-XIX əsrlər, eləcə də XX əsrdə yaranmış çoxşaxəli əlaqələrimiz - poeziya, nəsr və dramaturgiya sahəsindəki bağlılıqlar ətraflı şəkildə araşdırılır. Monoqrafiya həm geniş oxucu kütləsi, həm də ictimai – humanitar elmlər sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ü 4702080106 qrifli nəşr
044 - 2008

© **Almaz ÜLVİ, Bakı, 2008**

© **"Qartal", Bakı, 2008**

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi: Azərbaycan- özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində yeni mərhələ.....	5
GİRİŞ.....	7
I FƏSİL. Azərbaycan – cığatay (özbək) ədəbi əlaqələrinin təşəkkül dövrü	9
1.1. Folklor dünyasının cığatay (özbək) fəslə və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.....	9
1. 2. Cığatay (özbək) folklor biliciləri və abidələri	14
1. 3. Cığatay (özbək) ədəbiyyatı. Klassik irsin öyrənilməsi	18
1. 4. Dahi Əlişir Nəvai. Həyat və yaradıcılığına cizgilər.....	20
1. 5. Nəvai irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında	23
1.6. Özbək ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında Nizami, Nəsimi və Füzuli ənənələri	32
II FƏSİL. Poeziyanın inkişaf mərhələləri və ədəbi əlaqələr	43
2. 1. XVI-XIX əsrlər cığatay (özbək) poeziyası və müştərək ədəbi meyllər	43
2. 2. XX əsr cığatay (özbək) ədəbiyyatı və "Molla Nəsrəddin» jurnalı (Şərq satira məktəbi və cədid cığatay (özbək) poeziyası)	45
2. 3. Özbək (cığatay) poeziyası Azərbaycan dilində.....	49
2. 4. Özbək şeiriyyəti ədəbiyyatşünaslıq üfqlərində	53
2.5. Özbək poeziyasında Azərbaycan və Səməd Vurğun mövzusu.....	56
2.6. Çolpan yeni cığatay (özbək) şeirinin dan ulduzu kimi	57
2. 7. Qafur Qulam və Azərbaycan	70
2. 8. Zülfüyyə lirikası və Azərbaycan mövzusu	73
III FƏSİL. Yeni təmayüllər və Türküstanda bədii nəsrin inkişafı	78
3. 1. Cığatay (özbək) nəsrinin ilk dövrü.....	78
3. 2. 40-cı illərdən sonrakı nəsr və tarixi roman janrı.....	81
3. 3. Şərəf Rəşidov yaradıcılığının çağdaş motivləri.....	81
3. 4. Özbək nəsrə Azərbaycan dilində.....	83
3. 5. Realist cığatay (özbək) nəsiri	85
3. 6. Özbək satirik nəsrinin ustası	91
IV FƏSİL. Dramaturgiya-teatr tarixi və ədəbi ənənələr.....	99
4. 1. XX əsr və dram janrının yeni meylləri	99
4. 2. Dramaturgiya-teatr əlaqələri və ədəbi təsir məsələsi	100
4. 3. Həmzə Həkimzadə Niyazinin ədəbi irsi	104
4.4. Maqşud Şeyxzadə taleyi və yaradıcılığı ədəbi əlaqələrmüstəvisində.	107
4. 5. Özbək tarixi faciə janrı və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı	109
4. 6. Özbək opera teatrının «Səfərov məktəbi»	116

V FƏSİL. İstiqlal idealı və ədəbi əlaqələrin yeni dövrü.....	118
5. 1. Xəlil Rza Ulutürk və özbək ədəbiyyatı.....	118
5. 2. İstiqlal mücahidinin Ulutürkçülük məfkurəsi	126
5. 3. Ədəbi cərəyanların yeni təmayülləri.....	130
 NƏTİCƏ	135
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	137

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Azərbaycan – özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində yeni mərhələ

Son illərdə respublikamızda nəşr olunan bir sıra mətbu orqanlarında Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinə, ayrı-ayrı tanınmış özbək şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş xeyli maraqlı məqalə və yazılara rast gəlmək olur. Xüsusən “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Bakinskiy raboçiy”, “Elm”, “Respublika” kimi qəzetlərdə; “Azərbaycan”, “Elturan”, “Dədə Qorqud”, “Ədəbi əlaqələr”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Ulduz”, “Elmi axtarışlar”, “Dirçəliş”, “AMEA Xəbərləri”, “Filologiya məsələləri”, “Dil və ədəbiyyat” və s. kimi jurnal və toplularda. Həmin məqalələrin müəllifi isə imzası artıq həm kütləvi oxucular, həm də elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanan Almaz Ülvidir.

Filologiya elmləri namizədi Almaz Ülvi (Binnətova) uzun illərdir ki, Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrini öyrənir və araşdırır. 2000-ci ildən etibarən bilavasitə mənim məsləhətimlə bu mövzuda axtarışlar aparmağa başlayan Almaz Ülvi ədəbi-mədəni əlaqələrin daha dərinliklərinə gedib çıxmışdır. O, xalqlarımız arasındakı əlaqələrin öyrənilmiş, az öyrənilmiş və yaxud hələ heç öyrənilməmiş səhifələrini araşdırdıqca, daha dərinliklərə baş vurur. İndiyə qədər ədəbi əlaqələrimizin diqqətdən kənarda qalmış yeni və qiymətli qatlarını üzə çıxarır.

Ötən illər ərzində müəyyən səviyyədə özbək dilini də mənimsəməyə başlayan Almaz Ülvinin nəşr etdirdiyi araşdırmaları bir daha sübut edir ki, doğrudan da bir-biri ilə qan qohumluğuna, dil və din birliyinə malik olan Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbi əlaqələr salnaməsi nə qədər zəngin və rəngarəngdir.

Azərbaycan – özbək (cığatay) ədəbi- mədəni əlaqələri çoxəsrlik və zəngin tarixi ilə müxtəlif dövr tədqiqatçılarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu əlaqələrin istər XX əsrə qədərki mərhələlərinə, istərsə də XX əsrdəki inkişaf meyllərinə dair C. Nağıyeva, H. Məhəmmədxocayev, Ş. Turduyev, Q. Əliyev, X. R. Ulutürk, Ə. Cabbarlı kimi tədqiqatçıların xidmətlərini qeyd etməklə yanaşı, son bir əsrdəki Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi-mədəni əlaqələrini cərəyanların mərkəzində dayanan hadisələrin mahiyyəti və ədəbi simaların yaradıcılığı ilə vəhdətdə işıqlandıra biləcək tədqiqatlara xüsusi ehtiyac duyulur.

Almaz Ülvinin hazırkı araşdırması - “Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)” monoqrafiyası həm aktuallığı, həm də istər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda müstəqillik dövrünün, İstiqlal məfkurəsinin yeni tələblərinə cavab verməsi ilə seçilir. Araşdırıcının neçə illərdir ki, mütəmadi nəşr olunmuş məqalələrinin davamı kimi hazırladığı bu monoqrafiya bir daha sübut edir ki, xalqlarımız arasındakı ədəbi əlaqələr olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Almaz Ülvinin “Qafur Qulam və Azərbaycan”, “Özbək satirasının ustası”, “Görkəmli realist özbək nasiri”, “Nəvainin əsərləri Azərbaycan dilində”, “Dahi Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, “Maqsud Şeyxzadə-iki xalqın oğlu”, “Maqsud Şeyxzadənin dramaturgiya yaradıcılığı”, “Azərbaycan-özbək dramaturgiya əlaqələri”, “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı”, “Müasir özbək ədəbiyyatı tədqiqatçı sözünün işığında”, “Özbək ədəbiyyatşünaslığında Nizami və Nəsimi irsinin öyrənilməsi”, “Azərbaycan - özbək folklor əlaqələrinin tədqiqinə dair”, “Özbək poeziyasında Səməd Vurğun mövzusu”, “Xəlil Rza Ulutürk özbək ədəbiyyatının tədqiqatçısı və tərcüməçisi kimi”, “Nəvainin ədəbi şəxsiyyəti”, “Zülfüyyə yaradıcılığı haqqında”, “Cığatay ədəbiyyatı və dahi Nəvai”, “Nəvaişünas alim Cənnət Nağıyeva”, “Sənətkarlıq dərslərini el ədəbiyyatından alan şair” və s. kimi araşdırmaları öz dərinliyi və əhatəliliyi ilə həmişə mənim diqqətimi cəlb edib. İndi həmin araşdırmaların müəyyən elmi problemlər ətrafında birləşdirilməsi və elmi-məntiqi ardıcılıqla yenidən- monoqrafiya kimi işlənməsi sözügedən sahənin və müəllifin araşdırdığı mövzuya çox ciddi yanaşdığını sübut edir. “Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)” monoqrafiyası sistemli tədqiqat əsəridir və tədqiqatçının doktorluq dissertasiyası əsasında hazırlanmışdır.

Monoqrafiyanın ayrı-ayrı fəsil və bölmələri nəzərə qarpan və onların hamısını biri-birinə bağlılığı və öz elmi-nəzəri sanbalı ilə də diqqəti cəlb edir. Belə ki, XX əsrə qədərki ədəbi-mədəni əlaqələrimiz tarixinə qısa “ekskurs”lardan tutmuş Ə. Nəvai, Ə. Çolpan, H.H. Niyazi, A. Qədri, Q. Qulam, M. Şeyxzadə, Zülfiyyə, A. Qəhhar və başqa XX əsr ədəbi “zirvə”lərinin təqdim-təhlilə və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə çoxtərəfli əlaqələrinə həsr olunmuş səhifələrə qədər, bütün araşdırma boyu Azərbaycan “özbəkşünaslığı”nın özünəməxsus baxışı və yanaşma tərzini yenidir, maraqlıdır. Bu isə özü-özlüyündə sözügedən monoqrafiyanın ədəbi əlaqələr sahəsində aparılan ciddi axtarışların nəticəsi olaraq qəbul oluna bilər.

“Azərbaycan – özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin zənginliyini nəzərə alan müəllif monoqrafiyasını beş fəsilə bölmüşdür: “Azərbaycan- cığatay (özbək) ədəbi əlaqələrinin təşəkkül dövrü”, “Poeziyanın inkişaf mərhələləri və ədəbi əlaqələr”, “Yeni təmayüllər və Türkünstanda bədii nəsrin inkişafı”, “Dramaturgiya-teatr tarixi və ədəbi ənənələr”, “İstiqlal ideali və ədəbi əlaqələrin yeni dövrü”. Hərəsi altı – yeddi bölmədən ibarət olan fəsillər Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin təşəkkül tarixindən başlamış, müasir dövr əlaqələrimizə qədər altı yüz illik bir dövrü özündə əks etdirir.

Monoqrafiyada Azərbaycan-cığatay (özbək) ədəbi əlaqələrinin ən qədim dövrlərindən tutmuş bu gününə qədər mövcud olan saysız – hesabsız faktlar və zəngin ədəbi materiallar tədqiqatın bütün fəsillərinə bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olan dörd məsələ - ədəbi dövrlər, ədəbi simalar, ədəbi növlər və janrlar, ədəbi təmayüllər ətrafında araşdırılır, təhlil olunur və ümumiləşdirilir. Hər hansı ədəbi cərəyanın və inkişaf mərhələsinin mərkəzi anlayışlarından olan həmin dörd amilin vasitəsi ilə bir çox məsələlərə bu cür çoxtərəfli kompleks yanaşma tədqiqatın elmi-nəzəri sanbalını müəyyənləşdirir və müəllifə sözügedən əlaqələrin mahiyyəti və xüsusiyyətləri üzrə ilk dəfə olaraq bir sıra ciddi elmi nəticələrə gəlməyə imkan yaradır.

Filologiya elmləri namizədi Almaz Ülvinin bu monoqrafiyasının ədəbi və elmi ictimaiyyətimiz tərəfindən razılıqla və rəğbətlə qarşılanacağına ümidvaram və bu qənaətdəyəm ki, müəllif gələcəkdə də bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirəcək, Azərbaycan – özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi istiqamətində daha yeni və uğurlu addımlar atacaqdır.

Vaqif ARZUMANLI

Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr» şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

28 may 2008-ci il.

GİRİŞ

Müstəqillik dövrü hər bir ölkə inkişafının bütün başqa sahələrində olduğu kimi, onun digər ölkələr və xalqlarla ədəbi-mədəni əlaqələrinin tərəqqisi sahəsində də tamamilə yeni və geniş üfüqlər açdı. Tarixin hökmü ilə əsrlərdən bəri müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan və özbək xalqlarının öz əzəli və əbədi arzusu olan milli müstəqilliyə eyni vaxtda qovuşması onların taleyindəki müştərəkliyi bir daha təsdiq etdi. 1991-ci il hər iki xalqın, hər iki respublikanın və hər iki dövlətin tarixinə onların milli yüksəlişinin və bütün gələcək uğurlarının təminatçısı olan Azadlığın adını yazdı.

Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrinin çoxəsrlik zəngin və kəşməkəşli bir tarixi olmasına baxmayaraq, Müstəqillik dövrü yalnız bu əlaqələrin çiçəklənməsi üçün şərait yaratmaqla kifayətlənmədən, həm də bu minillik tarixi ənənələri yeni tələblər əsasında saf-çürük etməyi, yeni prinsiplər müstəvisində dərinlən öyrənməyi, İstiqlal məfkurəsi baxımından geniş şəkildə işıqlandırmağı müasir ədəbiyyatşünaslıq qarşısında ciddi vəzifə kimi qoymaqladır.

Üstəlik, 1996-1997-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Özbəkistan Respublikasına və Özbəkistan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasına, eləcə də 2004-cü ilin martında Azərbaycan Prezidentinin Özbəkistana rəsmi səfərləri zamanı hər iki ölkə rəhbərlərinin qarşılıqlı çıxışlarında bütün başqa məsələlərlə yanaşı, ədəbi-mədəni əlaqələrin bundan sonrakı inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Ötən bir neçə il ərzində hər iki respublikada mədəniyyət sahəsində dövlət miqyasında həyata keçirilən tədbirlər – “Özbəkistanda Azərbaycan səfirliyinin və Azərbaycanda Özbəkistan səfirliyinin fəaliyyətə başlaması, Daşkənddə "Azərbaycan evi"nin və onun önündə Heydər Əliyevin büstünün açılışı, onların yerləşdiyi küçəyə isə adının verilməsi, Özbəkistan paytaxtında dahi şair Nizami Gəncəvinin heykəlinin ucaldılması, qarşılıqlı olaraq Bakıda dahi özbək şairi Əlişir Nəvayiə heykəl qoymanın qərara alınması” (Vaqif Arzumanlı) və başqa bu kimi əlamətdar hadisələr isə heç şübhəsiz ki, ədəbi-mədəni əlaqələrin gələcək inkişafına güclü təkan verən amillərdəndir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin geniş və hərtərəfli tədqiqini nəzərdə tutan bu əsərdə ortaya qoyulan prinsiplərdən biri, monoqrafiyanın adından da göründüyü kimi, dövrlər və təmayüllər məsələsidir. Yəni başqa bir sıra tədqiqatlardan fərqli olaraq, "bir-birinə şagird, bir-birinə ustad" (Q. Qulam) sayılan iki qardaş və iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələrinin ən qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi yolun xüsusiyyətləri, ümumi cəhətləri və uğurları monoqrafiyanın beş fəslində ayrı-ayrılıqda deyil, daha çox bir-biri ilə vəhdətdə nəzərə çarpan bir neçə amil (ədəbi dövr, ədəbi sima, ədəbi növ, ədəbi janr, ədəbi təmayül) ətrafında araşdırılır. Bu isə öz növbəsində hansı dövrdə hansı ədəbiyyatda hansı simanın, hansı janrın və ya təmayülün aparıcı mövqeyə malik olması, yaxud qardaş ədəbiyyata hansı cəhətləri ilə təsir göstərməsi barədə tutarlı elmi-nəzəri nəticələrin əldə olunmasına müəyyən imkan yaradır.

Tədqiqat davamında ortaya qoyulan bütün məsələlərin həllində, ədəbi faktların təhlilində və ədəbi simaların təqdimində diqqət mərkəzində duran prinsiplərdən biri də tarixilik prinsipidir. Belə ki, sovet dönəmində hökmran ideologiyanın təsirində istər Azərbaycan, istər Özbəkistan tarixinin (o cümlədən, ədəbiyyatlar tarixinin) müəyyən dövrləri və məsələlərinin saxtalaşdırıldığı hal-hazırda heç kimə sirr deyil. Monoqrafiyada tarixilik prinsipini əsas götürərək, ilk dəfə saxtalaşdırılmış ədəbi faktlara və məsələlərə İstiqlal məfkurəsinin işığında yenidən baxılmış, onların ədəbi əlaqələr tarixindəki yeri müəyyənləşdirilmiş və layiqli qiyməti verilmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığında ya qadağan olunmuş, ya da ən yaxşı halda tənqid hədəfinə çevrilmiş "cədidçilik" tamamilə yeni münasibət və yeni baxışın mövcudluğu, inqilaba qədərki

Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsinə əsaslanaraq, klassik ədəbi irsə nisbətən "özbək" etnonimi ilə yanbayan "cığatay" istilahının da sıx-sıx işlədilməsi məhz bu zərurətdən irəli gəlmişdir.

Bu zərurət, eyni zamanda, tədqiqatın müxtəlif fəsilərində bir sıra görkəmli ədəbi simaların həyatının və yaradıcılıq bioqrafiyasının ən mühüm məqamlarına, ədəbi əlaqə və ədəbi təsir salnaməsinin ən parlaq səhifələrinə ilk baxışdan təkrar kimi duyulsa da, müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən dönə-dönə müraciət etmək ehtiyacını doğurmuşdur.

Eləcə də, ədəbi əlaqələrin elmi-nəzəri mənbələrinə münasibətdə müxtəlif ideologiyaların təsirində formalaşan rus və Avropa alimlərinin fikirlərindən daha çox Azərbaycan və özbək ədəbiyyatlarını dərinləndirən bilən və yaradıcılıqları bu ədəbiyyatların ab-havası ilə nəfəs alan Firudin bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Mir Cəlal Paşayev, Məmməd Arif, Həmid Araslı, Vahid Zahidov, İzzət Sultan, Natan Məllayev, Ləziz Kayumov, Pənah Xəlilov, Xəlil Rza Ulutürk, Cənnət Nağıyeva, Qulamhüseyn Əliyev, Vəqif Arzumanlı, Ənvər Cabbarlı, Akif Bağirov, Yaşar Qasimov və başqa görkəmli ədəbiyyatşünasların mülahizələrinə istinad edilmişdir. Və nəhayət, əvvəldən axıra qədər Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin zəngin və çoxəsrlik tarixinin mahiyyətini və özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirən başqa bir mühüm prinsip müştərəklik məsələsidir. Bu o deməkdir ki, eyni şifahi mənbədən (qədim türk folklorundan) və eyni poetik sistemdən (qədim Şərq poetikasıdan) qaynaqlanan türkdilli ədəbiyyatların bir-biri ilə əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri müxtəlif mənbələrdən qidalanan ədəbiyyatların (alman, yapon, ingilis, rus və s.) qarşılıqlı əlaqə və təsirindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, eyni mənbəli, eyni dilli, eyni ruhlu Azərbaycan və özbək ədəbiyyatlarında bir-birinə bənzər ədəbi fakt və hadisələrin hamısını yalnız ədəbi təsirlə bağlamaq düzgün olmazdı. Odur ki, hər bir ədəbi əlaqə və təsir hadisəsini düzgün qiymətləndirmək üçün ona müxtəlif baxış nöqtələrindən və müxtəlif üsullarla yanaşmaq lazım gəlir. Başqa tərəfdən, türkdilli ədəbiyyatlar arasında ədəbi əlaqə və təsirin nəzəri əsaslarının kifayət dərəcədə işlənməməsi məsələnin mahiyyətini daha da çətinləşdirir.

Bütün bunlara baxmayaraq, çoxəsrlik Azərbaycan - özbək ədəbi əlaqələrinin bu monoqrafiyada bir az öncə vurğuladığımız prinsiplər əsasında ilk dəfə işıqlandırılması elmi-ədəbi ictimaiyyətdə və geniş oxucu kütləsində dərin maraq doğuracağına ümid edirik.

I fəsil

AZƏRBAYCAN – CİĞATAY (ÖZBƏK) ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜL DÖVRÜ

1. Folklor dünyasının cığatay (özbək) fəslə və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı

Böyük filosofların sözüdür ki, şifahi xalq ədəbiyyatında əksər məqamlarda milliyyət və coğrafi məkan sərhədsiz olur. Məhz bu cür bəşəri mahiyyət daşıdığından folklor nümunələri əsrlər boyu cilalanır, yaşayır. Dünya xalqlarının folklorunda olduğu kimi, cığatay (özbək) folkloru da epos janrında olan əsərlərlə-dastanlar, epik poemalar, əfsanələr, nəğmə və bayatılar, atalar sözləri vasitəsilə inkişaf etmiş və yazılı ədəbiyyatın yaranışına qədər böyük tarix yaşamışdır. Xalq ruhunun, milli adət-ənənənin, xalq həyatının, təfəkkürünün daşıyıcısı olan bu əsərlər tarixi ədəbi faktlardır. Sadə xalq həyatını ağırlaşdıran və təqiblərə məruz qoyan zülmkar bəylər, xanlar Nəsrəddin Əfəndinin satirik novellaları, lətifələri ilə acı gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Folklorun bir gözəlliyi və tarixiliyi də ondadır ki, burada qəhrəmanlıq həmişə düşməyə qalib gəlir. Bu mənada qədim cığatay (özbək) folkloru nümunələrindən «Goroğlu» və «Alpamış» poemalarını da qeyd edə bilərik. Cığatay (özbək) qəhrəmanlıq dastanlarının ən mükəmməl nümunəsi «Alpamış» dastanıdır. Alpamış adlı xalq qəhrəmanının xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi əsərdə iki hissə daxilində təsvir edilmişdir. Birinci hissədə qəhrəmanın gənclik sevdası-nişanlısının dalınca getməsi, rəqibləri ilə yarışması və evlənməsi kimi mənəvi-estetik yaşantılar nəğmələnilib, ikinci hissədə isə qəhrəmanın zülmkar Tayçaxana qarşı yürüşü zamanı hiyləyə düşərək əsir alınması və müxtəlif sərgüzəştlərdən sonra qələbə ilə Vətənə qayıtması dastanın süjet xəttini təşkil edir. «Alpamış»ın ən mükəmməl variantı 1939-cu ildə cığatay (özbək) folklorçusu Fazil Yoldaşoğlunun söyləməsində qələmə alınmışdır. İstər «Goroğlu», istərsə «Alpamış», istərsə də digər dastanlar xalq yaradıcıları tərəfindən əsrlər boyu təkmilləşdirilmişdir. Bu əsərlərdə ali təfəkkürdən doğan aforizmlər, aydın metaforalar, gözəl təbiət təsvirləri və ən başlıcası, cığatay (özbək) dilinin zənginliyi diqqətdə dayanan başlıca cəhətlərdir. «Yusif və Əhməd» feodal cəngavərlik dastanı, «Şeybani Xan» tarixi dastan, «Zəvar xan», «Gündoğmuş», «Şirin və Şəkər», «Arzugül», «Rüstəm xan» kimi aşiqanə və əfsanəvi-qəhrəmanlıq dastanlarının adlarını bu sırada çəkə bilərik.

Müasir dövr ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif xalqların (təbii ki, türkdilli xalqlar nəzərdə tutulur) ədəbi-bədii əlaqələri ilə yanaşı folklor əlaqələri də elmi mövzu olaraq işlənmişdir. İndi «Qutadqu bilik»də, «Divani lüğəti-it-türk»də və s. qədim tarixi-yazılı ədəbi abidələr də Azərbaycan dilinə, eləcə də digər türk dilləri qrupuna aid xalqların ədəbi dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan-cığatay (özbək) folklor əlaqələrindən danışmaq özü maraqlı mövzudur. Bu mənada Azərbaycan folklorunun Özbəkistanda, cığatay (özbək) folklorunun Azərbaycanda, eləcə də qarşılıqlı folklor əlaqələrinin müasir dövrümüzdə öyrənilməsi məsələsinə bəzi nümunələr müstəvisində qısaca da olsa diqqət yetirək.

Folklorçu alim Azad Nəbiyevin "Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri" (143) monoqrafiyasının adını xüsusi ilə diqqətə çəkmək lazımdır. İki qardaş xalqın folklor əlaqələrinin geniş şəkildə öyrənilməsində, şübhəsiz ki, elm üçün əhəmiyyətli olan bir sıra məsələlərin araşdırılmasında, bu xalqların daha qədim dövrlərlə bağlı ədəbi və mədəni əlaqələrinin tədqiqində Azad Nəbiyevin

monoqrafiyası aktual addımdır. Azərbaycan-cığatay (özbək) folklor əlaqələri geniş bir dövrdən bəhs etdiyi kimi, çox zəngin folklor materiallarını da əhatə edir, bu kitabda isə həmin materialların müəyyən qismindən danışılır. Kitabın məzmunu üç hissədə oxucuya təqdim olunmuşdur – "Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri tarixindən", "Azərbaycan-özbək folklorunda janrlar sistemi" və "Azərbaycan- özbək folklorunun bədii xüsusiyyətlərinə dair". Qeyd etdiyimiz bu fəsilləri müəllif üç inkişaf mərhələsinə ayıraraq şərh etmişdir: 1. İbtidai folklor yaradıcılığı. 2. Əsəir dövrü və orta əsr folklor yaradıcılığı. 3. Yeni dövr folklor yaradıcılığı. Monoqrafiya haqqında professor Qulu Xəlilovun "Əlaqələrin tədqiqi"(66) və tədqiqatçı alim İmadəddin Zəkiyevin "Dostluq əlaqələrindən" (280) adlı məqalələri müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan- cığatay (özbək) şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrları zəngin faktik materiallar əsasında elmi yaradıcılıq süzgecindən keçirilmişdir. Azərbaycan- cığatay (özbək) folklor əlaqələrinin əsas amillərindən sayılan iki xalqın folklor süjetlərində tarixi birliklə bağlı ümumilik məsələsi təhlil olunmuşdur. Qulu Xəlilov yazır ki, "müəllif qarşısına çətin, lakin maraqlı bir vəzifə qoymuşdur: "Azərbaycan- cığatay (özbək) xalqlarının ədəbi-tarixi əlaqələrində bu qədər yaxınlıq, oxşarlıq, bir-birinin mədəniyyətinə, mənəviyyatına güclü təsiri olduğu halda, hər iki xalqın şifahi ədəbiyyatında, folklorunda vəziyyət necədir və həmin yaxınlığı araşdırmaq üçün hansı cəhətləri əsas götürmək gərəkdir?"(66) Monoqrafiya müəllifi qarşısına qoyduğu məsələləri tarixi ardıcılıqla elmi şəkildə araşdırmış, tədqiq etmişdir. Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş bu monoqrafiyanı istər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda mütəxəssislər yüksək qiymətləndiriblər.

«Azad Nəbiyev hər iki xalqın əlaqələrindəki yaxınlığın tarixini lap qədimlərdə axtarır və göstərir ki, doğrudan da xalq yaradıcılığı xalqın tarixi qədər qədimdir və onun ilk ünsürlərini xalqların həyatı ehtiyacında, varlığında axtarmaq təbiidir. Xüsusi ilə müəllifin türkdilli xalqların müxtəlif ictimai-siyasi səbəblər üzündən parçalanmasına və tarixi prosesin gedişində dil, adət, ənənə, həyata baxış və s. kimi milli və oxşar xüsusiyyətlər kəsb etməsinə dair gətirdiyi faktlar maraqlıdır. Şifahi xalq yaradıcılığının yaranmasına səbəb olan amillərdən bəhs edərkən tədqiqatçı haqlı olaraq əməklə bərabər peşə məşğuliyyətini, sənəti də vacib sayır. Hər iki xalqın folklorunda sevgi, həsrət, iztirab hissləri də mühüm amillər kimi qələmə alınır və bu motivlər qarşılıqlı əlaqədə bir sıra faktlarla əsaslandırılır. Buna görə də müəllifin xalq yaradıcılığında simvollaşdırmaya, magikləşdirməyə, fetişizm və totemizmə aid gətirdiyi nəzəri mülahizələrin, maraqlı olsa da, bəzən faktlarla ətə-qana dolmasına ehtiyac duyulur» (66). Qulu Xəlilovun «Azərbaycan - özbək folklor əlaqələri» kitabı haqqında olan bu qeydlərinə toxunarkən, milli folklorların tədqiqində janrlar sisteminin öyrənilməsi kimi vacib problemlərdən də söz açmaq olar. Azad Nəbiyev bu məqamı tədqiq edərkən, Azərbaycan və cığatay (özbək) folklorundakı janrların iki əlamətdar xüsusiyyətindən söz açmışdır: «Əvvəla, müəyyən tarixi, ictimai-siyasi idarə üsulu zamanı yaranan qədim janrlar eyni etnik qrupa daxil xalqların sonrakı inkişafı bu yaradıcılıq prosesini bir növ fərdiləşdirdi. Milli yaradıcılığa uyğun olaraq janrlarda fərqlər özünü göstərdi. İkinci isə, janrların qarşılıqlı əlaqə və təsiri ilə yanaşı, yaxın ərazilərdə yaşayan xalqların folklor janrları qarşılıqlı əlaqə və təsirə məruz qaldı». (143, s.62-63)

Tapmacalar, oyunlar, sanamalar, yanıltmaclar, mövsüm-mərasim nəğmələri, nağıllar, inamlar, dastanlar, yuxuyozmaları kimi folklor nümunələrində Azərbaycan-cığatay (özbək) folklorunun qarşılıqlı əlaqə və təsirini duymamaq mümkün deyil. Məsələyə bu baxımdan yanaşanda bəzi misallarla fikrə aydınlıq gətirə bilərik və qeyd etmək ki, qarşılıqlı əlaqə və təsirlər, oxşarlıqlar milli həyat elementləri ilə seçilsə də, mahiyyət etibarı ilə eynidir. Qeyd olunan məsələləri şifahi xalq ədəbiyyatına daxil olan «inamlar»da izləyək. İnamlar həyatımızın mühüm hissəsini təşkil edir. İnsanın sabaha, arzulara inamı olmasa, yaşaması mümkün deyil. Bu mənada xalq həyatından götürülmüş, əsrlərdən əsrlərə sınaqdan çıxmış inamlar folklor nümunəsi kimi həyatımıza, məişətimizə, ədəbiyyatımıza daxil olmuşdur. Bəzən görəcəyimiz işləri, baş vermiş

hadisələri, xeyir-şər dolu problemlərimizi həftənin günləri ilə sınaqdan çıxarıyıq. Belə inamların kökü qədimdən başladığından bütün türk boylarında, o cümlədən Azərbaycan və cığatay (özbək) folklorunda da xalq inamları oxşar, bəzən də eynidir. Məsələn, bu kontekstdə Azərbaycan xalq həyatındakı inamlara bələd olduğumuzdan həftənin günləri ilə bağlı qədim cığatay (özbək) xalq inamlarına nəzər yetirək:

“Bazar ertəsi – evdən evə göçmək mübarəkdir, varlanar. Paltar biçmək pisdir. Göz səyriməsi, qulaq cingildəməsi xeyirdir. Səfərə çıxan namaz vaxtında çıxsın, ancaq gündoğan tərəfə getməsin, təhlükə ilə qarşılaşar. Qonaq getmək, qonaq çağırmaq pis deyil.

Çərşənbə axşamı – evdən evə köçən qəmdən qurtarar. Biçdiyi paltar odda yanar, özü xəstələnər. Göz səyrisə özünü qorumalıdır, qulağı cingildəyən sədəqə verməsə bəlaya tuş gələr. Səfərə çıxsın, ancaq günorta çıxsın, özü də quzeyə getməsin.

Çərşənbə günü - təzə evə daşınan bəlaya düçar olar. Paltar biçmək yaxşıdır, o paltarı geydikcə dövlət qazanar. Təzə paltar geymək uğur gətirər. Qulağı cingildəsə müjdə gələr, gözü səyrisə səfərə çıxar, ancaq səhər vaxtı çıxsın, özü də gündoğan tərəfə getməsin.

Cümə axşamı günü - təzə evə köçsə, qonağı gələr, təzə paltar biçsə, var-dövlət tapar. Təzə paltar geymək də çox yaxşıdır. Qulağı cingildəsə qonağı gələr, gözü səyrisə qonaq gedər, böyük adamlarla söhbət edər.

Adına (cümə) günü də - evdən evə köçmək yaxşı əlamətdir. Həmin adam üçün iki bəxt açılar: qəmsiz, kədərsiz olar. Paltar biçmək mübarəkbadlıqdır, ancaq həmin paltar oğurlanar. Təzə paltar geyinmək bəddir. Qulaq cingildəməsi xoş xəbərə, göz səyriməsi şadlığa əlamətdir. Səfərə ancaq ikinci vaxtı çıxmaq olar, gündoğana tərəf getmək məsləhət deyil.

Şənbə günü - təzə evə köçmək nəhsdir. Paltar biçmək mübarəkbadlıqdır. Təzə libas geyən izzətli və hörmətli olar.

Bazar günü – evdən evə getmək uğursuzluqdur: o evə oğru gələr. Paltar biçmək, geymək mübarəkbadlıqdır, ancaq tez köhnələr. Qulaq cingildəsə, göz səyrisə xeyirədir, qonaq gələr. Səfərə axşamüstü çıxmaq olar”(268,s.195-196).

Bu kimi xalq inamları, el deyimləri əsrlərdən bəri müdriklərimiz tərəfindən sınıanmış, haqq qazanmış folklor nümunələridir. Ulu olduğu kimi, türk boylarında eyni ilə işlənməsi, sınıanması da ulu ümid və hisslərə bağlıdır.

Özbək tədqiqatçısı Məqsudə Əbdülvahabova «Özbəkə-azərbaycanca folklor terminləri lüğəti» yazısında qeyd edir: «Yaxın və qardaş türk dillərin müxtəlif yöndəki lüğətlərinin hazırlanması diqqətəlayiq işdir. Bu mənada cığatay (özbək) və Azərbaycan folklor terminləri lüğətinin yaradılması ümumən elmi terminologiyanın inkişafına və zənginləşməsinə kömək edə bilər. Folklor terminləri lüğətini izahlı lüğət prinsipləri əsasında düzmək və yaratmaq daha münasibdir. Ümumi lüğət prinsiplərinə müvafiq şəkildə 50-yə yaxın sözü öxuculara təqdim edirik: məsələn, əfsun-əfsun; əfsanə-əfsanə; bəxşi-1. bəxşi, aşiq, ozan: 2. xalq təbabətində türkaçarə yolu ilə müalicə edən həkim; dərviş-dərviş; dev-div; ertək-nağıl; dastan-dastan, göyəndə-ağıcı, ağı deyən, dömbirə-qopuz, saz, dömbirə; kəl-keçəl; keçəl-keçəl; laf-yalan; məkal-atalar sözü; mətəl-zərbi məsəl; məsəl-təmsil; kargış-qargış; rivayət-rəvayət; semirq-simurq; termə-qoşma» və s (50,139-140).

Bu və bu kimi araşdırmalar əsas verir deyək ki, Azərbaycan - cığatay (özbək) ədəbi əlaqələri daim aktual elmi mövzu olaraq ədəbiyyatşünaslığın,folklorşünaslığın nəzərində, diqqətindədir. Hər yeni tədqiq bəlkə də bu iki xalqın folklorunu yenidən bir məcrada birləşdirəcəkdir. Göründüyü kimi, sözlər arasında o qədər ayrılıq, bənzərsizlik yoxdur. Sadəcə, rus imperiyası cığatay (özbək) əlifbasının başına açdığı oyunlar ilə müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradıb. Hərflərin oxunuş qaydalarına bələd olduğdan sonra bu dillərin nə qədər yaxın və oxşar olduğuna şübhə qalmır. Bir sözlə, «Alpamış», «Goroğlu», «Şeybani Xan» kimi qəhrəmanlıq dastanları, «Leyla və Məcnun»,

«Tahir və Zöhrə», «Fərhad və Şirin» kimi eşq əfsanələri, atalar sözləri, türkülər, ağılar, sayaçı sözlər, tapmacalar və s. bu kimi xalq ədəbiyyatı nümunələri baxımından cığatay (özbək) xalq ədəbiyyatı ilə digər türk boyları arasında böyük bənzərlik vardır. Mətnşünas, nəvəişünas alim Cənnət Nağıyeva qeyd edir ki, XY əsr nümunələrini-dahi Nəvainin və dahi Füzulinin əsərlərini orijinal nüsxədən oxuyanda heç bir söz və məna ayrılığı görünmür (237,s.114). Böyük türk dünyasının eyni ədəbi dilində yazan bu dahilərin türk dünyasına məxsus şəxsiyyət olduğunu görürük. İnsan qəlbi qürurdan dahilər zirvəsi qədər böyüyür və sonsuz iftixar hissi keçirir.

Şifahi xalq yaradıcılığının bədii təcəssümü olan nağıllarda xalq həyatının adət- ənənələri, kəşməkəşli həyatı, sadə xarakteri, ağalar və bəylər dünyasına qarşı kəskin etirazı, bütün milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan zəngin məişət həyatı dolğun bədii lövhələrlə, yadda qalan epizodlarla maraqlı süjetlərdə öz əksini tapır. Cığatay (özbək) xalq nağılları da məhz belə bir məzmununda yaranmış, formalaşmış və bu günümüzə qədər yaşamışdır. Azərbaycan – cığatay (özbək) folklor əlaqələri səhifəsindən danışarkən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş «Üç qardaş» (263), «Özbək nağılları» (172), «Özbək xalq nağılları» (173) kitablarını da qeyd etmək istərdim. «Üç qardaş» da bir nağıl (tərcümə Q. Musayevindir), «Özbək nağılları»nda- «Tərs dovşan balası», «Açgöz quzğun», «Hiyləgər tülkü», «Lovğa dovşan», «Tülkü və hacileylək», «Əhməd və şah», «Canavar və tülkü», «Şehirli daş ahənrüba», «Ac canavar», «Ağıllı eşşək», «Çox bilənə zaval yoxdur», «Quyruqsuz tülkülər», «Doğru və əyri», «Cızz nə deməkdir», «Xoş avazlı bülbül», «Qazı və muzdur», «Axmaq padşah», «Vur, çomağım, vur! », «Hüsnabad», «Üç bilici qardaşın nağılı», «Qəşəng sözlər seli» adlı-21 nağıl Ağababa Rzayevin tərcüməsində nəşr olunmuşdur. Eyni tərcümədə nəşr olunan «Özbək xalq nağılları» (1987) adlı digər irihəcmli kitaba Azad Nəbiyev «Qardaş xalqın nağıl dünyası» adlı geniş elmi məzmununda ön söz yazmışdır. Əvvəla qeyd edək ki, əvvəlki kitabdakı nağıllarla yanaşı burada «Müsaafir bəy», «Min hörük», «Atın-oy», «Ziyad Batır», «Mərd dost Qeyrət», «Fərhad və Şirin» adda-bütövlükdə 50 nağıl verilmişdir. Professor Azad Nəbiyev “Ön söz”ündə cığatay (özbək) xalq nağılları haqqında-tarixiliyini, milli element zənginliyini, mövzu və məzmununu, siyasi - mənəvi və iqtisadi, ictimai, fəlsəfi dəyərlərini tədqiqatçı nəzərləri ilə kifayət qədər əhatəli şərh etmiş və elmi dəyər vermişdir. «Dünya xalqlarının nağıl yaradıcılığında olduğu kimi, özbək nağıllarında da xeyirlə şərin mübarizəsi başlıca leytmotivdir. Lakin bu mübarizəni peşəkar özbək nağılçıları məhz özlərinə məxsus milli bədii ornamentlərlə elə məharətlə işləmişlər ki, bu təbii ornamentlər, yalnız özbəklərə məxsusdur, peşəkar özbək baxışı və nağılçısının bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu bədiiiliyin arxasında əsrlərlə böyük məhrumiyyətlər içərisində yaşamış, harın xaqanlara, quduz padşahlara qanlı qurbanlar vermiş, susuz səhralara həyat gətirmiş, öz əməyi, alın təri ilə bu gün, yeni dünya qurmuş, azadlıq səsi və nəğməsi ilə aləmdə şöhrətlənmiş özbək xalqı dayanmışdır» (173,5). Azad Nəbiyev tədqiqatlarında yeri gəldikcə, cığatay (özbək) folklorşünaslarının da fikirlərinə toxunmuş və onları öz elmi qənaətləri ilə ümumiləşdirmişdir. Məqalə müəllifi cığatay (özbək) nağıllarını–ilk folklor nümunələrini toplayıb nəşr etdirənlər sırasında ehtiramla xatırlanan görkəmli özbək folklorşünası Hadi Zərifovun adını xüsusilə qeyd etmişdir. "Hadi Zərifov məşhur professor, folklorçu idi. O, Azərbaycanla, Bakı ilə yaxından bağlı idi. Tez-tez respublikamıza gələr, mədəni tədbirlərimizdə iştirak edərdi. Bunlar təsadüfi deyildi. Çünki Hadi Zərifovu 1923-cü ildə Türkünstan SSR Xalq Maarif Komissarlığı Bakıya göndərmişdi. O, Bakıda 1926-cı ildə Darülmüəllim seminariyasını bitirmişdir. Bununla da Hadi Zərifov ömrü boyu Azərbaycan alimləri ilə əlaqə saxlamışdır. Hadi Zərifov Azərbaycan folklorundan xeyli materiallar toplamış, dilimizi öyrənmişdir. Görkəmli folklorçu, dilçi, lüğətçi alim olan Hadi Zərifov bütün həyatı boyu yazdığı əsərlərdə Azərbaycan mənbələrindən, onun tarixindən, folklorundan faydalandığını göstərmiş, akademiklər H. Araslı, M. Şirəliyev və başqaları ilə dostluğundan bəhs etmişdir"(173,6). Daşkənddəki Özbəkistan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda folklor şöbəsinin müdiri, folklorşünas

alim Tura Mirzəyevin 1967-ci ildə nəşr olunmuş "Hadi Zərifov" (121) adlı kitabında folklorçu alimin həyat və yaradıcılığı haqqında müfəssəl yazılmışdır. Tura Mirzəyev ikinci-"Alpamış" dastanının özbək variantları" monoqrafiyasında da türkdilli xalqlardan, o cümlədən, Azərbaycan dastan yaradıcılığından, ilk növbədə, "Koroğlu" haqqında bəhs etmişdir. Kitabın redaktoru Hadi Zərifovdur. Özbəkistanın "Fan" nəşriyyatında çapdan buraxılmış "Xalq baxışlarının epik reper-tuarı" adlı üçüncü monoqrafiyasında da Tura Mirzəyev Azərbaycan xalq dastanlarından geniş bəhs etmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində əldə olunmuş tədqiqat yazılarından məlum olur ki, institutun folklor bölümündə çalışan alimlərin çap etdirdikləri kitablarda yeri gəldikcə, Azərbaycan folklo-rundan, Azərbaycan alimlərindən misallar çəkilir, dilimizin, ədəbiyyatımızın cığatay (özbək) dili və ədəbiyyatı ilə müqayisəsi verilir. Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, folklorunu gözəl bilən folklorçu alim S. Bahadurun "Özbək ədəbiyyatında vəzn", yenə də məşhur özbək folklorçusu A. Sabirovun folklorla dair maraqlı tədqiqat kitabları-"K. Yaşen və folklor", "Yazıcıların yaradıcılı-ğında folklor", "Özbək realist nəsr və folklor" və s. tədqiqatçılara yaxşı tanışdır. Adı çəkilən ki-tablarda müəlliflər Azərbaycanla, onun yazılı və şifahi ədəbiyyatı ilə bağlı materiallardan kifayət qədər istifadə etmişlər. Folklorçu A. Sabirovun qeydinə görə, "Fərhad və Şirin", "Bəhram Gur" və başqa dastanlar Nəvai vasitəsi ilə Nizami dühasının Özbəkistanda daha geniş faydalandığını təsdiq edən faktlardır. Belə faktlar, fikrimizcə, kifayət qədər çoxdur və heç şübhə etmirik ki, bu qədər məhəbbət varsa, demək Azərbaycan folkloru yetərinə özbək oxucularına tanışdır. Qeyd olunan bu məsələlər barədə 1985 – ci ildə Daşkənddə Özbəkistan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda «Klassik Azərbaycan şeiri (XIX-XX əsrin əvvəlləri) və şifahi xalq ədəbiyyatı» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş professor Əli Saləddin geniş yazmışdır (190). Daşkənd Əlyazmalar İnstitutunun muzeyinin folklor salonunda cığatay (özbək) folkloru ilə ya-naşı Azərbaycan folkloru nümunələri də-"Koroğlu", "Nağıllar", "Dastanlar" və s. vardır.

Tənqidçi Məhəmmədəli Kuşmakov yazır: "neçə illərdir cığatay (özbək) xalq folkloru ilə əlaqədar dissertasiya üzərində işləyirəm. Burada Azərbaycan xalq folkloru nümunələrinə də çox müraciət etmişəm. Azərbaycanlı həmkarlarım Pənah Xəlilov, Vaqif Vəliyev, Qulamhüseyn Əliyev, Azad Nəbiyev bu işdə mənə çox kömək göstərirlər. ... Mirzə Şəfi Vazeh şeirlərini özbək oxucularına tərcümə etmişəm. Mirzə Şəfi Vazeh mənimlə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında məhəbbət körpüsü olub, məni Azərbaycan folkloru ilə yaxından tanış olmağa sövq edib. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın şifahi xalq poeziyasını orijinaldan tərcümə etmək istəyirəm" (89). Bu mövzuda danışarkən, "Ədəbiyyat və incəsənət"də dərc olunmuş "Alim və tərcüməçi" adlı məqalə (192) xüsusilə maraqlı göründü. Müəllifin qeydinə görə, "Azərbaycanda Sovet hakimiyyə-tinin qələbəsinin ilk illərində ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin inkişafı yolunda böyük xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdən biri də Xəlid Səid Xocayev olmuşdur. Milliyyətçə özbək Xəlid Səid Xo-cayev 1888-ci ildə Çirçik şəhərində doğulmuşdur. Daşkənd mədrəsəsində təhsil alan Xəlid Səid Xocayev sonra İstanbulda – əvvəl tibbdə, sonra isə filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1918-ci ildə Türkünstanə – vətəninə qayıdarkən yolüstü Bakıda dayanan Xəlid Səid Xocayev taleyin qis-məti ilə ömürlük bu şəhərdə qalmalı, yaşamalı olur. O, Talışniskilərin qızı ilə (Sara xanımla) evlə-nir və burada pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Eyni zamanda dilçiliyə dair elmi tədqiqat əsərləri ilə mətbuatda çıxış edir. O, dilçi şərqsünas kimi də tanınırdı" (192). Professor Bəkir Çobanzadə isə 1935-ci ildə onun haqqında yazmışdır: "X. S. Xocayev ixtisaslı linqvist şərqsünaslardan biridir. O, təkcə türk dillərini deyil, ərəb, fars, cığatay (özbək) dilləri ilə yanaşı rus dilini də gözəl bilir. Onun on dörd elmi əsəri vardır. Xəlid Səid Xocayev Mahmud Kaşğarlının məşhur "Divani lüğət-it-türk"ünü tərcümə etmişdir» (192). (Qeyd edək ki, həmin tərcümənin əlyazma nüsxəsi AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi arxivindədir). Tanınmış cığatay (özbək) alimi Hadi Zərifin vaxtilə Ba-

kıda təhsil almasına səbəbkar olan Xalid Səid Xocayev onlarla özbək gəncini Bakı ali məktəblərinə dəvət edibdir.

Folklorşünas və ədəbiyyatşünas Xaliq Koroğlu «Özbək ədəbiyyatı» kitabının «Şifahi xalq yaradıcılığı» bölməsində qeyd etdiyi kimi, türkdilli xalqlar ədəbiyyatının qərb dünyasında (Azərbaycan, Türkiyə və s.) qəhrəmanlıq dastanı kimi məşhur olan «Koroğlu»su (kor kişinin oğlu) Şərq dünyasında (türkmən, cığatay (özbək), qazax və s.) «Goroğlu» (qəbirdə doğulan oğlan) adıyla təqdim olunur. «Goroğlu» adı isə belə yaranmışdır: hamilə qadın ölür və o, dəfn olunur. Ölmüş ananın bətnindəki uşaq qəbrdə doğulur. Doğulan körpəyə madyan (bəzi türksoylu mənəblərdə keçi) süd verir. Ölü anadan doğulan oğlanın qəhrəmanlığı nağıl-dastanların dili ilə söylənilir. Bu əsər 40-dan çox romantik-qəhrəmanlıq nağıllarından, romantik macəralardan ibarətdir. Bunlardan 30 dastan qələmə alınmış və nəşr olunmuşdur. Özbək şifahi xalq ədəbiyyatı bilicilərindən Erqaş Cümənbülbüloğlu, Pulkan Şair, Fazil Yoldaşoğlu və İslam Şairin adlarını xüsusilə qeyd etməliyik.

1.2. Cığatay (özbək) folklor biliciləri və abidələri

Erqaş Cümənbülbüloğlu (1870-1937) istedadlı cığatay (özbək) xalq şairlərindən biridir. O, 1868-ci ildə hazırda Nurata adlanan yerin Kurkan qışlağında anadan olmuşdur. Erqaşın atası Cümən və onun əmiləri Cassaq və Yarləqəb məşhur şairlərdən olub, xalq arasında böyük hörmət qazanmışdılar. Erqaş çox ağır həyat keçirmişdir. O vaxtki ictimai quruluşun təsiri altında şair tamamilə yoxsul vəziyyətə düşmüş, buna görə də yaşadığı qışlağı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Xalq ədəbiyyatının mahir bilicisi Erqaş Cümənbülbüloğlunun yazıya köçürdüyü «Gündoğmuş» dastanı lirik-fəlsəfi məzmunu ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan başqa «Əlibəy və Balibəy», «Rövşənخان», «Gündüzlə ulduz», «Qızıbəy» dastanları da onun qələmində yazıya köçürülmüşdür. Erqaş Cümənbülbüloğlu repressiya qurbanlarından, o, 1937-ci ildə həbs olunmuş və güllələnmişdir.

Fazil Yoldaşoğlu 1872-ci ildə Bulunğur rayonunun Layçə qışlağında yoxsul ailədə doğulmuşdur. Beş yaşından atasını itirən Fazil 19 yaşına qədər bəylərin qapısında işləmişdir. O, yerli şairlərdən Yoldaş, Köldaş və Suyarla dostlaşıb onlardan şairlik sənətini öyrənmişdir. Fazil Yoldaşoğlu görüb-keçirdiyi hadisələri öz yaradıcılığında əks etdirmişdir. O, «Cizzəx tətili», «Mətkərim pəhləvan» poemalarının müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Cığatay (özbək) ədəbiyyatı qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri folklor nümunələrini-dastanları, nağıl və rəvayətləri yazıya almasıdır. Onun söyləməsi ilə 30-a qədər əsər-şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi yazıya alınmışdır. Fazil Yoldaşoğlu 1955-ci ildə vəfat etmişdir.

İslam Şair Nəzər oğlu 1874-cü ildə indiki Səmərqənd vilayətinin Narpəy rayonunun Ağdaş qışlağında çoban ailəsində doğulmuşdur. O, heyvandarlıqla məşğul olan atasına kömək etməklə yanaşı, səkkiz yaşından çalıb-oxumağa başlamış və məşhur Ernəzər Şairə şagird olmuşdur. Ernəzər Şair var gücünü əsirgəmədən qəhrəmanlıq dastanlarını öz şagirdinə öyrətmişdir. Məsələn, İslam Şair «Xalbekə», «Gündoğmuş», «Alpamış», «Arzugül», «Rüstəm», «Şirin və şəkər», «Gündüzlə Ulduz» və başqa dastan və qoşmaları öz ustadından öyrənmişdir. Ernəzər Şair öz şagirdini Cümənbülbül və bir sıra xalq şairləri ilə tanış etmişdir. O, 1953-cü ildə vəfat etmişdir.

Qədim türk tarixinin dörd klassik abidəsi—«Dədə Qorqud» və «Manas» dastanları, böyük filosof və dövlət xadimi Yusif Balasaqunlunun (Xas Hacib) «Qutadqu bilik» poeması və məşhur ensiklopedik alim və filoloq Mahmud Kaşqarlının «Divani lüğəti-it-türk» əsəri müasir dövrdə də öz şah zirvəsində görünür, öyrənilir, dərkə dolur və ayrı-ayrılıqda müxtəlif türk boylarında

(dillərində) tədqiq edilir. Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları sayılan bu möhtəşəm əsərlər təkcə tarixiliyi ilə deyil, həm də forma və məzmun, məntiq və məna, bədiiliyi və fəlsəfəsi ilə zəngin və gözəldir, xalq ruhunun, türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının layiqli ifadəçisi kimi milli və bəşəridir. Bu əsərlər xalq ədəbiyyatının, türk etnoqrafiyasının, türk mifologiyasının və s. aid materialların zəngin qaynağıdır.

Qaraxanilər hakimiyyəti dövründə (X əsrin 90-cı illərində Şərqi Türküstan, Jetisu və Cənubi Tyanşanda türkdilli tayfalar tərəfindən yaradılmış erkən feodal dövləti olan Qaraxanilər dövlətini Qaraxanilər sülaləsi idarə edirdi. Paytaxtı Kaşqar, Balasaqun, Uzgen şəhərləri olmuşdur) Türküstan dünyası yüksək mədəniyyətə malik idi. Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu bilik» («Xoşbəxtlik bəxş edən elm»), Mahmud Kaşqarlının «Divani lüğəti-it-türk» («Türk dillərinin lüğəti») əsərləri, Uzgen şəhərindəki zəngin naxışlı portallı türbələr buna misaldır. Adlarını qeyd etdiyimiz bu əsərlər təkcə Orta Asiya xalqlarının yox, bütün türkdilli ədəbiyyatın (eyni zamanda bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin) mənəvi sərvətidir.

İlk örnəklərinə Kaşqarlı Mahmudun «Divani lüğəti-it-türk», Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu bilik» əsərlərində rast gəldiyimiz cığatay (özbək) xalq ədəbiyyatı elementləri çox zəngindir. «Qutadqu bilik» türk dünyasının islamı qəbul etdiyindən sonra ilk dəfə türk dilində qələmə alınmış poemadır. «Qut» -səadət, xoşbəxtlik mənasını verir. Deməli, əsərin adı «Səadət biliyi» və ya «Xoşbəxtlik haqqında bilik (elm)» anlamındadır. 1015-1018-ci illər arasında Şərqi Türküstanın Balasaqun şəhərində dünyaya gələn Yusif Balasaqunlu 1068-ci ildə Qoşqar şəhərinə köçür və burada üzərində 18 ay işləyəndən sonra -1069-cu ildə «Qutadqu bilik» əsərini tamamlayır. Həmin əsəri Məşriqin və Çinin hökmdarı Tabğac Buğra xaqana hədiyyə verir. Xaqan isə ehtiram olaraq müəllifə-Yusif Balasaqunluya Ulu Xas Hacib (saray işlərinin rəhbəri) vəzifəsini verir. Tədqiqatçıların qeydinə görə, “türk dillərinin oğuz qrupuna aid olan bu əsər 13200 misradan, 6520 beytdən ibarət (məsnəvi şəklində yazılmış poemanın içində rubai formasından da istifadə olunub), əsərdə işlənmiş 2985 sözdən 2526-sı türk dilindədir”(6, s. 45). «Qutadqu biliy»in iki mənbəyi vardır: türkdilli folklor və Firdovsinin «Şahnamə» dastanı. O, «Şahnamə» dastanının müəqarib bəhrini seçərək ilk dəfə olaraq əruz vəznini türkdilli poeziyaya tətbiq etmişdir. 73 fəsildən ibarət olan əsər məsnəvi formasında yazılmışdır. Bu poemanın üç əlyazma nüsxəsi mövcuddur: I – İstanbulda tapılan və XY əsrdə Heratda uyğur yazısı ilə üzü köçürülən nüsxə, II – Qahirədə tapılan və ərəb əlifbası ilə yazılan nüsxə, III – 1914-cü ildə Özbəkistanda tapılan Nəməncan nüsxəsi (ərəb əlifbası ilə yazılıb).

Əsərin müqəddiməsi nəsr ilə yazılmışdır: «Bu kitab çox əziz kitabdır. Çin hökəmələrinin hikmətləri ilə bəzənmiş, Maçin üləmələrinin əsərləri ilə arəstə süstlənmişdir. Bu kitabı oxuyan, bu beytlərdən məlumat alanlar kitabdan da yaxşı, əzizdir. Çünü Maçin alimləri və hakimləri hamısı bu fikrə şərik oldular ki, Məşriq vilayətində, cəmi Türküstan ellərində Buqra xan dilində, türk lüğətində bu kitabdan yaxşısını heç kim yazmayıb. Bu kitab hansı padşaha, hansı iqlimə çatsa qayət dəyərli, nəhayətsiz gözəlliyindən o ellərin hakimləri, alimləri onu qəbul qılıb hər biri bir dürlü ad, ləqəb verdilər. Çinnilər «Ədəbül-mülük» adlandırdılar, Maçin məlikinin hükəmələri «Ayinül-məmləkət» dedilər, məşriqlilər «Zünətül-üməra» deyiblər, iranlılar «Şahnameyi -türki» adlandırmışlar, bəziləri də «Pəndnameyi -mülük», turanlılar isə «Qutadqu bilik» demişlər (6,s.46). «Qutadqu bilik» poeması Azərbaycan dilinə professor Kamil Vəli Nərimanoğlu (R. Əsgərlə birgə, 1994) və xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün çevirmələrində (1998) uyğunlaşdırılmışdır. Tədqiqatçıların qənaətidir ki, Xəlil Rza Ulutürkün çevirməsi daha uğurlu alınmışdır. Söz yox ki, Xəlil Rza Ulutürkün şeir dili əsərin poetik ifadə baxımından keyfiyyətli alınmasına öz təsirini göstərmişdir.

“Qutadqu biliy”i ilk dəfə Azərbaycan dilinə çevirən görkəmli alim Kamil Vəli Nərimanoğlu ziyalı təvazökarlığı ilə Xəlil Rza tərcüməsi haqqında “Dövlətçilik haqqında, böyük kitabın poetik tərcüməsi

haqqında söz”ündə yazır: “Xəlil Rzanın “Qutadqu biliy”ə müraciəti qətiyyəən təsadüfi deyil. Hələ özbək – Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələr tarixini öyrənərkən X.Rzanın qədim qaynaqlarla üzləşməsi, onları öyrənməsi, araşdırması alim-sənətkar ürayinin tələbi kimi ortaya çıxmışdır. Tərcüməyə yazdığı ön sözdə alim-şairin böyük zəhməti aydınca hiss olunur. X.Rza bu əsəri müəyyən mənada sərbəst çevirsə də, istər orijinalın R.R. Arat çapını, istərsə də özbək alimi K.Kərimovun çapını görəyincə öyrənmiş, çağdaş türk dillərini və rus dilini (S.N. İvanovun poetik tərcüməsi) ustalıqla incələmişdir. Nəticədə dünyaya həm “Qutadqu bilik” böyüklüyünü, həm də Xəlil Rza üslubunu layiqincə təmsil edən orijinal bir tərcümə gəlmişdir”(38, s.8).

Xəlil Rza Ulutürkün çevirməsində olan «Qutadqu bilik» (37; 38) əsəri «İlk möhtəşəm abidəmiz» adlı ön sözlə birlikdə 1998 və 2003-cü illərdə «Gənclik» nəşriyyatında kütləvi tirajla nəşr olunmuşdur. Poema müəllifinin bütün düşüncə, mühakimə və qənaətlərinin məğzi bu nəsihətamiz parçalarda, surətlər arasında gedən söhbətlərdə cəmlənmişdir. Əsərin əsas ideya xətti dövlətçilik və onu qoruyub saxlamaq üçün birlik, cəmiyyət birliyinin vacibliyi məsələsi nəsihətlər və müsahibələr şəklində ifadə olunmuşdur. Bu birlik isə özünü ilk öncə söz və əməlin vəhdətində tapır:

*Biliklə ucalır insan binadan,
Öz başını yeyir biliksiz adam.*

*Kişi söz gücünə hökmdar olur,
Söz qədri bilməyən bir gün xar olur.*

*İnsan ölüb gedər, fəqət söz qalır,
Söz ölüm üstündə qələbə çalır.*

*İki şey insanın həyat güzgüsü:
Bir gözəl rəftarı, bir də ər sözü.(215, s.12)*

Misal gətirdiyimiz bu sətirlərdə sözün dəyərindən, sözün insan həyatındakı rolundan, əhəmiyyətindən danışılır. Başdan-başa xalq hikmət və aforizmlərindən qafiyələnən bu ölməz ədəbi incini məhz bu kimi keyfiyyətlərinə görə, yazılı folklor abidəsi kimi ədəbiyyatımıza daxil edə bilirik –

*Bağlama könlünü sədaqətsizə,
O, vəfa qılmayıb hələ heç kəsə.
Dünyanı cüt əllə tutanlar hanı?
Qaldımı onların bircə nişanı?
Bəylik mərtəbəsi sənindir hələ,
Bu azca ömrünü mənalı xərcə. (215, s.13-14)*

Əsər hakimiyyət taxtında əyləşənlərə, mənəsb sahibi olan kəslərə hikmətamiz öyüd-nəsihətlə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər öyrədən elmdir. Humanizm, dünyanın vəfasız, yaxşı əməlin isə əbədiyyəti barədə deyilmiş fikir və ifadələr də, məsləhət və öyüdlər də məhz öz mayasını xalq hikmətlərindən almışdır.

Kaşqarlı Mahmud Qaraxanlılar imperiyası dövründə (840-1212)-aristokrat türk ailəsində 1008-ci ildə doğulmuşdur. Qaraxanilər dövlətinin başçısı olmuş Həsən Buqraخان Mahmudun əmisi idi. Mahmud Kaşqar şəhərində yüksək təhsil almaqla yanaşı, öz ana dili türkcə ilə bərabər

ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrənmiş, mütaliəsi ilə dünyagörüşünün formalaşması və zənginləşməsinə xüsusi önəm vermiş, elmə dərin yiyələnmişdir. O, türk dünyasının təməl əsərlərindən olan «Divani lüğəti-it-türk»ü 1070-ci ildə başlayıb 1076-1077-ci illər arasında tamamlamışdır. «Divani lüğəti-it-türk» əsəri ikidilli, eyni zamanda izahlı lüğətdir, təxminən 9222 söz və onların izahından ibarətdir. Bunlar isə 638 səhifə olmaqla 319 vərəqdə, 1 əlyazma nüsxəsindədir (64, s. 45). Tədqiqatçının qeydinə görə, bizə çatan əlyazma nüsxəsi müəllifin öz yazısından və ondan 200 il sonra köçürülmüş nüsxədir (bu nüsxənin katibi İranın Şav şəhərindən olan Şamlı Məhəmməddir). Mahmud Kaşqarlı lüğətə daxil etdiyi sözləri izah etmək üçün atalar sözü və məsəllərdən, dastanlardan, şeir və mahnılardan nümunələr gətirir. Bahar fəslə haqqında –

*Yaz gəldi, qar suları,
Axdı dəlicə selləri.
Doğdu səhər ulduzu,
Dinlə sözüm gülgüsüz.*

*Qış yaz ilə toqquşdu,
Düşməni gözlə baxışdı.
Tutuşmaqçün yaxlaşdı,
Yenmək üçün uğraşır (6, s.42).*

Əsərdəki türkdilli şeirlərin müəllifi Cücü adlı ortaqlıq türk ədəbiyyatı şairidir. Beləliklə, qeyd edək ki, bu divan türk sözlərinin ərəbcə mənasını verən lüğət olmaqdan başqa, qədim türk ədəbiyyatının və o sıradan qədim türk şeirinin nümunələrini bizə çatdıran nadir abidədir. Mahmud Kaşqarlının «Divani lüğəti-it-türk» kitabı bütün türk dünyasında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, folklorşünaslığının daim diqqətində olmuş, dilimizə uyğunlaşdırılmış, yüksək səviyyədə elmi təhlili və şərh verilmiş, haqqında məqalələr yazılmış, nəşr olunmuşdur (65).

Orxan-Yenisey yazılarından və «Dədə Qorqud» söyləmələrindən sonrakı türk şeirinin inkişaf mərhələsini əks etdirən nümunələr-müəllifin «Divani lüğəti-it-türk»də topladığı şeirlər türk poeziyasının heca və qafiyəsinə uyğun gələn qoşma, gəraylı və bayatı kimi biçimlərdədir. Mahmud Kaşqarlı söyköku etibarilə Oğuz Kağanın nəslindən olub, başqa türk ləhcələri ilə bir sırada, oğuzca yaranan şeir nümunələrini də çatdırmışdır (64, s.44).

Hər hansı yaradıcı şəxs ilk qələm təcrübələrində həmişə folklorla söykənir, söz və fikir, məna və məntiq ehtiyatlarını məhz xalq yaradıcılığından qaynaqlandırır. Öz ana dilində də, başqa bir dildə də yazanda bu faktor öz bəşərililiyində, aktuallığında qalır. Cığatay (özbək) folklorunun zənginliyindən söz açanda bu məsələyə də toxunmağımız maraqlı təsir bağışlaya bilər. Görkəmli şair, dramaturq, yazıçı Maqsud Şeyxzadə doğulub-böyüməsi, ilk təhsilindən tutmuş ta ali məktəb həyatınacan ilk qələm təcrübələri, mətbuat yazıları Azərbaycanla bağlı olsa da, Azərbaycan övladı olsa da, sonrakı 1928-ci ildən sonrakı həyatı və yaradıcılığı Özbəkistanla əlaqədardır. O, yaradıcılıq həyatının yeni vərəqini açanda məhz folklor qaynaqlarına üz tutmuş, cığatay (özbək) folklor mənbələrinə istinad etmiş və buradakı yeni yaradıcılıq uğurlarına folklorla başlamışdır. Demək, M. Şeyxzadə Özbəkistana gəldiyi ilk illərdə daha çox cığatay (özbək) folkloruna dair tədqiqat və məqalələr yazır. «O, bir tərəfdən folklorçu alim kimi «Alpamış», «Qərib və Şahsənəm», «Şirin-Şəkər» kimi eposları tədqiq edir, xalq yaradıcılığını yaşadan Fazil Yoldaşoğlu və başqaları haqqında dəyərli elmi məqalələr yazır, digər tərəfdən öz yaradıcılığında folklor qaynaqlarından istifadədən çəkinmir» (186, s.23). M. Şeyxzadə yaradıcılığının bütün

mərhələlərində bu təsir aydın görünür. «Birlik təranəsi», «Özbək-türkmən bir ananın cüt oğlu», «Ay ilə söhbət», «Yeddilik balladası» və s. şeirlərin söykəndiyi yaşantılarda folklora aid motivləri duymaq çətin deyil. «Yeddilik balladası» əsərində oxuyuruq:

*Pul və gövhər, mal və libas, təam, torpaq, yeddinci bağ,
Eyvanda yandırılmış yeddi rəngdə yeddi çırağ.*

*Yeddi qələm, yeddi xətlə yandırılmış yeddi fərman,
Hər bir xətdə bir katibin gözlərindən bir nur, nişan.*

*Yeddi pəri. . , yeddi səma..., yeddi yer..., yeddi iqlim...,
De, hansını nəql eyləyim, heyran idi huşum, əqlim.*

*Yeddi sanı zərifliyə, incəliyə meyar idi,
«Yeddi» desəm, yan-yörəmdə əfsanələr törəyərdi. (214, s.677)*

Burada qədim türk mifologiyasında müqəddəs rəqəm kimi tanınan 7 (yeddi) rəqəmindən bədii oynatmalarla yeni poetik obraz yaratması şairin fitri istedadının məhsuludur. Başdan-başa xalq əfsanə və əsatirlərinə söykənən bu şeir, hikmətli sözlər, aforizmlər dəryasıdır, desək yanlışdır. M. Şeyxzadə bir də ona görə qüdrətli, şahənə poeziya yaradıcısıdır ki, onun ilham pərisi folklordan qaynaqlanmış, yaratdığı poeziyanın, lirikanın mənbəyini, kökünü, rüşesini folklor təşkil etmişdir. Folklora bağlılıq onun məşhur pyeslərində də aydın görünür. «Daşkəndnamə»sində (lirik poema) xalq deyimləri, xalq şeiri formaları, atalar sözləri, hikmətlər və aforizmlərlə bağlı sətirlərə istənilən qədər rast gələ bilərik.

1. 3. Cığatay (özbək) ədəbiyyatı - klassik irs

Cığatay (özbək) ədəbiyyatı istilahı monqol istilasından sonra Orta Asiyada təşəkkül etmiş türkdilli ədəbiyyata, xüsusən Əmir Teymur və Teymurilər dövründə meydana gələn türkdilli ədəbiyyata şamil edilir. Qeyd edək ki, türk ədəbiyyatı tarixindəki cığatay (özbək) ədəbiyyatı dövrü birdən-birə yaranmamışdır. Bu ədəbiyyatın qədim kökləri Avestadakı şeir və əsatirlərə, Orxan - Yenisey abidələrinə, türk-uyğur ədəbiyyatına və s. gedib çıxır. Ədəbiyyatşünaslıqda isə bu dövr ədəbi abidələri türkdilli xalqların müştərək ədəbiyyatı hesab edilir. Cığatay (özbək) ədəbiyyatının yaxın tarixinə isə İslamdan sonrakı dövrdə yaranmış—Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu-bilik", Mahmud Kaşqarlının "Divani lüğəti-it-türk" və s. əsərlər aiddir. Eyni zamanda onun yeni bir inkişaf mərhələsini Xarəzm - Altınordu türk ədəbiyyatı əhatə edir. 17 əsrlik tarixə malik olan cığatay-türk ədəbiyyatı bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatın nəhəng bir qoludur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dar mənada nəzərdə tutulan cığatay ədəbiyyatının islamdan sonrakı dövrünün yeni bir səhifəsi olan Xarəzm və Altınordu cığatay (özbək) ədəbiyyatı Xorasan və Məvəraünnəhrdə təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Bu dövr şah və şahzadələr sarayında əsas dil türk - cığatay (özbək) dili idi. Əmir Teymur dövrünün ilk bədii əsəri tarixi fakt olaraq Əmirin özünün 1381-ci ildə uyğur əlifbası ilə yazılmış on bir sətirlik «Kitabəsi»dir. Həmin «Kitabə»nin mətnini avropalı türkoloq N. N. Ponne tərcümə etmişdir: (kitabənin baş tərəfindəki üç sətir-ərəb hərfləri ilə olan sətirlər oxunmamışdır) "Yeddi yüz. . . . Qara Toxmaq" (təxminən Qıpçaq) ölkəsinə qoyun ili baharının orta ayında Turanın sultanı Timur bəy iki yüz min əsgəri ilə ad-sanı üçün Toxtamış xanın üzərinə

hücum etdi. Bu yerə gəlişi tarixə düşsün deyə müharibə etdi. Tanrı bunu ədalətə yazsın, inşallah. Tanrı xalqa rəhm eyləyə və bizi dua ilə yad edələr" (282,s.80-103).

Əmir Teymur və Teymurilər dövrünün ilk tanınmış şairlərindən Mir Heydər Xarəzminin Nizami ədəbi irsindən faydalanaaraq yazdığı "Məxzən ül-əsrar" məsnəvisi, Yusif Əmir «Divan»ı, «Dəhnamə»si və «Bəngübadə» münazirəsi, Əhməd Yasəvinin qardaşı İsmayıl Atanın oğlu Ətayı təsəvvüf və məhəbbət şeirləri el arasında məşhur idi. Bu dövrün ədəbiyyatından danışarkən şair Səkkakinin adını xüsusilə qeyd etmək olar. Nəvainin yazdığına əsasən o, daha çox Uluğ bəy dövründə şöhrətli olmuşdur. Onun Uluğ bəy və Arslan Xacə Tərxandan-hər birinin adına dörd, Əmir Teymurdan sonrakı hökmdar Xəlil Sultan adına yazdığı bir qəsidəsi var.

Əmir Teymurun nəvələrindən Baysunqur–Uluğ bəy dövrü Türkünstan və Xorasanın, hətta İslam dünyasının elm, sənət, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində tarixi yüksəliş dövrü sayılır. Həmin dövrün görkəmli şairlərindən biri–Əlişir Nəvainin "əziz və mübarək adam" adlandırdığı Lütfi idi. Lütfinin şeirləri o vaxtlar bütün Turan ellərində yayılmışdı. Ədəbiyyatdakı belə yüksəliş türk ədəbiyyatını klassik fars ədəbiyyatı boyuna qaldırmışdır. Şair Lütfi məşhur "Gül və Novruz" məsnəvisini İsfahan hakimi İskəndər Mirzə adına yazmışdır.

Böyük mütəfəkkir, dahi şair Əlişir Nəvainin yazıb-yaratdığı illər cığatay (özbək) ədəbiyyatının, bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatın qızıl əsri, yüksəliş və intibah dövrü sayılır. Gədayi, Əhmədi, Dürbək... kimi şairlərin yaradıcılığı məhz həmin dövrün klassik ədəbi salnamələridir. Bəli, cığatay (özbək) ədəbiyyatının Nəvai dövründə türk dili xüsusi inkişaf mərhələsi keçmişdi. Məhz Əmir Teymur sultanlığının xidməti sayəsində türk - cığatay (özbək) dili elə bir zirvəyəcən tərəqqi etdi ki, islam dünyasının üç böyük dilindən birinə çevrildi. Əlişir Nəvainin ədəbi fəaliyyətinin "bahar vaxtı" Sultan Hüseyn Bayqara sarayında çalışdığı illərə təsadüf etmişdir.

Teymurilər nəslinin sonuncu görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Bayqara (1438-1506) da şair idi. O, 1438-ci ildə Heratda doğulmuşdur. Əlişir Nəvainin atası Qiyasəddin Kiçginə Bahadur Hüseyn Bayqaranın atası Əmir Qiyasəddin Mənsur ilə süd qardaşı olmuşlar. Bu səbəb də daxil olmaqla onların uşaqları da bir yerdə böyümüş və məktəbdə də birgə oxumuşdular. Məktəb illərindən sonra Hüseyn Bayqara saray işlərində çalışmışdır. Bir müddət sonra o da Teymuri varislər arasındakı taxt-tac mücadiləsinə qoşulmuşdu. 1469-cu ildə bu mücadilədə qalib gələn Hüseyn Bayqara Heratda hakimiyyəti ələ alıb hökmdar oldu. O, yüksək elmi, geniş dünyagörüşü, ziyalı səviyyəsi, şair qəlbi ilə hökmdarlığı dövründə məmləkətdə elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata geniş meydan vermişdi. Şahrux hakimiyyəti dövründən ölkənin paytaxtına çevrilən Herat artıq Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, şöhrəti hər yana yayılmışdı. Qırx ilə yaxın hökmdarlığı dövründə o, Şərq tarixində ən xeyirxah hökmdarlardan biri kimi tanınmışdır. Humanizmi ilə fərqlənən Hüseyn Bayqara Herat sarayında son dərəcə gözəl elm və sənət mərkəzi yaratmışdı. Fars şairi Əbdürrəhman Cami, məşhur tarixçilər, o cümlədən Qantemir, rəssam Behzad məhz Hüseyn Bayqara sarayında yaşayıb - yaradırdılar.

Hüseyn Bayqara gözəl lirik şeirlər müəllifi idi. Onun divanı hər yana – ən böyük kitabxanalara yayılmışdı. Tədqiqatçıların qeydinə əsasən, onun qəzəlləri cığatay (özbək) şairlərinin qəzəllərindən fərqlənirdi. Təbiət gözəlliyi, eşq, məhəbbətlə dolu xoş duyğular Hüseyn Bayqara poeziyasının məzmununda xüsusi yer tuturdu. O, cığatay (özbək) dilini gözəl bildiyindən hətta şeirlərində yad, alınma sözlərdən çox az istifadə etmişdir.

Hətta hökmdarlıq etdiyi ölkədə cığatayca (özbəkçə) yazmaq barədə fərman imzalamışdır. Fars dilinin bütün Şərq dünyasında tüğyan etdiyi dövrdə bu fərman xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Hüseyn Bayqara sarayının baş vəziri Nəvai ilə İraqdan saraya qonaq gəlmiş şair Bənnayi arasındakı söhbət əsrlərdir ki, rəvayətə dönüb danışılır. Söhbət əsnasında Bənnayinin sözünə hiddətlənən Nəvai: "Bənnayi, danışığ həddini aşdın. Sənin ağzın pisliklə doldurulmalıdır" - demişdir. Bənnayi isə onun sözünə cavab olaraq: "Pislik doldurmaq elə də çətin iş deyil. Türk dilində bir şe-

ir oxumaq kifayətdir" – demişdir. Türk dilinə - cığatay (özbək) türkcəsinə münasibətin pis olduğu belə bir zamanda Hüseyn Bayqaranın türk dilinə - cığatay (özbək) türkcəsinə dair imzaladığı fərman ölkənin elmi dairələri və dövlət adamları üçün müəyyən mənada dövlət dilinin inkişafı və yayılması üçün böyük önəm daşıyırdı. Tarixçilərin, tədqiqatçıların rəyidir ki, cığatay (özbək) ədəbiyyatının ən yüksək inkişaf mərhələsi Hüseyn Bayqaranın hökmdarlığı illərinə təsadüf edir.

Hüseyn Bayqaranın hökmdar kimi tarix qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də uşaqlıq dostu, özündən iki yaş kiçik Əlişir Nəvaini sarayına baş vəzir təyin etməsi idi. Bu məsələ təkcə o demək deyil ki, şair Nəvai sarayda belə yüksək vəzifə tutmuşdur. Nəvai məhz həmin vəzifəsindən istifadə edərək, o dövrdə türk dünyası mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafı üçün misilsiz işlər görmüşdür. Hətta elmə, mədəniyyətə dəyər verən hökmdarın siyasətinə onun da böyük təsiri olmuşdur.

1. 4. Dahi Əlişir Nəvai.

Həyat və yaradıcılığına cizgilər.

Böyük mütəfəkkir, filosof, şair və dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai (əsl adı Nizaməddin Mir Əlişir) 1441-ci ilin 9 fevralında Heratda doğulmuşdur. Onun atası Teymurilər sarayına yaxın zadəgan ailəsindən idi. Nəvainin atası Qiyasəddin Kiçginə Bahadur bir müddət Səbzəvar şəhərinin hakimi olmuşdur. Bu səbəbdən də bir yerdə böyüyən Nəvai ilə Hüseyn Bayqaranın yoldaşlığı dostluğa çevrilmişdi. Xorasan vilayətinin mərkəzi Heratda hakimiyyət başına gələn Hüseyn Bayqara Nəvaini sarayında əvvəlcə möhürdar, az sonra – 1472-ci ildə isə daha yüksək vəzifəyə – vəzir təyin etmişdi. Nəvainin yüksək əxlaqı, elmi, qabiliyyəti, zəkası, fitrətən fazilliyi dostunu bu addımı atmağa sövq etmişdi. Nəvai hələ uşaqlıq illərindən - 10-12 yaşlarından türk və fars dillərində şeirlər yazardı. Atası onun elmə, ədəbiyyata olan həvəsini, istedadını görüb təhsilinə xüsusi diqqət ayırmışdı. Dövrün tanınmış şair və ədibləri, xüsusən türk ədəbiyyatı qarşısındakı böyük xidmətləri ilə seçilən Həsən Ərdəşir və o illərin şöhrətli şairi Lütfi ona ustadlıq – müəllimlik etmişdilər. Əlişir Nəvai gənclik illərindən Şərqi dahi mütəfəkkirləri Fəridəddin Əttar, Qasım Ənvar, Nizami Gəncəvi və digər klassik şair və filosofların əsərlərini dərinlən mənimsəmişdir. Bütün bunlar onun poetik yaradıcılığının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Müasirləri tarixçi Qantəmir (1437-1534), şair Lütfi (1369-1465) Nəvainin şeirləri ilə tanış olduqda onun poetik istedadını yüksək qiymətləndirmişdilər. Tədqiqatçıların qeydinə görə, Nəvai 15 yaşında lirik şeirləri ilə qəlbləri ovsunlamış, şeir-sənət adamlarının diqqətini qazanmışdı. 1464-1465-ci illərdə Nəvai ilk divanını - şeirlər toplusunu hazırlamışdı.

Sultan Hüseyn Bayqara sarayında işlədiyi dövrdə Əmir Əlişir Nəvai dövlət xadimi kimi geniş və əhəmiyyətli işlər görərək el hörməti qazanmışdır. O, tutduğu vəzifədən istifadə edərək ölkəsinin elmi, ziyalı, nüfuzlu adamlarını – alimlərini, şairlərini, musiqiçilərini, rəssamlarını, xəttatlarını daim diqqətdə saxlamış, onlara qayğı göstərmiş, himayədarlıq etmişdir. Elin, xalqın köməyinə yetən bu şəxs əməlisaleh, nəcib insan kimi ad-san qazanmışdı. Nəvainin fəaliyyəti dövründə ən böyük xidmətlərindən biri də saray kitabxanası yaratması olmuşdur. Ölkədə böyük tikinti işlərinin birbaşa vasitəçisi və rəhbəri olmuşdur: Heratda və ölkənin digər regionlarında xeyli sayda məscidlər, səyyahlar üçün ayrıca məscidlər, karvansaralar, böyük körpülər, hamamlar ... və s. tikdirmişdi.

Nəvai ədalətli, zülmkarlığa qarşı mübariz bir dövlət xadimi olubdur. Onun dövlət xadimi kimi ölkədəki nüfuzu saray əyanlarının xoşuna gəlmədiyindən ona qarşı qeyri-səmimi münasibətlər formalaşdırmağa başlamışdılar. Bunun nəticəsi olaraq o, vəzirlikdən Astarabad vilayətinin ha-

kimliyinə göndərilmişdi. Lakin bütün bu münasibətlər Nəvainin ürəyincə olmadığından o, 1488-ci ildə vəzifəsindən istefa verir və doğma Herata qayıdaraq həyatını elmə, ədəbiyyata – yaradıcılığa həsr edir. Bu illər Nəvai yaradıcılığının o dövrü idi ki, o, artıq "Xəmsə" kimi dahiyənə toplunun müəllifi kimi şöhrətlənmişdi. O, məhz "Xəmsə"si ilə sübut etdi ki, türk ədəbi dilinin gücü dünya səviyyəli əsərlər yaratmağa qadirdir. Hüseyn Bayqara onu yenidən saraya dəvət etsə də, Nəvai bundan imtina etmiş və yaradıcılıqla məşğul olmağa üstünlük vermişdir. Onun bu dövrdən sonrakı yaradıcılığında daha çox dövrün ictimai-siyasi ruhu, problemləri qabarıq görünür. 1490-1501-ci illərdə Nəvai ən incə, gözəl və lirik poeziyasını, ictimai-fəlsəfi və elmi əsərlərini yaratmışdır.

Nəvainin hələ gənclik illərindən ən böyük arzularından biri türk-cığatay (özbək) ədəbi dilini fars ədəbi dili səviyyəsinə qaldırmaq idi. O, çalışdığı illərdə bu arzusu uğrunda daim mücadilədə olmuşdur. Dostu, hökmdar Hüseyn Bayqaranın köməkliyi və özünün elmi-ədəbi yaradıcılığının gücü ilə istədiyinə nəhayətdə nail ola bilmişdir. Amma bu o demək deyil ki, türk dilinin inkişafı Nəvaidən başlamışdı. Lakin həmin problemin aktual olaraq qalması Nəvaini öz mübarizəsində daha inadlı etmiş, mətinləşdirmişdi. Beləliklə, o öz qüdrətli dühası ilə möhtəşəm əsərlər yaratmağa nail olmuşdu.

Tədqiqatçılar yazır ki, Nəvai dostu, şair-filosof Əbdürrəhman Caminin məsləhəti ilə dahi Nizaminin "Xəmsə"sində - cığatay (özbək) dilində "cavab" yazdı. Beləliklə, Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə - cığatay (özbək) dilində "Xəmsə" yaradıldı. Başqa bir qrup tədqiqatçı isə qeydində göstərir ki, lirik şeirləri ilə məşhurlaşan Nəvai müasiri, dostu şair Əbdürrəhman Caminin "Xəmsə" yazmağa başladığını eşidir və çox qısa zaman ərzində (1483-85) öz "Xəmsə"sini tamamlayır. 1485-ci ildə bitirdiyi 64. 000 misralıq "Xəmsə"si "Heyrətül-əbrar", "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi səyyarə" və "Səddi-İsgəndəri" adlı məşhur əsərlərdən ibarətdir. "Heyrətül-əbrar" (1483, "Möminlərin heyreti") poeması əxlaq və təsəvvüfə aid mükəllimələrdən ibarətdir. "Xəmsə"yə daxil olan poemalar içərisində "Fərhad və Şirin" (1484) əsəri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif Nizaminin Fərhadından fərqli olaraq burada əməkçi nəslin nümayəndəsi Fərhadı əsərinin baş qəhrəmanına çevirmişdir. Öz sələflərindən fərqlənərək əməkçi insanın baş qəhrəman obrazında verilməsi şairin dünyagörüşündəki ali hisslərin, duyğuların, onun insana ali məqamdan yanaşması kimi yüksək mənəviyyatından xəbər verir. "Yeddi səyyarə" (1484, bu əsəri "Bəhram Gur"da adlandırırlar) məsnəvisində Bəhram Gurun Dilara ilə məhəbbət macərasından danışılır. Nizaminin dastanından fərqli olaraq, Nəvainin nağılları yeddi gözəlin deyil, yeddi səyyahın dili ilə danışılır. Bu nağılların məzmunu xalqın həyatından, məişətindən, dövrün ictimai-siyasi mühitindən alınmışdır. "Leyli və Məcnun" (1484) bütün Şərqdə yayılmış müqəddəs mövzuya – sevginin, eşqin yenilməzliyinə, bəşəriliyinə həsr olunmuşdur. "Səddi-İsgəndəri" (1485) məsnəvisi şairin fəlsəfi fikrinin, düşüncəsinin məhsuludur. Qədim yunan filosofları – Əflatun, Ərəstun və Sokratın fəlsəfi baxışları, alim-hökmdar İsgəndərin humanizmi, ideal obrazı əsərin əsas xəttini təşkil edir. Nəvai işlədiyi İsgəndər obrazını dövrün zalım hökmdarlarına qarşı qoymuşdur. Cəmi üç ilə Şərq ədəbiyyatında yeni "Xəmsə" yaratmaq Nəvainin filosof düşüncəsinin, şairlik istedadının və qabiliyyətinin nəticəsi idi. Onun "Xəmsə"sində böyük türk ruhu diqqətdən yayınmır.

Nəvai cığatay (özbək) dilində yazdığı lirik şeirlərindən ibarət dörd divan yaratmışdır. "Bədaye ül-bidayə" (1466-1482), "Nəvadir ül-nihayə" (1482-1492) adlı ilk divanlarından başqa, 1498-ci ildə "Xəzain ül-məani" adlı ümumi başlıq altında digər dörd divanı ("Cahar divan")- "Qəraüb üs-siğər" ("Uşaqlığın qəribəlikləri"), "Nəvadir ü- şərab" ("Gənclik nadirlikləri"), "Bədaye ül- vüsət" ("Orta yaşın gözəllikləri"), "Fəvaid ül-kibar" ("Böyüklüyün faydaları") toplanmışdır. O, fars dilində yazdığı qəsidələrindən də ibarət toplular bağlamışdı: "Altı zərurət" və "İlin dörd fəslə".

"Xəzain ül-məani" adı altında ümumiləşdirdiyi divanları tədqiqatçıların hesablamalarına görə, cəmi 3150 şeir olmaqla 50. 000 beytdən ibarətdir (bəzi mənbələrdə isə 3130 şeir olmaqla 44 000 beyt göstərilir). İnsan həyatını – ömrünü məlum olan dörd hissəyə ayıraraq, onlara həsr etdiyi bu

şeyrlər şairin yarım əsrlik ədəbi məhsuludur. Nəvai bu şeyrlərini bütünlüklə cığatay (özbək) dilində yazmışdır. Onun lirik şeyrləri – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, müsəmmən, rübai, qitə, saqinamə, tərcibənd, tərkibbənd, tuyuq kimi lirik janr növlərinin ən gözəl nümunələri hesab olunur. Ümumiyyətlə, o, bu divanlarında Şərq ədəbiyyatına xas olan lirik janrın 21 ədəbi növünün 16-sından istifadə etmişdir. Nəvai lirikası şairin fəlsəfi düşüncəsinin məhsulu olaraq ədəbi-bədii səviyyəsinə görə də şah əsərlərdir. Divanlarındakı poetik nümunələrin çox hissəsini qəzəllər təşkil etdiyindən, eyni zamanda bədii qüdrətinə görə Nəvaini "qəzəl mülkünün sultanı" adlandırmışdılar. O, əsasən cığatay (özbək) dilində yazsa da, bu dilin inkişafı, genişlənməsi üçün nə qədər böyük işlər görsə də, yaradıcılığında fars dilindən də istifadə etmişdir. Farsca yazdığı şeyrlərini, qəzəllərini-əsərlərini "Divani-Fani" adlı divanına toplamışdı ki, bu qəzəllərin də çoxu yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə Hafiz Şiraziyyə, Əmir Xosrov Dəhləviyyə, Əbdürrəhman Camiyyə, Kəmal Xocəndiyyə və başqalarına yazılmış nəzirələrdir.

Dahi şair cığatay (özbək) dilində yazdığı əsərlərində "Nəvai", fars dilində yazdığı əsərlərində isə "Fani" təxəllüsündən istifadə etmişdir. "Nəvai" sözü "musiqili", "təravətli", "Fani" sözü isə "etibarsız", "ötərgi" mənasını verir. Nəvai fars dilində yazmağın əleyhinə, sənətin dəyərinə xələl gətirmək fikrində olmayıb. Sadəcə olaraq, o təsdiq etmək istəyib ki, doğma ana dilində - qədim türk - cığatay (özbək) dilində bəşəri dəyərli əsərlər-şeyr yazmaq mümkündür. O, bununla müasirlərinə sübut etmək istədi ki, türk-cığatay (özbək) ədəbi dilinin imkanları "Xəmsə" yarada biləcək qədər zəngindir. Nəvai Şərq ədəbiyyatının janrlarından son dərəcə incəliklə istifadə edərək, dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus dəstxəttini, üslubunu yarada bilmişdir.

Nəvainin əsərləri, hələ sağlığında ikən böyük şöhrət qazanmışdı. Onun əsərləri dünyanın ən müxtəlif kitabxanalarına yayılmış və qorunmuş, müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Nəvai yaradıcılığında – lirikasında, poemalarında yüksək mənəviyyat məsələlərindən, sufizmdən ətraflı söhbət açılır. Onun fəlsəfi görüşlərinin əsasında sufilik elementlərini özündə təcəssüm etdirən pan-teizm durur. Nəvai mövhumatı – ruhaniləri, insanları cəhalətə aparan eybəcər "dini" baxışları tənqid etmiş, orta əsr despotizminə qarşı daim mübarizədə olmuşdur. Nəvai bu mövzuda ilk olaraq "Ərbein" ("40 hədis") əsərini yaratdı. Ümumiyyətlə, Nəvainin bədii irsi ilə yanaşı onun əhəmiyyətli, müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını saxlayan xeyli sayda elmi əsərləri vardır: Öz sufi baxışlarını "Nəsaim ül-məhəbbət" (1496) əsərində açmış və bu əsərində 750 sufi şeyx haqqında elmi mənbə hazırlamış, tarixə ərməğan etmişdir. Bu əsərində Nəsimi şəxsiyyəti, poeziyası haqqında, onun poetikasının qüdrətindən məhəbbətlə söz açmışdır. Nəvainin fars və türk dillərinin müqayisəli təhlilindən bəhs edən "Mühakimət ül-lügəteyn" ("İki dilin mühakiməsi", 1499) əsəri xüsusilə o dövr üçün (elə indi də) çox əhəmiyyətli idi. O, bu elmi əsərində türk -cığatay dilinin incəliklərindən, türk folklor və etnoqrafiyasının zənginliyindən söz açaraq türk dilini gözdən salanlara cavab vermişdir. O, bu iki tarixi dili fars və türk dillərini bir-birinə qarşı qoyanların əleyhinə olaraq, hər iki dilin üstünlüklərini qeyd etmiş, bir dili o biri dilin güdazına verməyin tam əleyhinə olmuşdur. Bu əsərində türk dilinin gözəlliyini və zənginliyini nümayiş etdirərək, fəxarət dolu xoş hissələrini qələmə almışdır. "Məcalis ün-nəfais" ("Nəfis məclislər", 1491) adlı təzkirəsində isə ədib, tədqiqatçı-filosof alim təfəkkürü ilə yaşadığı əsrin 400-dən çox şairi haqqında ətraflı məlumat yazmışdır. Ümumtürk əruzunun nəzəri əsasları haqqında "Mizan ül-övzan" ("Vəzlərin tərəzisi", 1492), müəmma janrının nəzəri əsasları haqqında "Mufrədat" (1493) əsərləri bu gün də elmi aktuallığını itirməmiş, elmi araşdırma mövzusu olaraq hələ də diqqətdədir. Bunlardan əlavə, Nəvai tarixi mövzuda traktatlar müəllifi kimi də məşhurdur: "Tarixi mülük ül-əcəm" ("Əcəm şahlarının tarixi") və "Tarixi-ənbiya və hükəma" ("Filosoflar və peyğəmbərlərin tarixi") əsərlərini göstərə bilərik. Nəvai məktublarını "Münşaat" adlı əsərində toplamışdır. Memuar janrında Əbdürrəhman Camiyyə həsr etdiyi "Xəmsət ül-mütəhəyyirin" ("Beş heyvət", 1482-1494), "Haləti-Seyyid Həsən Ər-

dəşir" (Seyyid Həsən Ərdəşirin həyat və yaradıcılığı) və "Haləti - Pəhləvan Məhəmməd" ("Məhəmməd Pəhləvanın həyat və yaradıcılığı") əsərlərini göstərmək olar. Nəvainin bioqrafik səpgidə yazdığı "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd" əsəri "Küştigir" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhəmməd Pəhləvana həsr olunmuşdur. Əsərdə zəngin hafizəsi və gözəl hazırcavablığı ilə hamını heyran qoyan Məhəmməd Pəhləvanın Sultan Hüseyn Bayqaraya və Nəvainin özünə bəslədiyi dostluq duyğularından bəhs olunmuşdur. "Risaleyi-müəmma" (1491), "Vəqfiyyə" (1482), "Nəzm ül-cəvahir" (1485), "Sirac ül-müslimin" (1488), "Risaleyi-tirəndazi" ... kimi qısaca, biblioqrafik şəkildə adlarını qeyd etdiyimiz bu və digər əsərləri həm ədəbi-bədii xarakterinə, dilinə, məzmununa, mövzusuna, həm də elmiliyinə, fəlsəfi mənasına görə ümumtürk ədəbiyyatının möhtəşəm abidələrindəndir. 1499-cu ildə yazdığı "Lisan üt-teyr" ("Quş dili") poeması fəlsəfə və təsəvvuf məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu əsər Sultan Hüseynə ithaf edilərək, uşaqlıq illərindən sevdiyi, oxuduğu, öyrəndiyi filosof Fəridəddin Əttarın fəlsəfi "Məntüq üt – teyr" əsərinə cavab olaraq yazılmışdır. Burada dövrün ictimai-siyasi məsələlərinə dair müəllifin yüksək baxışları öz əksini tapmışdı. Təhsilini Herat, Məşhəd və Səmərqənd şəhərlərində dövrün məşhur ziyalılarından almış Əlişir Nəvai türk-cığatay ədəbi nəsrinin ilk nümunəsi sayılan axırncı – 1500-ci ildə tamamladığı "Məhbub ül-qulub" ("Ürəklərin sevgisi") əsərində dövlət və məişət məsələlərinin bədii inikasını qələmə almışdır.

Yuxarıda da qeyd etmişdik ki, Nəvai ciddi ədəbi və elmi yaradıcılıqla məşğul olmaqla bərabər dövlət işlərinə də məsləhətləri ilə təsir göstərməyə çalışır. Bədxah insanlar bütün fitnələrini yenidən işə salaraq, 1499 – cu ildə şairin kiçik qardaşı Heydəri dövlətə xəyanətdə ittiham edib, edam etdirirlər. Qardaşının günahsız edamı Nəvaiyə pis təsir bağışlayır. O, Məkkəyə getmək bəhanəsi ilə bu çirkin mühitdən uzaqlaşmaq istəyirsə də mümkün olmur. Nəvai bu hadisədən sonra öz ictimai – siyasi fikirlərindən bəhs edən «Məhbub ül - qulub» əsərini bitirir. Sultan Hüseyn Bayqara Nəvainin dövlətə sədaqətini yenidən dərk edib, 1500 – ci ildə onu ikinci dəfə vəzir təyin edir və Sultan hərbi səfərə çıxdığından Heratın idarəsini Nəvaiyə tapşırır. Lakin Nəvai 1501-ci il 3 yanvarda Heratda vəfat edir və onu Herat şəhərində dəfn edirlər.

Qeyd edildiyi kimi, dahi mütəfəkkir Nəvainin janr və mövzu baxımından yaradıcılığı rəngarəngdir. Onun zəngin ədəbi irsi toplanaraq müasir dövrümüzdə dəfələrlə istər doğma Özbəkistanda, istərsə də bir çox ölkələrdə, o cümlədən Şərq ölkələrində, Azərbaycanda nəşr olunmuşdur. Dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunaraq geniş yayılmışdır. 1987-ci ildən isə başlayaraq doğma vətəni Özbəkistanda əsərləri 20 cildə nəşr olunmuşdur.

Şərq ədəbiyyatşünaslığında ayrıca nəvaişünaslıq elmi yaranmışdır. Nəvainin parlaq obrazı, poeziyasının bədii gücü şərqşünaslıq elmində böyük marağa səbəb olmuşdur. Tanınmış tədqiqatçılardan – B. B. Bartold, E. Bertels, A. Şərəfəddinov, Aybək, V. Zahidov, A. Hayitmətov, H. Süleymanov, P. Şəmsiyev, H. Araslı, C. Nağıyeva... Nəvai irsinə, yaradıcılığına bəşəri dəyər verərək, elmi-fəlsəfi baxımdan yüksək qiymətləndirmişlər. Onun əlyazmaları Rusiyanın, İngiltərənin, Türkiyənin, İranın və s. ölkələrin məşhur kitabxanalarında qorunur.

1. 5. Nəvai irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında

Nəvai ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatında, ədəbiyyatşünaslığında o qədər doğmaliqla xüsusi yer tutmuşdur ki, dahi mütəfəkkirlər Nizami və Nəvainin yubiley komitələrinin iclasında (3 dekabr 1940) ölməz Səməd Vurğun çıxışında Nizami yubileyinə hazırlıqdan danışdıqdan sonra Nəvai yubileyinə hazırlıqdan söz açır və deyir ki, «mən və mənim yoldaşlarım son illərdə bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir. Hər yerdə onun adı Azərbaycan şairi kimi çəkilirdi. Nəvai xüsusilə bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatından fars dilinin qovulması sahəsində olduqca böyük rol oynamışdır. Nəvainin şəxsiyyəti, siması olduqca əzəmətlidir. Nəvai yalnız böyük ədəbiyyat

deyil, böyük dil də yaratmışdır. Nəvai bir alim kimi, dilşünas, tarixçi kimi çıxış edir. O, son dərəcə çoxcəhətli və istedadlıdır. Mən Nəvaini dərya ilə müqayisə etdim və dedim ki, bizim bəzi alimlərimiz onun sahillərinə taxta qayıqlarda üzmək istəyirlər. Mənim zənnimcə, bu dəryaya müasir elm və mədəniyyət əsasında tikilmiş böyük bir gəmi salmaq lazımdır. Nizaminin böyük şəxsiyyəti ilə çiyin-çiyinə böyük Nəvai dayanmışdır» (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivi). Azərbaycanda Nəvainin 500 illik yubileyinə son hazırlıq barədə Səməd Vurğun həmin tədbirdə demişdir: “Nəvainin əsərləri bizim xalqımıza çoxdan məlumdur. İndi bizdə Nəvainin “Fərhad və Şirin” poeması bütünlüklə tərcümə olunmuşdur. Sonra, biz onun “Lirika” kitabını hazırlayırıq. Jurnallarımızda və qəzetlərimizdə periodik surətdə Nəvai haqqında məqalələr nəşr edilir. Yubiley üçün Nəvai haqqında yaxşı bir kitab buraxmağa hazırlaşırıq. “Leyli və Məcnun”un tərcüməsini başlamaq fikrindəyik. Şərqdə üç “Leyli və Məcnun” vardır. Birinci “Leyli və Məcnun” poemasını Nizami yazmışdır, ikincisini Nəvai, üçüncüsünü isə Füzuli. İndi bizdə, Azərbaycan dilində Nizaminin və Füzulinin “Leyli və Məcnun”nu vardır. Nəvainin “Leyli və Məcnun”nu da tərcümə etsək yaxşı olar” (267).

Görkəmli ədəbiyyatşünas və tanınmış alimlərimizdən Firidun bəy Köçərli, akademik Həmid Araslı, filologiya elmləri doktorları Pənah Xəlilov, Cənnət Nağıyeva, Xəlil Rza Ulutürk, Tərlan Quliyev və başqaları Əlişir Nəvai irsini tədqiq və tərcümə etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında şərəfli, tarixi bir səhifə açmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəvaişünaslıq səhifəsi əhatəli, dərin elmi məzmununda və kifayət qədər zəngin işlənmişdir. Təkcə XX əsr ədəbi tənqid tarixini vərəqləsək, bu baxımdan xeyli material əldə etmək mümkündür.

Bibliograf Məryəm Nəcəfovanın 1964-cü ildə yazdığına görə, hələ 1902-ci ildə Baxçasarayda Ə. Nəvainin "Mühakimət ül - lüğəteyn" əsəri İ. Qaspirinskinin giriş məqaləsi ilə Azərbaycan dilində kitab şəklində nəşr olunmuşdur (145). «Təracümi – əhval (məşahir) Əlişir Nəvai» adlı məqalə «Dəbistan» dərgisində (203, s.34) nəşr olunmuşdur. Bundan başqa «Təracümi – əhval Əlişir Nəvai» adlı irihəcmli elmi məqalə «Dirilik» dərgisində hissə – hissə (204) çap olunmuşdur. Bu məqalələr həcm etibarı ilə böyük olduğu kimi, məzmun etibarı ilə əhatəli, ədəbi faktlar baxımından da çox zəngindir. Əldə olan materiallar içərisində ən dolğun informasiya və mənbələr məhz bu məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1912-ci ildə ədəbiyyatşünas və müəllim Fərhad Ağazadənin Bakıda nəşr etdirdiyi "Ədəbiyyat məcmuəsində", "Dirilik" jurnalında (203) və digər mətbu orqanlarında Nəvainin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məqalələr yazılmışdır. Salman Mümtazın «Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri» məqaləsi «Kommunist» qəzetində (129) çap olunmuşdur. S.Mümtaz bu məqaləsində qeyd edir ki, ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük kitablar yazmaq vacib olar. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi- məşhuru bulunmuşlar. Bunlar qazanan adı-sanı başqa şairlər qazanmamışdırlar. Təbiri-caiz isə bunları nüfuz və qüdrətlərindən dolayı iqlimgir cahangir deyil, ürəklər, könüllər fatehləri adlandırmalıyıq. Çünki, bu təbir daha münasib və daha uyğundur. Füsunkar ilhamları sayəsində hala bizimlə yaşayan bu ulu və böyük insanlar bundan sonra da bir neçə əsrlər yaşayacaqlar. Tarix və ölkə etibarı ilə onları böylə yan-yanaşı qeyd etməliyik –

- a) Türkünətanlı Xacə Əhməd Yasəvi,
- b) Azərbaycanlı Seyyid İmadəddin Nəsimi
- c) Türkünətanlı Mir Əlişir Nəvai
- d) Azərbaycanlı Molla Məhəmmədbağır Füzuli” (130).

Firudin bəy Köçərli yazır ki, «Əlişir Nəvai hicrətin IX əsrinin axırlarında yetişən cığatay (türk) və əcəm şüərasının ən məşhurlarındandır. Bu şair əslən cığatay türklərindənə də

Azərbaycan şüəarası arasında artıq hörmət və şöhrət kəsb etmiş və onlara Nəvai təsiri artıq dərəcədə olubdur. Buna da ümdə səbəb onun təb lətifindən törəyən əsar nəfisə və əşari-məmdühəsi olubdur ki, çox şirin və tatlı dil ilə rəşteyi-nəzmə çəkilməşdir» (88, s.52-59). «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» adlı kitabından götürdüyümüz bu qeydlər görkəmli tədqiqatçının «Əlişir Nəvai – Əmir Nizaməddin» əsərindəndir. Müəllif işarə ilə qeyd edib ki, «Nəvainin Tərcümeyi – halına dair məlumatın bir parasını «Dəbistan» jurnalının 3-cü nömrəsində təb olunmuş Əliağa Həsənzadənin fəqərəsində və bəzini divan qəzəliyyatının dibacəsində mərqum olunmuş müqəddimədən və ən mühümmünü Sami bəy Qamusul-əlamından götürmüşük» (88, s.52).

Ədəbiyyatşünas alim Əli Nazimin "Kommunist" qəzetində 1925-ci ildə nəşr etdirdiyi "Əlişir Nəvai və biz" (139) məqaləsi sanki bu yubileyə hazırlıq üçün start idi. O, yazırdı: "Nəvai tam bir sənətkardır. İncəsənət şöbələrindən şeir, musiqi və rəsm təbiətilə müstəid və malik bir şairdir. 30 – a qədər ədəbi əsər vücuda gətirmiş olan Nəvai, bir çox havalar bəstələmiş, bir çox rəsmlər yapmışdır. Özündən sonra böyük bir ədəbi silsilə və tələbələr buraxdığı kimi, bir kaç rəssam şagirdlər də yetişdirmişdir. Nəvai böyük bir şair və rəssam olmaqla bərabər, eyni zamanda da bir mücəddid, bir yenilikçidir. Nəvainin bu yenilikçiliyi nədədir? Nəvai nə yeni bir ədəbi məktəb açmış, nə yeni bir fəlsəfə yapmış və nə də yeni bir ədəbi şəkil yaratmış deyildir. O, yeni nə yapmışdır, bilirsinizmi?

-Türkcə yazmışdır!

İndi türkcə yazmaq qədər sadə və təbii bir hadisənin bir yenilik sayılmayacağını zən edənlər bulunur. Fəqət XY əsrin islam türk dünyasını tədqiq edənlər və türk şairlərinin türkcə yazmadıqlarını görürlər ki, hər yerdə fars hərifi var. Nəvai böylə farşlıq arasında üsyan etmiş. Türk xalqçılığı məfkurəsilə türkcə yazmış olduğundan ədəbiyyatımızda ilk dəfə dil inqilabı yapmış deməkdir. O, "Mühakimət ül-lügəteyn"i ilə türkcənin də farsca qədər gözəl və zəngin olduğunu isbat etmişdir"(139). 1926-cı ildə isə tanınmış ədəbiyyatşünaslar F. Köprülüzadə, B. - Çobanzadə, Salman Mümtaz və başqaları Nəvai ədəbi irsi, şəxsiyyəti haqqında dərin məzmunlu məqalələr yazıb çap etdirdilər. Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti Nəşriyyatı isə 1926-cı ildə "Nəvai" adlı tədqiqat kitabı çapdan buraxmışdı (156). «Nəvai» məqalələr kitabı şair haqqında Ədəbiyyat Cəmiyyətinin ikinci məhsuludur. Kitabçanın müqəddiməsində yazılıb: "XY əsrdəki türkdilli ədəbiyyatın ən mühüm siması Nəvai olduğunu qeyd edərək, kitabçada dərc etdiyi elmi əməklərlə onun şəxsiyyətinin, ədəbi fəaliyyətinin 100- dən ziyadə səhifə uzununu, geniş bir surətdə tədqiq edir. Kitabçada ilk məqalə İsmayıl Hikmətindir. Müəllif burada Nəvainin həyatı haqqında geniş və dəyərli məlumat verdikdən sonra, onun dili və sənətinə keçərək olduqca üsullu bir tədqiq yolu ilə Nəvaini «cığatay türkcəsinə layəmut bir abideyi – tarix yapan türk şairinin səyifeyi – sənətə nəqş edən Şərq mədəniyyətini Qərbə tanıdan»(156) deyə onun ədəbi türk dilinə böyük xidməti olduğunu qeyd edir. «Nəvai və türk ədəbiyyatı» adlı bu məqalə 1926 –cı il tarixdə «Maarif işçisi» dərgisində çap olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, "Nəvainin Hüseyn Bayqara təşviqlə yazdığı «Mühakimat ül-lügəteyn» adlı əsəri fars dilinə qarşı türkcənin açıqdan–açığa ilk elani–hərbi sayıla bilər. Bununla «Nəvai» bütün türk yazıçılarını səfərbərliyə çağırırdı. Türkcənin zənginliyi, türkcənin genişliyini, türkcənin açıqlığını və gözəlliyini aydın misallarla göstərərək yanlış və mənasız bir alışılıqlığın və faydasız bir gərəbəyin təsiri ilə qullanılmaqda bir növ şüursuz əsrar göstərilən fars dilindən vaz keçilməyi tövsiyə ediyirdi. Nəvai cığatay türk şairlərinin ən böyüyü və bütün türk şairlərinin ən çox əsər yazanı idi. Türkcə yazmağı tövsiyə etməsi, özünün də intizami olaraq çox əsərlərini türkcə yazması digər şairlər qədər fars bilmədiyindən deyildi. Çünki (Nəvai) farscanı da öz ana dili qədər qüvvətlə bilirdi və o dildə ən yüksək əsərləri vücuda gətirən ən yüksək qəsidəçilər qədər yüksək qəsidələr, ən yüksək məsnəviçilər qədər yüksək məsnəvidir, ən

yüksək qəzəlçilər qədər yüksək qəzəllər yazaraq qabiliyyət və məharətini isbat etmişdi. Ondan sonra da o farsca yazanların yazamayacaqları yüksək, gözəl və sənətkar əsərlərini öz ana dili olan cığatay türkcəsilə meydana qoymuşdur ki, bu cərəyan türk dilinin əbədləşməsi, elmləşməsi etibarı ilə fəvqəladə mühümdür” (81, s.29). Məqalədə Nəvainin musiqişünaslıq və rəssamlıq istedadından da yazılmışdır. «Təsəvvüfə böyük bir təmayül göstərmiş, nəticədə özü də tamamilə mütəsəvvüfləşmişdi. O qədər həyatı bir fəaliyyət ortaya atan bu böyük adamın nəticədə təsəvvüf ram oluşu bir az qərrib isə də, bunda münasibətdə bulunduğu və çox hörmət bəslədiyi Molla Camilər və daha bir çox mütəsəvvüflərin təsiri olduğu aşkardır» (81, s.29). İkinci məqalə Bəkir Çobanzadənin «Nəvai - dilçi» adlı tədqiqatıdır. Burada müəllif Nəvaini bir “lisançı” olaraq tədqiq edir. «Şəhər dili olamayan türkcənin, eyni zamanda ədəbi dil də ola bilmədiyini» anlamıdır və bu nəticəyə gəlir ki, Nəvainin dili, kitabında zikr etdiyi kimi, ədəbi türk dili olmayıb, bəlkə xəlv dili olmuşdur və bununla İsmayıl Hikmətin görüşünə bir dürlü qarşı çıxır(46). Bu məqalə də, eyni zamanda «Kommunist» qəzetində (1926, 4 mart tarixdə) dərc olunmuşdur. Üçüncü «Fars ədəbiyyatının Əlişir Nəvaiyə təsiri»nə dair Mirzə Möhsün İbrahiminin məqaləsidir. Kitabçanın 1 – ci səhifəsində «Böyük türk şairi Nəvai» yazılsa da, içindəki əsərləri oxuduqdan sonra o qənaətə gəlirsən ki, «Nəvai şair olmaqdan ziyadə bir lisançı olmuşdur»(156). «Yeni yol»da (4 mart 1926) dərc olunmuş «Əmir Əlişir Nəvai» adlı məqalə də ilkin addım kimi çox maraqlı təsir bağışlayır. Məqalədəki bir faktı xatırlamaq yerinə düşər: “Əmir Əlişir Nəvainin cığatay ədəbiyyatında böyük xidmətləri vardır. Firdovsinin fars ədəbiyyatı üçün açdığı yeni cığırlardan daha qiymətli bir cıgırı Əmir Əlişir Nəvai cığatay ədəbiyyatında açmışdır”.

Elə həmin il şairin "Münşaat" (152) və "Vəqfiyyə" (154) əsərləri ilk dəfə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdu. Yeri gəlmişkən, bu zaman Sultan Hüseyn Bayqaranın da "Divan"ı Bakıda işıq üzü görmüşdü. Kitaba İsmayıl Hikmətin və Bəkir Çobanzadənin Hüseyn Bayqara haqqında – həyat və yaradıcılığı, o cümlədən "Divan"ı barədə məqalələr də daxil edilmişdir.

1940-48-ci illər arasında şairin 500 illiyi ilə əlaqədar yenidən xeyli məqalələr yazılmış, kitablar nəşr edilmişdir. Bu illərdə akademik Həmid Araslının xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Həmid Araslı «Əlişir Nəvai və yaradıcılığı» məqaləsində qeyd etmişdir ki, “Nəvai yaradıcılığı böyük türk ədəbiyyatına yalnız təsirlə məhdudlaşmır. Azərbaycan dilində yazılan dərsliklərdə Nəvai şeirlərinin çap olunub, tərcümeyi – halından məlumat verildiyini görürük. Onun adı ilk Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçisi Firudin bəy Köçərlinin əsərlərində Füzuli ilə birlikdə çəkilmişdir. Köçərli onun Azərbaycan ədəbiyyatına olan təsirini nəzərə alaraq, haqqında geniş məlumat yazmışdır. Nəvai dəfələrlə Azərbaycanda çap olunub. Hələ XX əsr şairlərindən Cənnət, sonra İbrahim Tahir şairin əsərlərindən müəyyən hissə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər” (11).

H. Araslının «Nizami və Nəvai» (16), «Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı» (14. s.83-94; 15), «Əlişir Nəvai» (12; 13, s.6-7), «Əlişir Nəvai və yaradıcılığı» (11), “Nəvai və Füzuli (10)”, “Böyük şair” (8) və s. kimi zəngin faktlarla dolu elmi məqalələri Nəvai irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi sahəsində tutarlı mənbələrdir. Nəvai yaradıcılığını yüksək dəyərləndirən alim yazır ki, "Nəvai irsi Azərbaycan xalqı tərəfindən hələ XV əsrdən etibarən oxunur, sevilir. Əsrlərdən bəri xalqımız Nəvaini öz şairləri sırasında bilir. Onun müasiri Kişvəri, Xülqi kimi lirik şairlər Nəvainin təsiri altında əsərlər yazmışlar. Böyük Füzuli də öz "Leyli və Məcnun" əsərinin müqəddiməsində onun adını Nizami və Əbunüvas kimi Şərfin dahi sənətkarları sırasında çəkmişdir. M. F. Axundov məqalələrində Nəvaini ağıllı dövlət xadimi kimi xatırlamışdır"(9).

Məmməd Arif «Əlişir Nəvai. Böyük özbəy şairi» məqaləsində (21) qeyd edir ki, Nəvai böyük bir şair idi. Ədəbiyyatın, sənətin hər sahəsində istedad göstərmişdi. O, yaxşı bir memar idi, yaxşı bir rəssam, yaxşı bir musiqişünas idi. O, böyük vətənpərvər və insanpərvər idi. Azərbaycan-özbək ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrindən dissertasiya işi müdafiə edən Qulamhüseyn Əliyevin

«Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən» (55), «Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə dair» (58, s.107) məqalələri elmi baxımdan dəyərli tədqiqatlardır.

1947-ci ildə Ə. Nəvainin "Yeddi səyyarə" əsərindən iki nağıl, 1948-ci ildə isə "Fərhad və Şirin" əsəri Azərbaycan dilində çapdan buraxılmışdır. "Fərhad və Şirin" poemasının (M. Rahim, M. - Dilbazi, N. Rəfibəyli, Ə. Ziyatay və Ə. Vahid tərcümə etmişlər) kitab halındakı bu nəşrinə Həmid Araslı «Fərhad və Şirin» adlı ön söz yazaraq, əsərin mövzusunun, fəlsəfi və bədii mənasından söz açmışdır. Həmin əsər 1968-ci ildə əvvəlki tərcümədə yenidən nəşr olunmuşdur. Bu kitabdakı müqəddimə, şərh və redaktə də Həmid Araslıya aiddir. O, bu kitaba da "Böyük şair" adlı irihəcmli və elmi əsaslara söykənikli ön söz yazmışdır. «Yeddi səyyarə» əsəri isə «Yazıçı» nəşriyyatında 1979-cu ildə yenidən şair Ələkbər Ziyatayın orijinaldan (özbəkçədən) tərcüməsi ilə nəşr olunmuşdur. 1975-ci ildə dahi mütəfəkkirin «Şeirlər» kitabı Bakıda «Gənclik» nəşriyyatında nəşr olunmuşdu. Nəfis tərtibatlı 96 səhifəlik bu kitaba şairin qəzəllərindən, mütəəzzəblər və rübailərindən, dübeyti və başqa lirik parçalardan, qitələr və beytlərdən ibarət əsərləri daxil edilmişdir - əsərləri xalq şairi Süleyman Rüstəm dilimizə çevirmiş və «Əlişir Nəvai» adlı müqəddimə yazmışdır (158). 2004-cü ildə isə "Ə. Nəvai. Seçilmiş əsərləri" (157) kitabı şairin 1968 və 1979-cu ildəki nəşrləri əsasında təkrar 25. 000 nüsxə tirajla işıq üzünə çıkmışdır. Ədəbiyyatşünaslığımızın bu səhifəsini vərəqlədikcə akademik Həmid Araslının Nəvai irsini daha mükəmməl tədqiq edən, öyrənən böyük alimlərimizdən biri olduğu görünür. Akademik "Nəvai və Füzuli" araşdırmasında (10) bu iki qüdrətli sənətkarın yaradıcılıqlarını qarşıqlıq surətdə tədqiq etmiş, Füzuli irsinə Nəvainin, Nəvai irsinə isə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təsirini şərh etmişdir: " Dahi Füzulinin üç dildə – Azərbaycan, fars və ərəb dillərində şeirlər yazması onun Şərq xalqları arasında təbliğinə böyük imkanlar açmışdır. Ustadı Nəvainin də Şərq dünyasında şöhrətlənməsinin bir səbəbi bu olmuşdur. Nəvai özbək ədəbi dilinin banisi olduğu kimi, Füzuli də Azərbaycan ədəbi dilinin qüdrətli yaradıcısıdır"(10). Məqalədə bu iki böyük mütəfəkkirin yaradıcılıqlarını ardıcıl izlədikcə çox mətləblərlə üzləşməli olursan. Akademik H. Araslı adı çəkilən tədqiqat işində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə toxunaraq yazır ki, "Azərbaycan və özbək xalqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr tarixi çox qədim və zəngindir. Bu gün çiçəklənməkdə olan Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin inkişaf tarixində dahi özbək şairi Əlişir Nəvai və dahi sənətkarımız Məhəmməd Füzuli yaradıcılıqları da xüsusi yer tutur. Böyük Nizaminin "Xəmsə"sində özbək dilində cavab yazan və onu dəfələrlə ustad deyər xatırlayan Əlişir Nəvai türkdilli xalqların ədəbiyyatlarında orta əsrin bütün ədəbi janrlarında mükəmməl bədii əsərlər yaratmış dahi sənətkardır. Nəvai özbək ədəbiyyatı tarixində, xüsusən lirik şeirin, qəzəlin ustadıdır. Doğrudur, Nəvaidən əvvəl və Nəvai dövründə özbək dilində bir sıra görkəmli sənətkarlar yazıb-yaratmış, - Yusif Xac Hacib, Əhməd Yunaqi, Xarəzmi, Qütb Seyfi Sərayi, Lütfi, Heydər Xarəzmi, Durbək, Gədayi, Ətəyi, Səkkaki kimi sənətkarlar lirik şeirləri ilə şöhrətlənmişdilər. Lakin Nəvainin "Xəzain ül-məani" adlanan dörd divanı başqa əsərlərindən daha çox türkdilli xalqların ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmişdir"(10). Bu, Füzulinin Nəvai irsinə, xüsusən onun "Divanı"na yüksək dəyər verməsi, ondan faydalanması faktına əsas verir. Özbəkistan Dövlət mükafatı laureatı, professor Ləziz Kayumov akademik bu sahədəki xidmətlərini dəyərləndirərək yazır: "İstedadlı Azərbaycan alimləri ilə tanışlığım bir alim kimi öyünməyə bilmərəm. Onlardan biri həm Azərbaycan, həm də özbək ədəbiyyatının çox böyük bilicisi olan Həmid Araslıdır. Nəvaişünasların hər il keçirilən ənənəvi konfranslarında onun məruzələri keçmişin mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində böyük rol oynamışdır. Elmi rəhbər, opponent kimi o, neçə-neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının təkmilləşməsinə kömək etmişdir. O, tamamilə haqlı olaraq bir çox titulları ilə yanaşı Özbəkistanın "əməkdar elm xadimi" adını da daşıyır"(85).

Özbək yazıçısı Kamil Yaşen Nəvai irsinə toxunaraq yazmışdır. "XIV-XV əsrlərdə yaşayıb yaratmış özbək şairləri Ətai, Səkkaki, Lütfi Nizaminin təsiri altında püxtələşmişlər, şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin yaradıcılıq dühası Nizaminin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Əlişir Nəvainin "Xəmsə"si əvvəllər bu qəbildən yaranmış əsərlərin ən yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirmiş, özbək xalqının mənəvi mədəniyyətinin inkişafında yeni mərhələ təşkil etmişdir. Nəvainin müasiri – Azərbaycan şairi Kişvəri Təbrizinin yaradıcılığında özbək şairinin təsiri duyulur. Kişvəri özbək dilində yazdığı şeirlərindən birində deyir ki, o, xalq arasında Nəvainin sayəsində məşhurlaşmışdır. XVI əsrdə yaşamış, Nəvainin və Lütfinin poetik obrazlarından geniş istifadə etmiş Məhəmməd Füzulinin əsərlərini əbəs deyildir ki, özbəklər özlərinin ustadı tərəfindən yaradılmış əsərlər hesab edirdilər" (271). Eyni hal qarşılıqlı olaraq Azərbaycan ədəbi təfəkküründə də formalaşmışdır.

Nəvai irsi əsrlərdir ki, Azərbaycanda nəşr olunur, sevilir və oxunur. Eyni zamanda da Füzuli əsrlərlə Özbəkistanda yüksək dəyərləndirilərək yayılmışdır. Azərbaycanın Füzuli, Zakir, Fatma xanım Kəminə, Vidadı, Seyid Əzim, Ələkbər Sabir kimi görkəmli sənətkarları Ə. Nəvaiyə həmişə böyük bir sənət məbədi kimi baxmışlar. Nəvai təsiri bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatında davam etməkdədir. 1980-ci ildə Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri ərəfəsində Bakıda keçirilən "Nəvai və Füzuli poeziya saati" böyük el bayramı kimi qeyd olunmuşdu. Söz-qələm əhli olan yaradıcılar, söz qədri bilən ziyalılar Nəvai və Füzuli şeiriyyətinin böyüklüyündən, xalqlarımız arasında yaratdıqları mənəvi körpüdən bəhs etmişlər. Şair Ələkbər Ziyatayın həmin günlərdəki qeydlərindəndir: "Müharibədən bir az əvvəl Nəvainin anadan olmasının 500 illiyinə hazırlıqla əlaqədar onun "Fərhad və Şirin" əsəri tərcümə olunmalı idi. Tərcüməçilərə, o cümlədən mənə də əsərin rus dilində sətri tərcüməsi verildi. Həmin sətri tərcüməni bir yana qoyaraq, Nəvainin özbəkçə kitabına müraciət etdim. Füzuli ilə onun dilində çox yaxınlıq olduğunun şahidi oldum. Mənə düşən parçaları və digər parçaları bilavasitə özbəkçədən çevirdim. Sonralar onun "Yeddi səyyarə" əsərini tərcümə etmək də mənə qismət oldu" (281).

Professor Ləziz Kayumov bu münasibətlərə toxunaraq daha sonra yazır ki, "Əlişir Nəvai böyük Azərbaycan şairi Nizamini özünün sevimli müəllimlərindən biri adlandırmışdır. Füzuli isə Əlişir Nəvaiyə bir şagird kimi böyük məhəbbət bəsləmişdir. XX əsrin böyük özbək şairi Qafur Qulam isə bu hissi öz şeirlərində belə tərənnüm etmişdir: "Biz biri -birimizin şagirdiyik, biz biri --birimizin müəllimiyik". Elə bu kontekstdən deyək ki, Əlişir Nəvainin Azərbaycan xalqı üçün doğmalaşması onun ancaq dilinin Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri dilinə yaxınlığı deyildi, həm də Nəvai sənətinin məzmunu, onun insanpərvərliyi, yaratdığı surətlər aləmi bizim klassik ədəbiyyatımız səpgisində görünürdü. Füzuli də özbəklərə həmin səpgidə doğma gəlirdi" (84).

Professor Pənah Xəlilov 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi "SSRİ xalqları ədəbiyyatı"nda (70) görkəmli özbək şairi Nəvaidən geniş söhbət açmışdır. O, burada dahi şairin həyatı, ayrı-ayrı əsərləri, yaradıcılıq fəlsəfəsi barədə dəyərli fikirlərini bildirmişdir. Professor P. Xəlilov bu dərslində Nəvaidən danışarkən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərlinin Nəvai haqqında yazdığı məqalələrindən nümunə gətirərək öz tədqiqatını daha da əsaslandırmışdır.

Nəvainin həyat və fəaliyyətinin, yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi haqqında danışarkən, filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyevanın xidmətlərini – bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarını, olduqca dəyərli, orijinal, dərin elmi əsaslara söykənən monoqrafiyalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd etmişdik ki, ki, Nəvai əlində olan imkanlardan istifadə edərək zəngin şəxsi kitabxana yaratmışdır. Azərbaycan klassiklərinin əsərləri də bu kitabxanada layiqli təmsil olunurdu. Tədqiqatçı-alim Cənnət Nağıyeva "Klassiklərimizin əsərləri Nəvai kitabxanasında" adlı elmi – tədqiqat işində bu məsələni geniş şəkildə, bütün xırdalıqları ilə açmışdı. O, qeyd edir ki, "Nəvai saray vəziri kimi böyük kitabxana yaratmışdı və buraya dünyanın nadir ədəbiyyat nümunələrini toplayırdı. Azərbaycan klassiklərindən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi

dünyaşöhrətli sənətkarların əsərləri xüsusi xəttatların işləmələri ilə burada saxlanılır. Bizə yetən Nizami "Xəmsə"sinin ən mükəmməl və ən qədim nüsxəsi də həmin kitabxanadadır . Şərqin ən mahir xəttatlarını və miniatürçü rəssamlarını saraya dəvət edən Nəvai ən gözəl və nadir əlyazma nüsxələrini öz şəxsi kitabxanasında cəmləmişdir. Bu nüsxələr içərisində ən qiymətli, gözəl əlyazmalar Nizami əsərləridir ki, bu da Nəvainin böyük Nizamiyə sonsuz məhəbbətinin təcəssümüdür”(136). Yeri gəlmişkən, Nəvai bütün əsərlərində Nizaminin əsərlərinə toxunur, ondan faydalandığını, öyrəndiyini dönə-dönə qeyd edir. Nizami irsi Özbəkistanda Nəvai dövrünə qədər də geniş yayılmışdır, sevilmişdir. "Azərbaycan klassiklərinin əlyazmalarının vaxtı ilə Orta Asiyanın saraylarında, kitabxanalarında saxlanması, üzünün köçürülməsi, bir daha təsdiq edir ki, ədəbi əlaqələrimizin tarixi qədimdir. Söz qədər qədim tarixi olan bu əlaqələrin ədəbiyyatlarımızın inkişafına müsbət təsiri olduğu kimi, ədəbi şəxsiyyətlərin də mükəmməl, müdrik yetişməsinə böyük təsiri olmuşdur”(255).

Filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyevanın bu mövzunu dərinlən bilməsinin bir səbəbi də 1986-cı ildə "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. XY – XIX əsrlər" mövzusu üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almaq üçün dissertasiya müdafiə etməsidir(137). Cənnət xanımın rus dilində "Elm" nəşriyyatında nəşr etdirdiyi "Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları" (1986) monoqrafiyası (133) istər elmi baxımdan, istərsə də ədəbi əlaqələr baxımından dəyərlidir. Kitab- da Nəvai irsinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanıldığı qeyd edilir. Cənnət Nağıyevanın adı çəkilən əsərləri Nəvai irsinin Azərbaycanda kifayət qədər geniş şəkildə öyrənilməsinə imkan verən qiymətli elmi tədqiqat kitablarıdır. Azərbaycan klassiklərinin özbək ədəbiyyatı tarixində yerini müəyyənləşdirən kifayət qədər material və faktlar var. Bəs bu əsərlər Orta Asiyaya-Özbəkistana necə gedib çatmışdır, necə yayılmışdır? Əldə olan mənbələrə- alimlərimizin tədqiqlərinə isnadən qeyd edək ki, Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələri XV əsr Nəvai dövründə daha möhkəmlənmişdi. Böyük mütəfəkkir Əlişir Nəvainin bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçı Əbülfəz Rəhimov filologiya elmləri doktoru C. Nağıyevanın adı çəkilən kitabı haqqında yazır: "C. Nağıyeva Nəvai divanlarının əlyazma nüsxələrinin öyrənilmə tarixindən bəhs edərkən əksər Qərb və Şərq kataloq müəlliflərinin adını çəkir. Görkəmli özbək alimləri Parso Şəmsiyevin, Həmid Süleymanovun tədqiqatlarını düzgün olaraq yüksək qiymətləndirir. Göstərilir ki, Əlyazmalar İnstitutunda şairin divanlarının 37 tam nüsxəsi saxlanılır. Bu əlyazma nüsxələrinin çoxunun köçürülmə tarixi qədim, xəttləri isə olduqca gözəldir. Əsil xəttatlıq nümunələridir. Təsədüfi deyil ki, Özbəkistanda Nəvai irsi çapa hazırlananda bu nüsxələrdən də istifadə edilmişdir»(175). Bir məsələni xatırlamaq yerinə düşər ki, orta əsr Azərbaycanının əksər alim və şairlərinin kitabxanalarında Nəvai əlyazmaları saxlanılıb. Bu fakt hər dövrdə öz aktuallığını qorumuşdur. Belə kitabxanalardan Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki kitabxanayı, Təbriz Milli kitabxanasını, A. Bakıxanov, Mirzə Adıgözəl bəy, Həsən Yüzbaşov, S. Mümtazın şəxsi kitabxanalarını göstərə bilərik və bunlarda Nəvai divanının əlyazma nüsxələri vardır. C. Nağıyevanın adı çəkilən kitabı Nəvai irsinin Azərbaycanda kifayət qədər geniş yayılmasını elmi şəkildə əks etdirən qiymətli tədqiqat əsəridir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında xüsusən, Azərbaycanda Nəvai irsinin öyrənilməsində, nəvaişünaslıq elminin tərəqqisində ciddi xidmətləri olan görkəmli mətnşünas və ədəbiyyatşünas Cənnət Nağıyevanın zəngin elmi təcrübəsi və yaradıcılıq yoluna qısaca münasibət bildirmək əsassız olmazdı. 1924-cü ildə keçirilən Ümumazərbaycan Diyarşünaslıq qurultayında xalqımızın əlyazma irsinin toplanması haqqında qərar qəbul edildi və qərarın həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyəti nəzdində qədim çap kitabları və əlyazmalardan ibarət elmi kitabxana da yaradıldı. Sonralar kitabxanaya toplanan qədim çap kitab və əlyazmaların sayı çoxaldıqca, bu məsələyə maraq və diqqət artdıqca, yeni bir strukturun yaranmasına ehtiyac duyuldu. Beləcə, 1950-ci ildə məşhur əlyazmaçı alim

Məmmədəğa Sultanovun səyi ilə AMEA nəzdində Respublika Əlyazmalar Fondu yaradılır. Əlyazmalar Fondunun akademik müəssisə kimi ilk rəhbəri də M. M. Sultanov olur. 1986-cı ildə isə bu elmi müəssisə müstəqil İnstitut statusu alır və AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu yaradılır. 1950-ci ildə bünövrəsi qoyulan Azərbaycan Əlyazmalar Fondunun qurucularından biri, filologiya elmləri doktoru, tanınmış mətnşünas alim Cənnət Nağıyeva Universiteti bitirən kimi Əlyazmalar Fonduna işə gəlmiş, bir il müqavilə ilə işləyəndən sonra – 1951-ci ildən daimi işə götürülmüşdür. O vaxt fondada cəmi dörd nəfər var idi: Məmmədəğa Sultanov, Ağəmi İbrahimov, Mərziyə Paşayeva (Mehdixan Vəkilovun baldızı idi) və Cənnət Nağıyeva. Məlumdur ki, fondun əsasını A. Bakıxanov, M. F. Axundov, Ə. Ə. Xalisəqarızadə, H. Ə. Qayıbov, B. M. Qacar, M. M. Nəvvab, S. Mümtaz, Novruz Ağayev kimi görkəmli adamların vaxtilə topladıqları fərdi kolleksiyalar təşkil edir. Cənnət Nağıyeva hazırladığı "Şəxsi və rəsmi möhürlər" adlı toplusunda (Tahirə Nurəliyeva ilə birgə) fonda daxil olmuş fərdi kolleksiyalardakı möhürlərin fotoları, kolleksiyalar barədə kiçik izah və qeydlər və s. əks olunmuşdur. Fonda daxil olmuş qədim nüsxələrdəki möhürlərin mənası istər tarixi, istərsə də elmi baxımdan maraqlı və gərəkli nişanələrdir. Məşhur özbək nəvəişünas alimi, Daşkənd Əlyazmalar İnstitutunun direktoru Həmid Süleymanov Bakıya Nəvai əlyazmaları üzərində işləmək üçün gəlirdi. Məlumdur ki, Nəvai əsərlərinin mükəmməl nəşri hazırlanarkən Bakıda olan əlyazma nüsxələrindən istifadə olunmuşdur. Çünki Bakıdakı nüsxələr ən qədim əlyazmalardır. Görünür, öz saraylarındakı-Sultan Hüseyn Bayqara sarayındakı-nüsxələr işğalçılıq zamanlarında götürülüb ya məhv edilib, ya da Allah bilir, hansı ölkənin kitabxanalarındadır. Həmid Süleymanov, eyni zamanda, Nəvai "Divanı"nın tənqidi mətnini hazırlayırdı. Cənnət Nağıyeva bu işdə Həmid Süleymanovun ən yaxın köməkçisi olur-Nəvainin əlyazmalarını fondan bir-bir axtarır tapar, ona verərmiş. O, bu işi görərkən qonağa hörmətlə yanaşı, Nəvaiyə də məhəbbəti artmışdı. Hətta görkəmli özbək tədqiqatçısı Həmid Süleymanov təklif edir ki, Nəvainin Bakı əlyazmalarından namizədlik dissertasiyası yazsın. Məmmədəğa müəllim isə məsləhət görür ki, birdən-birə Nəvai əlyazmaları üzərində işləmək gənc tədqiqatçı üçün çətin olar. Cənnət Nağıyeva "Heyran xanım: Həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik işi müdafiə edir. Bir neçə il əvvəl isə o, Heyran xanımın "Divan"ını nəşr etdirdi. Məlum faktdır ki, XIX əsr ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən Heyran xanım Dünbülünün farsca və azərbaycanca şeirlərindən ibarət "Divan"ının ən mükəmməl əlyazma nüsxəsi AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Həmin abidənin fotofaksimile nəşrini də ön sözlə birgə Cənnət Nağıyeva həyata keçirmişdir. Bundan da on üç il əvvəl–1989-cu ildə yazdığı "Heyran Xanım (həyat və yaradıcılığı)" tədqiqat işini kitab kimi çapdan buraxdırmışdır. Klassik irsin tədqiqi sahəsində böyük təcrübə toplayan Cənnət Nağıyevanın sonrakı işi isə Nəvai barədə oldu. Həmin doktorluq işi - "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. XV - XIX əsrlər" əsəri 1990- cı ildə Daşkənddə kitab halında nəşr edilmişdir. C. Nağıyeva demək olar, illər uzunudur ki, Nəvai mövzusunda ayrılı bilmir. C. Nağıyevanın növbəti kitabı Nəvainin müasiri Əbdürrəhman Caminin yaradıcılığına həsr olunmuşdu. Həmin əsər «Azərbaycanda Cami» adlanır. Əslində, tədqiqatçı alim Nəvai dövründən ayrılmamışdır. C. Nağıyeva indiyəcən Nəvai haqqında dörd monoqrafiya yazıb - "Nəvai ensiklopediyası sözlüyü" (müəlliflərindən biri, 1989), "Azərbaycanda Nəvai" (2001), "Nəvainin Bakı əlyazmaları"(1986), "Nəvai i Azerbaydjanskaya literatura. XV – XIX veka" (1990) kitablarını çapdan buraxdırıb(132; 133; 135; 137). Təkcə Nəvaiyə aid Azərbaycan, rus və özbək dillərində 60-dan çox elmi məqalə yazıb müxtəlif kitab, dərgi, almanax və qəzetlərdə (azərbaycanca və özbəkçə) dərc etdirib. Bunlardan əlavə, 1988- ci ildə Daşkənddə “Fan” nəşriyyatında çap olunmuş “Nəvai ensiklopediyası sözlüyü”nə tədqiqatçının 30-a qədər məqaləsi daxil edilmişdir və beləliklə, adı həmin nəşrin müəlliflərindən biri kimi qeyd edilmişdir. Dəfələrlə Daşkənd, Səmərqənd, Xivə və başqa şəhərlərdə Nəvai ilə bağlı hər il fevral ayında keçirilən ənənəvi konfranslarda məruzələr ed-

ib. Hər gedişində Daşkənd Universitetinin tələbələri qarşısında "Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri" mövzusunda, eyni ilə həmin universitetin tələbələri Bakıya gələrkən yenə onların qarşısında həmin mövzuda elmi mühazirələr oxuyub. Dissertasiyalara, kitablara rəylər verib, opponentlik edib (237, s.108-114).

Nəvai ədəbi irsi, şəxsiyyəti ilə elə bir zirvə fəth edib ki, o, bütün zamanlarda daim anılır, araşdırılır, təhlil və tədqiq edilir, öyrənilir. Filologiya elmləri doktoru Tərən Quliyev Nəvainin məşhur "Mizan ül-övzan" əsərini (159) Azərbaycan dilində nəşr etdirmişdir. O, bu əsəri cığataycadan dilimizə çevirərkən mətnə aid öz tədqiqatçı qeydlərini, şərhlərini də hazırlamış, "Əmir Əlişir Nəvai və onun "Mizan ül-övzan" əsəri" adlı ön sözüylə birgə həmin kitabda çapa təqdim etmişdir. Filologiya elmləri doktoru Tərən Quliyevin tərcümə və nəşr etdirdiyi yeni kitab – Əlişir Nəvainin "Mizan ül -övzan" ("Vəznlərin tərəzisi") əsəri ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığımıza yeni töhfədir. Nəşrin elmi redaktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev tədqiqatçının zəhmətini yüksək dəyərləndirmiş və kitaba "Əlişir Nəvai: Dövlətin və dilin qüdrəti" adlı maraqlı giriş sözü yazmışdır.

*Kişvəri şəri Nəvai şe'rindən əksik iməs,
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyni Bayqara.*

- müasiri, Füzuliyə qədərki Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli lirik şairlərindən olan Kişvərinin bu məşhur beyti ilə professor Tofiq Hacıyev həm XV əsrdə nəhəng şeir meydanında görünən şairlərin Nəvai ilə müqayisəsini, həm Nəvai dühasının böyüklüyünü, həm də belə dahilərin parlaması, yetişməsi üçün ictimai-siyasi, mədəni şəraitin vacibliyini açmışdır"(159). Elə bu şərh ilə professor XV əsrdə Azərbaycan şeirinin, Nəvai şeirinin, türk şeir dilinin inkişafını, şöhrətini, miqyasını oxucu üçün aydınlaşdırmışdır. O, cığatay-türk dilində ölməz əsərlər yaradan Nəvainin yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq – nəzəri elmi məsələlərə həsr olunmuş "Mizan ül-övzan" əsərinin elmi və tarixi əhəmiyyətindən də söz açmışdır. "Əmir Əlişir Nəvai və onun "Mizan ül-övzan" əsəri" adlı ön sözdə müəllif Nəvainin yaradıcılığını, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mühiti, türk şeir dilinin qüdrətli fars şeir dili səviyyəsinə yüksəlməsində Nəvainin rolunu dəyərləndirmiş, onun ilk dəfə türk - cığatay dilində yazılmış "Xəmsə"sindən söz açmış, elmi-nəzəri məsələlərdən bəhs edən ədəbiyyatşünaslıq əsərləri, tarixi traktatları və s. barədə müəyyən fikirlərini bildirmişdir.

Türkdilli əruzun nəzəri probleminin ilk dəfə olaraq ümumiləşdirildiyi "Mizan ül-övzan" əsərinin elmi-tarixi əhəmiyyətini xüsusi olaraq araşdıran tədqiqatçı-alim istəyinə nail olmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, Nəvai dövründə türk dillərində əruz haqqında yazan müəlliflərin adları tədqiqatçıların diqqətində olsa da, bu məsələni – türkdilli əruzun nəzəri xüsusiyyətlərini geniş və ətraflı şəkildə ilk dəfə Nəvai və bundan az sonra isə digər böyük özbək alimi və şairi Z. M. Babur araşdıraraq sistemləşdirmişdir. Tərən Quliyev bu fikrinə, gəldiyi elmi qənaətinə aydınlıq gətirmək üçün Nəvainin həmin əsərindən -"Mizan ül-övzan"dən sitat da gətirmişdir: "Bu məqalədən niyyət və bu müqəddimədən məqsəd budur ki, türk sözləri ilə nəzm yazılsa da, onun qanun və qaydaları yox idi. Bu elmin inkişafı üçün əruz haqqında heç kim kitab və ya risalə yazmamışdır. Bu xoş zamanda zaman padşahı divan tərtib edərək mübarək vaxtlarını şeir vəzninə və beyt təqtisinə sərf etdiyi üçün bu cəhətdən Türk şeirinin hörməti Fars şeirini ötdü. Və bu evin hörməti Beytül-Harama çatdı" (159). Kitabda əsərin cığataycadan Azərbaycan dilinə tərcüməsindən sonra tədqiqatçı, tərcüməçi alimin hazırladığı geniş qeydlər və şərhlər mətndəki bəzi çətin söz və ifadələr, tarixi hadisə və şəxsiyyətlər, ədəbi janrlar, terminlər haqqındadır. Onun bu izahlarından da aydın olur ki, "Tərən Quliyev əruzunu mükəmməl bilməklə yanaşı, həm də bu elmin tarixinə, əruzşünaslığın tarixinə yaxşı bələddir. Bu tərcümə onun təkə usta tərcüməçiliyi yox, həm də dərin elmi yaradıcılığı kimi" dəyərlidir" (249).

Qeyd edək ki, Nəvainin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərləri "Mühakimət ül-lüğə-teyn"–1902-ci ildə, "Münşaat"(152) və "Vəqfiyyə" (154)–1926-cı ildə, "Fərhad və Şirin" və "Yeddi səyyarə" (iki nağılı) 1947, 1948, 1975 - ci, 2004-cü illərdə, bir xeyli qəzəlləri müxtəlif mətbuat orqanlarında və kitab halında nəşr olunmuşdur. Nəvai irsi, yaradıcılığı, fəaliyyəti haqqında elmi-tədqiqat məqalələri, kitablar yazılsa da, əsərləri bütövlükdə dilimizə tərcümə olunmamışdır. Tərlan Quliyevin oxuculara təqdim etdiyi kitab–"Mizan ül-övzan" əsəri bu baxımdan da ədəbiyyatımızda böyük hadisədir.

Nəvainin Nizami yaradıcılığına olan məhəbbətinə heyranlığına valeh olan rus şairi N. Tixonov yazmışdır: "Nəvai şir idi, şirin həndəvərində dolanırdı və şir ilə mübarizədə salamat qalmışdı. Çünki Nəvai Nizaminin rəqibi yox, müttəfiqi idi" (205).

Bir sözlə, ədəbiyyatşünaslığımızın Nəvai fəslə ilə bağlı hələ neçə-neçə kitablara, tədqiqatlara mövzu olası çoxlu məsələlər bu gün də aktuallığını saxlamaqda və öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir.

1. 6. Özbək ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında

Nizami, Nəsimi və Füzuli ənənələri

Nizami. Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin kökü tarixin çox dərinliklərindədir. Nəvai Nizamini öz ustası və ilhamvericisi hesab etmiş, ona səcdə qılmış, onu “pir”, “Xızr” adlandırmışdır. Nizaminin “Xəmsə”-sini “Beş xəzinə” deyərək şərəfləndirmişdir. Nəvai hər dastanının başlanğıcında Nizamiyə məhəbbət və hörmət əlaməti olaraq xüsusi səhifələr yazmışdır. Azərbaycanın böyük oğlu Nizamini tərifləyir, ona layiq əsərlər yazır. Nəvai qəsidələrinin birində belə deyir: “Gəncəli Nizami şeirini öz gövhərləri ilə bəzədi. O, dünyanı cəvahiratla doldurdu. Onun cəvahirləri göyün ulduzları kimi saysız-hesabsızdır. Elə adam tapılmaz ki, böyük Gəncəlinin incilərini qiymətləndirməsin. Qulaqlarda cingildəyən ləl – cəvahirat ağızlarda dolaşacaq, o, heç vaxt torpağa düşməyəcəkdir. Onlar qulaqdan ürəyə keçəcək, ürəyi zənginləşdirəcəkdir. Eh! Nizami, mən sənə bərabər adam tapmadım”. Başqa bir yerdə: “Nizami elə bir mədəndir ki, onun yatağı Gəncədir. Bu mədənin qəlbi inci yatağıdır. Fikri, amalı və xəzinədarı Nizamidir. Onun dili bu xəzinədən incilər çıxarır...” (277). Akademik Bahid Zahidovun “Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı” məqaləsindən götürdüyümüz bu düyğular ədəbi faktor kimi də ədəbiyyatşünaslığımızda qiymətlidir.

Heç də təsadüfi deyil ki, Əlişir Nəvai "Heyrətül-Əbrar" ("Nəciblərin heyreti") əsərində Nizamini yüksək, ali sözlərlə tərifləyir, mənəvi sirlər xəzinəsinin açarı onun əlindədir - deyir. "Leyli və Məcnun" poemasında isə öz ustadı haqqında danışarkən belə demişdir:

*Sal daşdan o qurdu beş uca qala,
Beş gizli xəzinə çıxdı aşkara,
Qala dövrəsində bu tikdi qəsr, –
Zinəti deyilsin əsrbəəsr.
Həm çölünə vurdu incə naxışlar,
Həm də içində zər parladı par - par.
Ecazla sehrdə var bir təfavüt:
Birinci - Kəbədir, ikincisə - büt. (115)*

Bertels öz tədqiqatında Nəvainin Nizami ecazına dair fikirlərini belə şərh etmişdir. "Şəriətdə ecaz peyğəmbərin öz peyğəmbərliyini sübut üçün göstərdiyi möcüzəyə deyilir. Məsələn, Məhəmməd üçün belə bir sübut Quran hesab olunur. Nizami poemasını Quranla müqayisə etməklə Nəvai həmin əsərin misli-bərabəri olmadığını etiraf etmiş olur" (115). Özbək ədəbiyyatşünası Məhəmməd Əli "Ecazkar Gəncəvi" məqaləsində Nizaminin özbək ədəbiyyatına təsirindən, Nizami irsinin özbək ədəbiyyatşünaslarının tədqiqində xüsusi yeri olduğunu etiraf etmişdi. Nizami irsi Özbəkistanda Nəvai dövrünə qədər də geniş yayılmışdır, sevilmişdir. Nizami və Füzuli əsərləri özbək oxucuları arasında qədimdən bəri şöhrət tapmışdır. Müasir dövrümüzdə də bu iş ənənəvi olaraq daim davam etdirilibdir. Özbəkistan Dövlət Nəşriyyatı 1947 – ci ildə şairin poemalarından parçaları «Güldəstə» adı altında ayrıca kitab halında çap etmişdir. Özbəkistan dövrü mətbuatında da Nizami Gəncəvinin qəzəlləri, «Yeddi gözəl», «Leyli və Məcnun», «İsgəndər və çoban» və s. əsərləri, böyük şair haqqında bir çox yazılar dərc edilmişdir.

Yazıçı- dramaturq Kamil Yaşen qeyd edir ki, "Azərbaycan - özbək ədəbi münasibətləri Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən qol-budaq atmaqdadır. Minillik tarixi olan Nizami "Xəmsə"si Özbəkistanın da qiymətli ədəbi xəzinəsi sayılır. Böyük şairin vəfatından on illərlə sonra, Orta Asiya-nın monqollar tərəfindən işğal olunduğu dövrdə Xarəzmdə naməlum özbək müəllif "Müftah ül - ədl" adlı bədii əsər yaratmışdı. Bu əsərin əsasını Nizaminin şah və iki bayquş haqqında hekayəti təşkil edirdi. Özbək ədəbiyyatına Nizaminin təsiri belə başlamışdı. XIV əsrdə özbəklər Nizamini ana dilində oxuyurdular. Məşhur Xarəzm şairi Qütb "Xosrov və Şirin" poemasını tərcümə etmişdi. O, tərcümə zamanı poemaya təzə hadisələr daxil etmişdi və buna görə də Nizami əsərinin özbək variantı bir növ orijinal kimi səslənir"(270). Beşcildlik "Özbək ədəbiyyatı tarixi" kitabında da Nizaminin özbək ədəbiyyatının inkişafındakı müsbət təsiri xüsusi qeyd edilmişdir. Cığatay (özbək) "Xosrov və Şirin"inin müəllifi Qütb Xarəzmi Nizamidən öyrəndiyini etiraf edərək (270) yazmışdır –

*Qazantək qaynayıb sevda yetirdim,
Nizami balından halva bışirdim.*

XIV əsr ədəbi tarixini vərəqlərkən, akademik Həmid Araslının bir qeydini xatırlamaq yerinə düşər - "bütöv yaradıcılığı gəlib bizə çatmayan Azərbaycan şairi Həsənoğlunun öz ana dilində yazdığı yeganə qəzəlinə özbək şairi Seyfi Səranın tərcümələr məcmuəsində təsadüf olunmuşdur. Müəllif bu kitabda həm Həsənoğluya yazdığı nəzirəni, həm də şairin öz qəzəlini vermişdi. Bu fakt elm aləminə məlum olsa da, lakin şairin "Süheyl və Güldürsün" poeması ilk dəfə "Özbək ədəbiyyatının tarixi" (I cild) kitabında geniş şərh olunmuşdur"(4).

XV əsr ədəbiyyatı nümayəndələri Lütfi, Xarəzmi, Durbək, Gədəi, Ətai, Səkkaki kimi görkəmli sənətkarların əksəriyyəti Azərbaycanla, onun ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdular. Heydər Xarəzmi isə ilk dəfə Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"nə müraciət etmiş və bu adda özü də "Məxzən ül - əsrar" əsərini yazmışdır. Xarəzmi Nizamini özünə ustad sayır və əsərin müqəddiməsində deyir:

*Şeyx Nizami nəfəsindən can tapıb,
Mənasından hökmlə - fərman tapıb.
Dünyada mən Heydəri - sahib hünər,
Əldə etdim bu qədər dürrü - gövhər.*

1987-ci ildə Özbəkistanda çap olunmuş "Nəvai antologiyası"nda Heydər Xarəzminin bu əsəri də daxil edilmişdir. Özbək ədəbiyyatşünası Məhəmməd Əli yazır ki, "XIX yüzilliyin ikinci yarısında böyük özbək şairi Məhəmməd Rza Agahi Xivə xanı Firuzun sifarişi ilə Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasını nəsrə tərcümə etmişdir» (115). 1983-cü ildə Nizaminin özbəkə yüz minlik tirajla yeni bir kitabı-«Seçilmiş əsərləri» nəfis tərtibatda çapdan çıxmışdır. Burada qəzəl, rübai, qəsidələr, eləcə də "Sirlər xəzinəsi"ndən, "Yeddi gözəl"dən parçalar təqdim olunur (tərcümələr Şahis-lam Şahməhəmmədovundur). Kitabı tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru, Firdovsi adına respublika mükafatının laureatı, professor Ş. Şahməhəmmədov müqəddimə yazmış, kitabın sonunda izahlı lüğət vermiş, illüstrasiyaların götürülmə mənbəyini qeyd etmişdir.

Nizami nəvator düha olub. Tədqiqatçı Y. Bertels bildirir ki, "Nizami sənətinin müxtəlif ədəbiyyatlarda doğurduğu əks-səda intəhasız və misilsizdir. Bunu bir çox ədəbiyyatlarda Nizamiyə bolluca yazılan nəzirlər də təsdiqləyir: - məsələn, farsca - qırx iki, özbəkə - iki, türkcə iki və s. Eyni zamanda Nizami qüdrətidir ki, sözü-sovu dünyaya yayılmışdır. Nizami elmi ilə dünyaya bələd idi. Xarəzm şahzadəsi Nazpəri surətinin bədii tərənnümü təsdiqləyir ki, şair o xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, coğrafiyasını gözəl bilirmiş "(115).

Daşkənd Pedaqoji İnstitutu Nizaminin adını daşıyır. Özbəkistan Əlyazmalar İnstitutunun zəngin muzeyinin ilk otağı böyük şairə həsr olunub. Hətta Nəvai əlyazmasını əldə edən bu muzeydəki həmin otaqda Nizaminin şəkli, əsərlərindən illüstrasiyalar, ilk "Xəmsə" müəllifinə həsr olunan tablolar, döymə işləri, xalça, bədii yazılar, kitab vitrinləri və başqa eksponatlar vardır. Akademik Vahid Zahidov qeyd edir ki, "Azərbaycan xalqını vəsf etmək mənim üçün çox çətindir. Çünki, o, hər cəhətdən kamal zirvələrinə çatmış, tarixin sınaqlarından üzüağ və mətin çıxmış əzəmətli bir xalqdır. Bu xalqın bədii dühasından danışmaq istəsək, böyük Nizaminin dünyaşöhrətli "Xəmsə"sini xatırlamalıyıq. "Xəmsə" – Azərbaycan möcüzəsidir. Sənətin və bədiliyin dünya tarixində yeni və parlaq mərhələsidir, bəşəriyyətin şah əsəridir". Maqsud Şeyxzadənin yetişdirməsi olan filologiya elmləri doktoru, professor, Daşkənddə yaşayıb-yaradan özbək alimi Natan Malla-yevin "Nizami Gəncəvinin irsi və onun təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti" adlı elmi monoqrafiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Professor Əli Saləddin adı çəkilən həmin kitab haqqında qeyd edir ki, monoqrafiyanın "əsas məziyyəti ilk mənbələr, naməlum qaynaqlar əsasında yazılmasıdır. Kitab Nizaminin fəaliyyətinin və ədəbi irsinin tədqiqi tarixi, həyatı və yaradıcılığı bölmələrini özündə birləşdirən "Nizami Gəncəvi", "Şairin lirikası", "Xəmsə" ədəbi irsinin dünya miqyasında əhəmiyyəti" və «Nizami ədəbi irsinin dünya miqyasında əhəmiyyəti» hissələrdən ibarətdir. Bu hissələr arasında qırılmaz əlaqə vardır" (277). Kitabın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, müəllif dünya xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin tədqiq tarixinə toxunur və bu tədqiqatların əhəmiyyətini aydınlaşdırır. "Əsərdə ən maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, görkəmli alim Nizami irsinin tədqiqatçılarına yeni səpgidə yanaşır, onun ədəbi məktəbini davam etdirdiklərinin səciyyəvi əlamətlərini açıb göstərir. Xosrov Dəhləvinin, Əbdürrəhman Caminin, Əlişir Nəvainin, Məhəmməd Füzulinin, İohan Hötənin və başqalarının Nizami irsindən nə məqsədlə istifadə etmələrini təhlil edir və bu "təlim-tərbiyə məktəbi"nin çoxsahəli, bəşəri, dünyəvi elementlərini bir sistemə salır... Kitabda həmçinin Özbəkistan ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi ilə bağlı tədqiqatlar təhlil olunur, eləcə də Nizami əsərlərinin tərcümə, təbdil və nəşr prinsiplərindən bəhs edilir"(189).

Nəsimi. Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri – Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin. . . əsərləri, ümumiyyətlə həyat və yaradıcılıqları Şərq poeziyasında, Şərqin filosof və ədiblərinin yaradıcılığında dərin izlər buraxmışdır. Filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyevanın «Azərbaycanda Nəvai» (132) monoqrafiyasında da qeyd edildiyi kimi, özündən əvvəl yaşamış Azərbaycan, fars-tacik və özbək sənətkarlarının yaradıcılıqları Nəvai üçün böyük məktəb

olmuşdur-Nəsimi, Lütfi, Səkkaki, Ətəyi, Müqimi və bu kimi türkcə yazan sənətkarlardan bəhrələnmişdir. Azərbaycan şeiri-Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli... kimi mütəfəkkirlərin əsərlərinin əlyazmaları Şərq ölkələrinin saraylarında böyük ehtiram və izzətlə yayılmış və böyük sənətkarların yaradıcılıqlarına öz yüksək və əvəzsiz təsirini göstərmişdir. Mövzuya uyğun olaraq özbək ədəbiyyatına bu klassiklərin təsirini tədqiqatçıların araşdırmaları nöqtəyi -nəzərindən diqqət yetirək. Təkcə öz xalqının deyil, həm də bütün Orta və Yaxın Şərq xalqlarının şairi olmuş Nəsimi şeirlərinin əlyazma nüsxələri hələ sağlığında ikən Türkiyədə, İraqda, Suriyada, Hələbdə geniş yayılmışdır. Nəvai kitabxanasında bu mütəfəkkirlərin ən nadir və mükəmməl əlyazma nüsxələrinin olduğu məlum faktlardır. Tədqiqatçı alim Qulamhüseyn Beqdeli 70 –ci illərin sonunda yazır ki, Səmərqənd Əlyazmalar fondunda Xaqani, Nizami, Nəsimi, ələxüsus 20 – dən artıq Füzuli divanının qədim əlyazmaları ilə tanış olub, onların şifrələrini gətirdik. Bəzilərinin isə foto-surətini sifariş verdik. ... Aşqabad əlyazmaları fondunda böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin divanının Aşqabad variantını əldə etdik. Bu qiymətli əsərin foto – surətini və Nəsimi barədə Daşkənddə rast gəldiyimiz iki poemanın foto – surətini də gətirmişik. (40). Bu kimi qeyd və faktlar özü sübutdur ki, Nəsimi irsi bütün Türküstan boyunca yayılıbmış.

Nəsimi (Seyid Əli. 1369, Şamaxı - 1417, Hələb) böyük Azərbaycan şairi, mütəfəkkiridir. O, yaşadığı dövrün elmlərini, dinlərin tarixini, məntiq, riyaziyyat və astronomiyanı öyrənmişdir. İlk şeirlərini Hüseyn təxəllüsü ilə yazan Nəsimi sonralar (XIV əsrin sonlarında) hürufi təşkilatları ilə əlaqə saxlamış və hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin görüşlərini, onun mənsub olduğu təriqətin fikirlərini qəbul edərək şeirlər yazmışdır. Onun poeziyasında insan gözəlliyinin bədii ifadəsi ali duyğulara söykənir. Hələ sağlığında şeirləri əldən-ələ gəzən şair böyük şöhrət qazanmışdır. Eyni zamanda bu şöhrət onu əsrlərin unuda bilmədiyi ölüm hökmünə-Misir sultanının əmri və ruhanilərin fitvası ilə diri-diri dərisinin soyularaq öldürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Həmin vaxt şairin bədahətən dediyi şeirlər də onun ölümsüzlüyünə bir daha şəhadət vermişdir. Nəsiminin əsərləri bütün Şərqə yayılmışdı. Ümumiyyətlə, XV əsrdən türkdilli xalqların ədəbiyyatında onun poeziyasının təsiri duyulmaqda idi. Şah Xətai, Füzuli kimi Azərbaycan dühaları Nəsimi irsindən faydalanmış və ona bəşəri dəyər vermişdilər. Nəsiminin şeirləri qeyd etdiyimiz kimi, hələ sağlığındakən əlyazma şəklində özbək ədiblərinin əlinə keçmişdir. Nəvai yaradıcılığında Nəsiminin təsiri xeyli qüvvətlidir. Böyük özbək şairi Lütfinin də adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Söhbət açdığımız bu mövzu ətrafında qeydlər apararkən özbək tədqiqatçısı, 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmiş, sonralar Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkir şairi İmadəddin Nəsiminin ədəbi- bədii yaradıcılığı barəsində bir sıra əsərlər yazıb nəşr etdirmiş professor Vahid Zahidovun xidmətlərini xüsusi ilə qeyd etmək yerinə düşər. Tanınmış özbək alimi, filologiya elmləri doktoru Erqaş Rüstəmovun "Sevilən poeziya" və filologiya elmləri namizədi Qulamhüseyn Əliyevin "Nəsimi və özbək ədəbiyyatı" araşdırmalarını diqqətə çəkmək istərdim. Hər iki müəllif Nəsiminin özbək ədəbiyyatına olan təsirindən, özbək ədəbiyyatında Nəsimi irsinin rolundan danışirlər. Erqaş Rüstəmov tədqiqatında bu mövzu üzərindəki qeydlərini konkret faktlara söykəmişdir. Qulamhüseyn Əliyev isə həmin faktları xeyli geniş səpgidə oxucuya yetirir. Özbək alimi H. Məhəmmədxcəyevin «Qardaşlıq duyğuları» monoqrafiyasında Nəsimi və Nəvai yaradıcılıq əlaqələrindən az da olsa, danışılır. Bu kitab haqqında tənqidçi, filologiya elmləri namizədi Yaşar Qasımov öz münasibətini bildirərək qeyd etmişdir ki, "Şərqdə siyasi və fəlsəfi lirikanın nadir nümunələrini yaradan Nəsimi yalnız özbək ədəbiyyatına deyil, XIV-XV əsr özbək ictimai-fəlsəfi fikrinə də təsirsiz qalmamışdır. XV əsr özbək şairləri Nəsimi poeziyasına yaxından bələd olmuş, onun yaradıcılığının qayəsinə, məfkurəvi mübarizəsinə rəğbət bəsləmişdir. Babarəhim Məşrəb (XVII əsr) Nəsimiyanə şeirləri ilə məşhur olmuşdur. Sonralar XVIII-XIX əsr Xarəzm şairləri də Nəsimi yaradıcılığına xüsusi maraq göstərmişlər" (94).

Nəvai Nəsimini türkdilli xalqların ədəbiyyatlarına mənsub sənətkarların ən qüdrətli adlandırmış, onun şeirində həqiqətin və maarifin xüsusilə qüvvətli ("həqayit və maarif beqayət gop (çox) mündəricdir") olduğunu ayrıca qeyd etmişdir. O, bu fikrini yaxın dostu və müasiri Pəhləvan Məhəmməd Güştigir ilə söhbətlərində-bioqrafik səpgidə yazdığı "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd" əsərində vermişdir. Bu məsələyə tədqiqatçı alim Qulamhüseyn Əliyev də «Nəsimi və özbək ədəbiyyatı» məqaləsində toxunmuşdur(57).

Dahi mütəfəkkir Nəvai 750 sufi şeyx haqqında yazdığı «Nəsaim - ül məhəbbət» əsərində Nəsimi haqqında, onun yaradıcılıq fəlsəfəsi haqqında yüksək fikirlər söyləmişdir. Nəsimini türkdilli xalqlar ədəbiyyatının ən qüdrətli hesab edirdi. Nəvai Nəsimi soyularkən bədahətən dediyi, amma hər kəsin bildiyi –

*Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar,
Gör bu miskin şairi sərpa soyarlar, ağlamaz.*

– misralarını yox,

*Ey Nəsimi, çün müyəssər boldi iqbalı - vüsal,
Qoy dərinə soysa soysun bu nəlid qəssablar.*

– beytini təqdim etmişdir. Qulamhüseyn Əliyev bu nüansı öz məqaləsində belə izah edir: "Əlbəttə, Nəsiminin faciəli ölümü haqqında saysız-hesabsız rəvayətlərə nəzər yetirsək, Nəvainin də öz fikrində haqlı olub-olmaması məsələsi tədqiqatın diqqət mərkəzində durmalıdır. Nəsiminin ölüm ayağında məhz hansı şeiri yazdığı, hansı sözü dediyi orta əsrlərdən bəri dondan-dona girmiş, rəvayətlər formasında zamanəmizə gəlib çıxmışdır. Nəvai şöhrətli bir şair kimi tanınarkən, Nəsiminin ölümündən 50 ilə yaxın bir vaxt keçmişdi. Bu isə zaman etibarilə çox uzaq müddət deyildi. Nəsiminin ölümü haqqında Nəvai daha çox şey deyə bilərdi. Nəsiminin günahsız ölümü uğrunda mübarizə apardığı ideyanın daha geniş təbliğinə səbəb olmuşdur. "Ənəl-həqq" ideyası Herat ədəbi mühitinə də təsir göstərmişdir. Şair və fəzil insan Məhəmməd Küştigiri də Nəsimiyə bağlayan həmin bu ideya idi. Özbək ədəbiyyatında Nəsimi yaradıcılığı Sultan Hüseyn Bayqaraya da tanış idi. Hüseyn Bayqaranın Nəsimi irsinə olan rəğbətinin nəticəsi idi ki, onun tapşırığı ilə yazılan "Məcəlis ül - üşşaq" adlı əsərdə "Haqq aşiqi" Nəsimi haqqında, xüsusən onun faciəli ölümündən ayrıca danışılır (57).

Əsəri Əmir Kəmaləddin Hüseyn yazmışdır. Nəsimiyə aid olan bölümündən professor Mirzəəğa Quluzadə misal göstərərək qeyd edir... "Nəsimi nəfəsindən gələn nəsimləri qoxulayan Əmir Seyid İmadəddin Nəsimi adı ilə məşhurdur. Qərib bir aşiq idi. Cavanlıqda aşiq olmuş, bilikli və incə sözləri dərk edən bir adam idi. . . şairin sözünü anlamadılar. Onu cəzalandırmaq istədilər. Hələbdə zahiri üləmadan bir münkir ondan soruşdu: bu cavanın üzündə nə görürsən ki, bu qədər həyəcan və məstlik göstərirsən? Cavab verdi ki, onun üzünün aynasında haqqın (Allahın) surətini müşahidə edirəm. Münkir dedi: biz də o cavanı görürük, bəs nə üçün o surət bizim gözüməzə görünür. Şair dedi: bu dövlət quşu sizin qabiliyyətinizi özünə yuva etmədi. . .(108). " Bu fəsil Nəsiminin bir qəzəli misal gətirilərək yazılmışdır.

XV əsr Cığatay (özbək) şair və mütəfəkkirləri arasında çox böyük şöhrət qazanan Nəsimi və onun yaradıcılığı "öz zamanında "Məlik ül-kəlam" adı ilə tanınan şair Mövlana Lütfinin də nəzərindən qaçmır. Nəvainin "söz mülkünün sultanı" adlandırdığı, cığatay dilində ən yaxşı şeirlər yazan Mövlana Lütfi Nəsiminin bir sıra şeirlərinə nəzirə yazmış, fəlsəfi-hürufi məsləkinə sadıq qalmış və onun şeirdə işlətdiyi istilahlara əsasən qəzəllər yaratmışdır»(183).

*Ey hüsnü camal, əhli xadımlərə sultansan,
İnsan sifəti birlə sən surəti-rəhmansan!*

– misralarında da göründüyü kimi Lütfi də Nəsimi təsirindən doğan eşqlə insanı Allah surətində ucaldır. Mövlana Lütfi dövrünün dərin zəkali şairi olmuşdur. Hətta «Füzuli də onun "Ey əzəldən ta əbəd könlüm giriftarın sən"-misrası ilə başlanan qəzəlinə təxmis yazmışdır. Onun şeirlərinin səsi-sorağı Azərbaycana gəlib çatmışdır. «Şahrux və Uluqbəy sarayını tərk edərək Krıma və Azərbaycana səyahətə çıxan Lütfi şeirlərinin yayılmasında bir yol da bu olmuşdur. "Yer üzünün allahı insandır" – deyən mövlana hürufi ideyaları ilə daha yaxından səyahət zamanı tanış olmuşdur. Nəsiminin "Susadı" rədifli qəzəlinə Lütfinin eyni rədifli "Susadı" nəzirəsi də diqqəti cəlb edir. Bu qəbildən onun başqa şeirlərini də göstərə bilərik.

XV əsrdə yaşamış məşhur Şeyxzadə Ətayinin qəzəllərində Nəsimi üsyankarlığı aydın görünür. Bu əsrdə yaşamış bütün şair və alimlər arasında Nəsimi heyranlıqla qəbul edilmiş və iqtibas mənbəyi olaraq ondan ruhlanmış, gözəl əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri tarixində Nəsimi xüsusi bir səhifədir. Ürgənc şairi Əsiri 1775-ci ildə Nəsimi haqqında ayrıca bir dastan yazmışdır. Tədqiqat mənbələrində göstərilir ki, əsər - "Nəsimi" dastanı özbək folklorşünası mərhum Hadi Zərifovun şəxsi kitabxanasındadır. Əsər maraqlı və orijinal məzmunla malikdir. Əsərdəki bütün hadisələr Nəsiminin həyatı ilə həməhəngdir. XVII əsrdə Nəsimi təsiri ilə yazan digər özbək şairi Babarəhim Məşrəb olmuşdur. Məşrəb gənc yaşlarında Özbəkistanın iri şəhərlərini dərvişanə gəzərək din xadımlərinin iç üzlərini, onların cəhalət oyunlarını tənqid etmiş, insanlığın ali hisslərini təbliğ etmişdir. Məşrəb də Nəsimi kimi din fitnəkarlarının fitvası ilə ittiham olunmuşdur. Onun "Qisseyi-Məşrəb" dastanındakı hürufilik əqidələrini ittihamı əsas tutaraq Bəlx hakiminin hökmü ilə 1711-ci ildə kafir kimi dar ağacından asmışdılar. Göründüyü kimi, Nəsimi şeiriyyətinin gücü özbək poeziyasında dərin izlər açmaqla bərabər, Azərbaycan-özbək əbədi əlaqələrinin tarixində də böyük və mühüm rol oynamışdır.

Şair, yazıçı Mirmöhşün yazır ki, "Azərbaycan həmişə sonsuz məhəbbətlə yad etdiyim doğma ocaq deyil, həm də mənim tükənməz mövzumdur. Ömrüm boyu onu vəsf etməkdən, şənini-şöhrətinə, qəhrəmanlığına əsərlər yazmaqdan yorulmaram. Hələlik bu müqəddəs borcu ancaq bu əsərdə-«Memar» romanımda qaytarmağa çalışmışam. Romanda görkəmli mütəfəkkir, ölməz şair, söz sərrafı Nəsiminin surətini yaratmaq istəmişəm. Bu təkcə yazıçı borcum deyil, həm də böyük tarixə, mədəniyyətə malik olan ulu xalqa, qardaş torpağına-Azərbaycana bəslədiyim sonsuz hörmət və məhəbbətin yeni ifadəsidir" (123).

Füzuli. «Füzuli təkcə Nizamidən sonra yazıb-yaratmış şair və yazıçıların ləyaqətli varisi olmayıb Nizami məktəbinə mənsub olan Nəvai, Cami, Hafiz, Əbu Nüvas, Yasəvi və başqalarının da varisləri idi. «Şərqdə parlayan günəş» (Gibb) olmaq üçün Füzuli Şərqin bu günəşlərindən ziya almışdır. Füzuli irsinin cığatay (özbək) ədəbiyyatına təsirindən və müasir özbək füzulişünaslığının inkişafından söz gedəndə daha çox Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirinə aid bir məsələ də ayrıca diqqət cəlb edir. Bu isə özbək füzulişünaslarının yaradıcılığına Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin təsirindən ibarətdir. Biz bu məsələdə konkret olaraq görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Mir Cəlal Paşayev və Həmid Araslinin işlərini nəzərdə tuturuq. Həmid Araslinin özbək ədəbi-elmi ictimaiyyəti ilə 70-80-ci illərdə əlaqələri nisbətən sıx olduğundan onun əsərlərinin Özbəkistandakı rolu haqqında müəyyən təsəvvürlər var və bunu yeri gələndə qeyd edirlər.

Ancaq onu da vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan füzulışünaslarından özbək ədəbiyyatşünaslığına daha erkən və daha güclü təsir göstərən Mir Cəlal Paşayevdir. Burada ilk növbədə onun 1958-ci ildə nəşr olunmuş məşhur “Füzuli sənətkarlığı” adlı tədqiqatı böyük rol oynamışdır. Monoqrafiyada (120) ilk dəfə klassik poeziyanın, xüsusən Füzuli lirikasının yalnız Qərb ədəbiyyatşünaslığının ölçüləri əsasında deyil, daha çox Şərq poetikasının qaydaları və üsullarına əsasən tədqiq olunması özbək ədəbi-elmi mühitində də böyük maraq yaratmış, bu yeniliklər Maqşud Şeyxzadənin tədqiqatlarında təbliğ olunmuş və sonralar özbək füzulışünasları və nəvaişünaslarının elmi yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Füzuli yaradıcılığında bədii təsir məsələsindən Azərbaycan alimləri H. Araslı, Azadə və özbək alimi Erqaş Rüstəmov («Özbək poeziyası XY əsrin birinci yarısında» monoqrafiyasında) ayrıca fəsilə bəhs etmişlər(42). Fəlsəfə elmləri doktoru Naim Qaibov Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrinin növbəti səhifəsinə toxunaraq qeyd edir ki, Özbəkistan Elmlər Akademiyasının akademikləri - fəlsəfə elmləri doktoru, professor Vahid Zahidov və filologiya elmləri doktoru, professor Vahid Abdullayev Azərbaycan ədəbiyyatının, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını tədqiq etmək, özbək və Azərbaycan xalqlarının mədəni əlaqələrini öyrənmək və təbliğ etmək sahəsində uzun illərdən bəri səmərəli iş aparırlar. Professor Vahid Zahidov 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmiş, sonralar Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkir şairi İmadəddin Nəsiminin ədəbi- bədii yaradıcılığı barəsində bir sıra əsərlər yazıb nəşr etdirmişdir. Professor Vahid Abdullayev isə «Füzuli və özbək ədəbiyyatı» məqaləsinin, Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə həsr edilmiş bir çox əsərlərin müəllifidir. 1958 – ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin elmi şurasında «XYII – XYIII əsrlərdə Xarəzmdə özbək ədəbiyyatı» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

«Füzuli və özbək ədəbiyyatı» səhifəsinə dair araşdırmalar apararkən görkəmli Azərbaycan alimlərindən H. Araslının, Q. Əliyevin, C. Nağıyevanın və s., özbək ədəbiyyatşünaslarından isə V. Zahidovun, V. Abdullayevin, N. Qaibovun, H. Məhəmmədxocayevin, Ş. Turdiyevin, A. Hayıtmətovun adlarını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Görkəmli özbək yazıçı-dramaturqu Kamil Yaşen ədəbi əlaqələrimizdən yazarkən qeyd etmişdir: «Özbək xalqının vurğunu, XYI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli Nəvainin, Lütfinin və digər özbək şairlərinin bədii-estetik prinsiplərini diqqətlə öyrənmiş, öz yaradıcılığında bunlardan bəhrələnmişdir. Füzuli özündən sonra gələn şairlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir» (271). Bu mənada XY-XIX əsrlər Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrini dərinlən elmi təhlil və tədqiqata cəlb edən filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyevanın «Özbək ədəbiyyatında Füzuli ənənələri» əsəri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu əsərdə özbək ədəbiyyatşünaslığında, özbək ədəbiyyatı səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatının dahi klassiki Füzuli ədəbi irsinin yerini, təsirini tədqiqatçı nöqtəyi – nəzərinə dərinlən işləmişdir. C. Nağıyeva daha çox Nəvai irsinin araşdırıcısı kimi misilsiz xidmət göstərmişdir. Lakin bu kitabın - «Özbək ədəbiyyatında Füzuli ənənələri» (135, s.5-48) başlıqlı araşdırmasında isə Füzuli ədəbi irsinin özbək ədəbiyyatına təsirindən və bu sahədəki özbək füzulışünaslarının elmi xidmətlərindən söhbət açılmışdır. Kitabın maraq doğuran cəhətlərindən biri də buraya daxil edilmiş «Özbək şairlərinin Füzuli ənənələrinə təxmislərindən nümunələr»(135, s.53-76) hissəsidir. Qısa müəllif qeydindən sonra Məhəmməd Rza Ağahi, Qazi, Dövrən, Zakir Nəmanqani, Züyyür, Əmiri Əmərhan, Əndəlib, Məyus Xocəndli, Müqimi, Müstəqfir, Üveysi, Rəqim, Sultani Seyyid Nəsirçan, Təbib Xarəzmi, Sadır Erkin kimi klassik və müasir özbək şairlərinin Füzuli qəzəllərinə təxmisləri ilk dəfə toplu halda oxucuya təqdim olunur. «Qaynaqlar» bölümündə isə özbək ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı səhifələrində xüsusi elmi sanbalı olan əsərlərin (kitab və məqalələrin) siyahısı verilmişdir. Nəvaişünas Cənnət Nağıyevanın Füzuli-özbək ədəbiyyatı mövzusunda toxunması elə Nəvai irsinin öyrənilməsi sahəsində növbəti və

ya bu işin davamı olan yeni bir addımdır. Nəvaini sevə-sevə tədqiq edən tədqiqatçı alim Füzuliyə də böyük məhəbbətlə bağlanmışdır. Tədqiqatçı bunu həm də onunla əlaqələndirir ki, "XV əsrdən bu yana nə qədər müəllif varsa, hamısının Nəvainin yaradıcılığı ilə bağlılığı var. Nəvai Nizamidən, Nəsimidən böyük heyranlıqla istifadə edibse, XVI əsrdə Füzulinin elə bir beyti yoxdur ki, Nəvainin təsiri duyulmasın. Nəvai XV əsrdə bütün türk aləminə təsir edən bir şair olub. Amma lirizmin ən yüksək nümunələrini yaradan Füzuli olub. Nəvidən istifadə etsə də, lirizmi inkişaf etdirib. Nəvaini tədqiq etsəm də Füzuliyə biganəmi qalmaq olar?!». Füzuli "Görgəc" rədifli qəzəlində yazır –

*Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçəyi-xəndanını görgəc.*

*Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir nəvəki-müjganını görgəc.*

*Rənəliq ilə qaməti-şümşadı qılan yad,
Olmazmı xəcil sərvə-xuramanını görgəc?*

*Çox eşqə həvəs edəni gördüm ki, həvasın
Tərk etdi, sənə aşiqi-nalanını görgəc.*

*Kəfər ki degil, mötərifə-nari-cəhənnəm,
İmanə gələr atəşi-hicranını görgəc.*

*Naziklik ilə qönçəyi-xəndanı edən yad,
Etməzmi həya ləli-dürəşanını görgəc?*

*Sən həli-dilin söyləməsən nola, Füzuli,
El fəhm qılır çəki-giribanını görgəc.*

Nəvai də vaxtilə «Görgəc» rədifli qəzəlini yazmışdır. Sonrakı dövrlərdə də, məsələn, Heyran xanım da, çox şairlərdə də "Görgəc" rədifli şeirlər var(254). Tədqiqatçılar deyirlər ki, hamısı Füzulidən istifadə edib, Füzuli isə Nəvidən təsirlənib. Deməli, onlarda Nəvai ilə Füzuli təsiri üst-üstə düşür. Ancaq lirizmdə Füzuliyə heç kim çata bilməyib. Füzuli zirvəsi hələ ki, fəth edilməyib. C. Nağıyeva qeyd edir ki, «Azərbaycan Əlyazmalar Fondunda Füzuli divanının birinci redaksiyasını müəyyən eləmişəm. Burada maraqlı bir nüans var ki, bununla sonrakı çox məsələlərə də aydınlıq gəlir. Məsələn, Füzuli divanındakı qəzəllərdən götürüb "Leyli-Məcnun"u yazarkən ona əlavə edib. Əsəri tamamlayandan sonra "Divan"ı yenidən tərtib edərkən poema üçün götürdüyü qəzəllərin yerinə əlavə qəzəllər yazıb. Bununla da, "Divan"ın I və II redaksiyaları arasında fərqlər yaranıb. Məlumdur ki, Füzuliyə bütün müəlliflər tərəfindən çoxlu təxmislər yazılıb-müxəmməslər bağlanıb. XX əsrin əvvəllərində yaşayan Nəbəri adlı şair Füzulinin bütün qəzəllərinə müxəmməslər bağlayıb. Həm də bu iş üzərində çalışarkən Füzuli "Divan"ının ilk redaksiya nüsxəsini götürübmüş. Təxmislər-üç misra müəllifin, iki misra (bir beyt) isə kimin qəzəllərinə müxəmməs bağlayırsa onun olur» (254).

C. Nağıyeva "Nəvai və Füzuli", eyni zamanda "Nəvai və Qövsü", "Azərbaycan klassiklərinin əsərləri Nəvai kitabxanasında" və s. maraqlı elmi mövzular üzərində işləyib. Qeyd etdik ki, Azərbaycan Əlyazmalar Fondunda Nəvainin ən qədim nüsxələri var. XVII əsrə aid olan-Nəvai və Füzulinin bir yerdə "Divanlar"ı var. Bu o deməkdir ki, xalq onlara eyni qiyməti verib. Məsələn, bu

gün də (qədimdən bəri davam edən) özbək toylarında Nəvai və Füzulinin qəzəlləri birgə oxunur. Elə toy məclisi yoxdur ki, orada Füzulinin qəzəli oxunmasın. Bütün bunlar elmilikdən başqa, həm də xalq qəlbinin yaşantısı, əsrlərdən bəri qorunan sevgidir. Füzuli bizim və bütün türk dünyasıdır. Nəvai də, Füzuli də, Cami də tək öz xalqı üçün yox, bütün xalqlar üçün, insanlıq dünyası üçün yazıb-yaradıblar. Əski əlifbayla oxuyanda Nəvaini Azərbaycan şairinin əsəri kimi oxuyursan. Füzuli necə oxunursa, Nəvai də elə oxunur. Tarixin amansızlıqlarından biri də əlifba məsələsidir. Nə kiril bizimdir, nə latın, nə də ərəb əlifbası. Amma Nizami də, Nəsimi də, Füzuli də, Vaqif də, Heyran xanım da bizimdir, onları isə bir çox hallarda və ya çox zaman oxuya bilmirik. Orijinaldan oxumağın təbiiliyini, gözəlliyini duya bilmirik.

Nəvai və Füzuli irsinə olan sonsuz ehtiram, maraq daim ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Tanınmış özbək ədəbiyyatşünas alimi Həsənxoca Məhəmmədxocayevin "Qardaşlıq duyğuları" monoqrafiyası ədəbi əlaqələrimizin vacib mərhələ və dövrlərindən bəhs edir. "Qardaşlıq duyğuları" monoqrafiyasındakı tədqiq və təhlillər "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" ilə "Füzuli və özbək ədəbiyyatı" kimi iki əsas mövzu ətrafında cərəyan edir. Nəvainin özünün də bunu dəfələrlə etiraf etdiyi kimi, əsərlərində dönə-dönə ustadları, xüsusən Nizami irsinə hörmət və məhəbbətini bidirmişdir. Bu kitabda da tədqiqatçı alim maraqlı faktlar əsasında bir daha təsdiq edir ki, XV əsr özbək ədəbi-fəlsəfi və ictimai fikirlərinin zirvəsi sayılan Nəvai yaradıcılığına Azərbaycanın Xaqani, Nizami, Nəsimi kimi mütəfəkkir şairlərinin böyük təsiri olmuşdur. Nəsimi irsinə özbək ədəbiyyatşünaslarının diqqəti barədə yazımızın əvvəlki bölümündə müəyyən qeydlər yazmışdıq. Nəsimi lirikasının XIV-XV əsr ictimai-fəlsəfi fikrinə, o cümlədən XV əsr özbək şeirinə təsiri məlumdur. Bu təsir XVII, XVIII, XIX əsrlər ədəbi mühitində də görünürdü. Nəvai yaradıcılığında Azərbaycan klassiklərinin təsirindən danışarkən, unutmayaq ki, Nəvai yaradıcılığının hələ şairin öz sağlığındakən Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi təsiri olmuşdur. Akademik Həmid Araslı bu məsələdən yazarkən Nəvai-Kişvəri münasibətlərindən xüsusi söhbət açmışdır: «Kişvəri üzərində məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin qüvvətli təsiri olmuşdur. Şair həmişə Nəvaini nümunə götürmüş, onun qəzəlləri səviyyəsində əsərlər yaratmağa çalışmışdır»(8, s.6).

Həsənxoca Məhəmmədxocayev Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai ənənələrindən danışarkən, XV-XVIII əsrlər poeziyamızdan tutarlı misallar gətirmiş, maraqlı ədəbi paralel və müqayisələr aparmışdır. XIX əsr şeirimizdəki Nəvai təsiri də monoqrafiyada ətraflı şərh edilmişdir. Bu məqamı akademik Firudin bəy Köçərli də öz qeydlərində xüsusi olaraq bildirmişdir. Müəllif monoqrafiyasında eyni ilə Füzulinin klassik irsinin özbək ədəbiyyatına təsirini əlaqəli şəkildə geniş təhlil etmişdir. Lütfi-Füzuli xəttinin müqayisəli təhlili də monoqrafiyada maraq doğuran cəhətlərdəndir. Monoqrafiyanın özbək ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinə həsr olunmuş yerlərində yeni fakt və mülahizələr ədəbi elm üçün maraq doğurmaya bilməz. Müəllif qeydidir ki, «XVII-XIX əsrlər özbək poeziyasının Nişati, Məşrəb, Ağahi, Təbibbi kimi nümayəndələri Füzuli dühasının cazibəsindən çıxıb bilməmişlər. XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yazıb yaradan Müqimi, Firqət, Kamil Xarəzmi, Zövqi və Həməzə kimi bir çox sənətkarlara da Füzulinin qüvvətli təsiri olmuşdur.

Monoqrafiyada özbək ədəbi mənbələrində Nəvai ilə bərabər Füzulidən də bəhs edilmişdir. Füzuli irsinin özbək ədəbiyyatının müxtəlif inkişaf dövrlərində, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında rəngarəng təzahürü ədəbi əlaqə və təsirin çoxcəhətliliyi ilə bağlıdır. Onların Füzuli qəzəllərinə yazdığı saysız-hesabsız nəzirə və təxmislər bunu sübut etməkdədir. H. Məhəmmədxocayevin «Həft cam» əsəri özbək dilində» (1964), «Füzuli və Firqət» (1972) kimi sanballı, elmi dəyərli orijinal əsərləri ədəbi əlaqələrimiz baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. «... XVII-XIX əsrlər özbək ədəbi dilində Azərbaycan dilinə məxsus bir sıra leksik qrammatik xüsusiyyətlərin təzahürü... Füzuli ədəbi dilinin təsiri ilə bağlıdır... Füzuli ideyaları onun əsərlərindəki ictimai etiraz dövr və zamanədən şikayət, insanın cismani və mənəvi əsarətinə, haqsızlığa və ədalətsizliyə, insanı qul və kölə vəziyyətinə salan orta əsr feodal qanun-qaydalarına qarşı üsyan motivləri özbək şairlərini

ilhamlandırır. XVII-XIX əsrlər özbək ədəbiyyatında ictimai-demokratik məzmunun, realist tendensiyanın inkişafına Füzulinin təsiri böyükdür...». Həsənxoca Məhəmmədxocayev tədqiqat zamanı ədəbi xaraktercə əhəmiyyətli görünən yeni faktlar aşkara çıxarmışdır. Bu sıradan, naməlum əndicanlı müəllifin Füzulinin "Bəngü badə" alleqorik poemasına nəzirə şəklində yazdığı "Çay və Xaşxaş" («Çay ilə Köknar») əsəri haqqında Daşkənd Universitetinin professor-müəllim heyətinin elmi- tədqiqat işlərinə dair hesabat konfransında təqdim etdiyi tədqiqatı ilə müəllif ilk dəfə məlumat vermişdir. Bu barədə müəllifin «Füzuli və özbək ədəbiyyatı» monoqrafiyasında (Daşkənd, 1972) xüsusilə geniş yazılmışdır. Müəllif kitabın sonluğunda və eləcə də yeri gəldikcə ədəbiyyatşünasların qarşılıqlı xidmətlərini dəyərli hadisə adlandırmışdır. H. Məhəmmədxocayevin "Qardaşlıq duyğuları" monoqrafiyası (özbək dilində, Daşkənd, 1976) ədəbiyyatşünaslıq tariximiz üçün böyük xidmətdir. Özbəkistanda yaşayıb-yaradan azərbaycanlı ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qasimovun "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc olunmuş "Dostluq duyğuları" məqaləsində (94) bu kitab haqqında müfəssəl yazılmışdır. Daşkənd Dövlət Universitetinin özbək klassik ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, filologiya elmləri namizədi Həsənxoca Məhəmmədxocayevin Azərbaycan ədəbiyyatını belə bir dəyərli töhfə ilə təbliği ürəkaçan faktdır. Vaxtilə (1979-cu ildə) bu böyük alimin dediklərində məhəbbət hissləri çox səmimidir. "Mən Azərbaycanda olmamışam, lakin bu o demək deyil ki, mən bu xalqı, onun adət-ənənəsini böyük ədəbiyyat və mədəniyyətini tanımıram. Füzuli, Axundov, Vədadi, Vaqif, Vurğun, Mehdi Hüseyn yaradıcılığı mənim üçün də doğmadır. Bu doğmalığ hələ orta məktəb illərindən başlayıb. İnstitutda isə bir az da artıb. İlk diplom işimdə Füzulinin "Leyli və Məcnun"u ilə Nəvainin "Leyli və Məcnun" əsərini müqayisə etmişəm. Füzuli məhəbbəti məni dinc qoymayıb, qəlbimi yandırıb, illər keçə-keçə onu dərindən öyrənməyə, dönə-dönə mütaliə etməyə başlamışam. Bir də gördüm ki, "Füzulinin özbək ədəbiyyatına təsiri" mövzusunda namizədlik dissertasiyam hazırdır. Son yeddi-səkkiz ildə isə ədəbiyyatlarımızın dostluğundan, əməkdaşlığından onlarca yazılar yazıb, elmi məcmuələrdə vaxtaşırı çap etdirmişəm. Füzulinin yubiley tarixləri bir çox Şərq ölkələrində olduğu kimi Özbəkistanda da həmişə yüksək səviyyədə qeyd edilmiş, əsərləri tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. Məsələn, Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi ilə əlaqədar olaraq vaxtilə şairin «Divan»ı 5 min nüsxə tirajla özbək dilində çap olunmuşdur» (116) .

Beləliklə, birinci fəsilə tədqiqata cəlb olunan materiallar və ortaya qoyulan məsələlər ətrafında aşağıdakı xülasələrə gəlmək mümkündür:

- Azərbaycan və cığatay (özbək) folklor nümunələri arasındakı oxşar süjetlər və bənzər motivlər ədəbi əlaqə və ədəbi təsir amilindən daha çox onların ikisinin də eyni kökə, eyni ənənələrə, eyni ruh və dil birliyinə, bir sözlə, ümumtürk mənşəyinə bağlı olduğundan qaynaqlanır.

- Cığatay (özbək) folklorunun Azərbaycanda, eləcə də, Azərbaycan folklorunun Özbəkistanda öyrənilməsi, qarşılıqlı-müqayisəli təhlillər və araşdırmalar ədəbi əlaqələrin zənginləşməsi ilə bir sırada, hər iki ölkədə folklorşünaslıq elminin inkişafına, onun üfüqlərinin genişlənməsinə təsir göstərməkdədir.

- Cığatay (özbək) klassik ədəbiyyatının, xüsusən, dahi Əlişir Nəvai yaradıcılığının və ədəbi irsinin tədqiqı, təsiri və təbliği Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bütün inkişaf mərhələlərində onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu amil isə öz-özlüyündə Nəvai dühasının yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına güclü təsirini bir daha sübut etməkdədir.

- Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, ilk növbədə, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi bədii söz bahadırlarının, cığatay (özbək) ədəbiyyatının tərəqqisinə və yeni-yeni ənənələrlə zənginləşməsində danılmaz rolu və böyük təsiri özbək ədəbiyyatşünasları, yazıçıları və mətnşünasları tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlar isə öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatı mütəxəssislərinin təcrübəsindən və sözü gedən şahədəki uğurlarından istifadə etmişlər və özbək

ədəbiyyatşünaslığının üfüqlərini xeyli genişləndirmişlər. Nəticədə Azərbaycanda Nəvaişünaslıq elmi ayrıca sahə olaraq formalaşdığı kimi, Özbəkistanda da Nizamişünaslıq, Nəsimişünaslıq, Füzulişünaslıq ənənələri böyük vüsət almağa başlamışdır.

II fəsil

POEZİYANIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

2. 1. XVI – XIX əsrlər cığatay (özbək) poeziyası və müştərək ədəbi meyllər.

Müasir cığatay (özbək) poeziyası Səkkaki, Lütfi, Heydər Xarəzmi, Gədəi, Babur Şah, Şeybani, Məhəmməd Saleh, Agahi, Ömər xan, Nadirə, Məhzunə və sairə kimi klassik şairlər yetirmiş cığatay ədəbiyyatından qaynaqlanır. Məlumdur ki, cığatay ədəbiyyatı vaxtilə bütün türkdilli xalqların ədəbiyyatına, mədəniyyətinə yüksək təsir göstərmişdir.

XYI-XYIII əsrlərdə cığatay ədəbiyyatı iki xətt üzrə inkişaf etmişdi: saray mədhiyyələri və xalq ədəbiyyatı (şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnərək yazılan ədəbi nümunələr). Tarixi hadisələr XYI əsr ədəbiyyatında geniş əks olunmuşdu. Nəvainin müasiri Məhəmməd Saleh (1455-1535) cığatayca «Şeybaninamə» adlı qəhrəmanlıq dastanını yazdı. 76 bölmə daxilində ərsəyə gətirdiyi bu poemanın əsas məzmununu Teymurilər və Şeybanilər arasında hakimiyyət uğrunda gedən döyüşlər təşkil edir. Orta Asiyada gedən bu mübarizədə müəllif özü də iştirakçı olduğundan hadisələrə dəqiq faktlarla yanaşaraq qələmə almışdır. Məhz bu səbəbdən əsər tarixi sənəd kimi də əvəzsizdir. XYI əsr cığatay ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Zahirəddin Baburdur (1483-1530). O, «Baburnamə»si ilə dünya klassikləri sırasında şöhrət tapmışdır. Bu əsər lirik poeziya nümunələri və şəxsi xatirələrdən ibarətdir. Professor Fuad Köprülü Baburun ədəbi həyatı haqqında yazmışdır: «Baburun ədəbi şəxsiyyətinin ən gözəl nümunəsi, şübhəsiz divanıdır. Qəzəllər, məsnəvilər, rübailər, qitələr, tuyuqlar və müəmmalardan ibarət olan bu cığatay divanında farsca da şeirlər vardır. Öldə olan bu divan klassik divanlar şəklində, sistemli tərzdə deyildir. Məlum olur ki, Babur şeirlərini, hətta yarımçıq şeirlərini belə, sadəcə olaraq bir yerə cəmləmiş, nəticədə «Baburnamə»ni tərtib etmişdir. Baburun cığatay şairlərindən, hətta Nəvaidən də geri qalmayacaq gözəl lirikası, nəzmi, təmiz ədəbi dili, təbii duyğuları vardır» (299). «Baburnamə»dən bir neçə sətir - ata yurdu Əndicanı təsvir etdiyi hissəyə diqqət yetirək: «Əhalisi türkdür, şəhər və bazarda türkcəni bilməyən kimsə yoxdur. Xalqın danışığı dili yazı dilinin eynidir. Hansı ki, Mir Əlişir Nəvainin əsərləri Heratda yaradılsa da, bu dil ilə yazılmışdır» (282, s.756-768).

Qeyd etdik ki, XYII-XIX əsrlər poeziyasının bir qism görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı xalq ədəbiyyatına söykənirdi: Səid Nəsəfi və Turdı Fəraqi, səmərqəndli Qasım Xoca, Firqət və digər demokratik ruhlu şairlər saray şairləri deyildilər, ona görə də mədhiyyələr də yazmırdılar.

Səid Nəsəfi (1637-1710) Nəksbənd dərvişləri ordenlərinin əsasını qoyanlara ithaf edərək yazdığı bir çox qəsidə və məsnəvilərində Həştərxan xanlığı yürüşlərini tarixi xronologiya ilə əks etdirib. Onun yaradıcılığında şəhər həyatını tərənnüm edən şeirləri də xüsusi yer tutur. Bu dövrdə olan şairlərin poeziyasında sosial haqsızlıq, feodal zülmü tənqid olunurdu.

XYII əsrin I yarısında XYIII əsrin əvvəllərində gedən ədəbi mübarizədə Turdı Fəraqinin yaradıcılığı əsas rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, şair xalq üsyanının (1680, 1685 və 1694) iştirakçılarından biri olaraq xanlıqlar hakimiyyətinə və feodal zülmünə qarşı mübarizə aparmış və satirik şeirlərində bu hadisələr mövzu olaraq öz əksini tapmışdır.

Məclisi (XVI-XVII əsrlər) Xarəzmdə doğulub, Buxarada Ubeydulla xanın, sonralar isə Əbdüləziz xanın sarayında yaşayıb. O, lirik şeirlər və qəsidələr yazmışdır. Dövrümüzə onun ancaq

«Seyfəlmülük» dastanı gəlib çatmışdır. Müəllif bu əsərini məşhur «1001 gecə» nağıllarına oxşatsa da, əsasən öz bədii təxəyyülünün məhsulu idi. Əsər cığatayca (türk) yazılmışdır.

1793-1796-cı ildə cığatay şairi Saykali «Bəhram və Güləndam» dastanını yazmışdır. Şair haqqında çox az məlumat bizə gəlib çatmışdır.

XYII-XYIII əsrlərdə yazıb-yaratmış cığatay şairləri Səyyadiyə qədər olan dövr ədəbiyyatında klassiklərin adı ilə bağlı olan dastanlara və ya digər xalqların folkloruna müraciət edirdilər. Lakin Səyyadi yaradıcılığında ilk dəfə milli folklorla müraciət etmişdir. O, «Tahir və Zöhrə» dastanını mükəmməl şəkildə yazıya köçürmüşdür. Bu əsər Yaxın və Orta Asiyada yaşayan xalqların arasında çox geniş yayılmışdır.

Babarəhim Məşrəb (1657-1711) məşhur cığatay şairi, doğulduğu yerdən azadfikirlilik üstündə sürgün olunmuş, dərviş kimi Orta Asiya və Hindistanı gəzmışdir. Şeirlərində ayanları, məmurları, fitnəkar dindarları ifşa etdiyi üçün divanə çağırılmışdır. Bəlx hakiminin əmri ilə edam edilmişdir. Yaradıcılığında sufilik ideyaları öz əksini tapmışdır. Şeirləri (qəzəl, müxəmməs, müsəddəs və s.) səmimiyyəti, dilinin sadəliyi ilə seçilir. Rədifdən məharətlə istifadə etmişdir. "Nur mənbəyi" didaktik əsəri var. Filosof, sufi şair Babarəhim Məşrəb haqqında yazılmış qısa məlumat hər halda onun taleyi barədə müəyyən epizodları aydınlaşdırır.

XYIII əsr cığatay ədəbiyyatı yeni dövrə qədəm qoydu. Bu ədəbiyyat əvvəllər yalnız Herat və Səmərqəndlə bağlı idisə, XYIII əsrdə ədəbi ərazi xeyli genişləndi – Fərqanə vadisində, Xarəzmdə, Buxarada ədəbi mərkəzlər meydana gəldi. XYIII əsr cığatay ədəbiyyatı Xivə şairi Nişati Xarəzminin yaradıcılığı ilə xarakterizə olunur. Onun həyatı haqqında əldə dəqiq məlumat yoxdur. Məşhur yaradıcılıq nümunəsi olan «Hüsni Dil» («Camal və könül») dastanından onun həyatı haqqında məlumat almaq mümkündür. 1777-ci ildə yazılmış bu əsərdə, ümumiyyətlə, Nişati yaradıcılığında Nəvai və Füzuli təsiri aydın görünür.

XYIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindəki cığatay ədəbiyyatında görkəmli qadın şairləri Nadirə (1791-1842) və Üveysinin (təx. 1780-təx. 1846) yaradıcılıqları xüsusi yer tutur. XIX əsrin I yarısında Molla Buşmanın ailəsində doğulmuş Məhzunənin yaradıcılığı yüksək dəyərləndirilmiş, müasiri, saray şairi Fəzli Nəməncaninin yazdığına görə, «Məhzunənin şeirləri xalq arasında atalar sözləri kimi yaşayır». Professor Pənah Xəlilov yazır «Nadirə, Üveysi və Məhzunə kimi istedadlı şairlərin yaradıcılığında o dövrün məhrumiyyətlərinə qatlaşan qadınların əhvali-ruhiyyəsi müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır» (70, s.113).

XYIII əsrin 70-ci illərində doğulmuş Məhəmməd Şərif Gülhaninin cığatay və tacik dillərində yazdığı gözəl və qəlb oxşayan lirik şeirləri geniş yayılmışdır. O, cığatay ədəbiyyatı tarixində istedadlı satirik şair kimi də yer tutmuşdur. Şairin «Zərbül məsəl» povesti məşhurdur. Bu dövrdə yazıb-yaradan digər satirik şair Mahmurdur (??-1844). O, Kokanddakı ən yaxşı mədrəsədə təhsil almış və burada Nəvai, Sədi, Hafiz, Füzuli kimi dühaların yaradıcılığını öyrənmişdir. Eyni zamanda atası ziyalı olduğundan Mahmurun dünyagörüşünə çox böyük təsiri olmuşdur.

XYIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Munis və onun qohumu Ağahinin yaradıcılığı mühüm yer almışdır. Munis Xarəzmi (1778-1844) yüksək təhsil almış, böyük klassiklərin əsərlərini öyrənmişdir. O, ziyalı ailədə doğulmuşdur. Munis klassik şeir vəznə olan əruz vəznində gözəl əsərlər yazmışdır. Qəzəlləri, qəsidələri, tərkibbəndləri, qitələri ilə şeirin müxtəlif formalarda cığatay ədəbiyyatının gözəl poetik nümunələrini yaradan şair ədəbi dil zənginliyi ilə də fərqlənirdi. Onun yaradıcılığı «Həmsöhbət sevgililər» divanında toplanmışdı. Divana «Bilik haqqında traktat» və «Xoşbəxtlik bağı» adlı tarixi əsərləri də əlavə olunmuşdur. Munis Xarəzmi və Məhəmmədrza Ağahi (1809-1874) tərəfindən Xivə tarixləri öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Çoxəsrlik bir tarixə malik cığatay ədəbiyyatı XIX əsrin sonlarında da yüksəliş əldə etdi. Yeni poeziya tarixi Muqimi (1850-1903), Firqət (1859-1909), Zövqi (1853-1921), Əvəz Ötər (1884-1919), Dilşad Atın (1800-1906), Ənvər Atın (1870-1906), Mühəyyər (1842-1918) və başqalarının

yaradıcılığı ilə zənginləşmişdir. Adları qeyd olunan nəslin əruz vəznə və divan şeir şəkilləri ilə yazılmış poetik əsərlərində yeni mövzu, yeni fikir və ab-hava duyulurdu. Təbii ki, ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişiklik (Orta Asiya və Qazaxıstanın Rusiyaya birləşməsi) ədəbiyyata da öz təsirini göstərməyə başlamışdı. Ədəbiyyatdakı bu təsir tənqidi realizmin və poeziyada demokratik ideyaların cümlələri idi. Başda Muqimi və Firqət olmaqla, yeni dövr şairləri elmin, biliyin üstünlüyündən bəhs edirdilər. Maarifçilik ideyaları şeirdə öz əksini tapmışdı. Məhəmməd Əmin Muqimi satiralarında özünün orijinal tənqid üsulunu, ümumiləşdirmə bacarığını, özünəməxsus kinayəli gülüşü aydın göstərirdisə, Zakircan Firqət cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizədə maarifin rolunu yüksək qiymətləndirirdi –

*Könuəllərin süruri elmdəndir,
Görən gözlərin nuri elmdəndir.*

Muqimi, Firqət və başqalarının yaradıcılığında əsas yeri ədalət, insana qayğı, yoxsulların halına acımaq, məhəbbət lirikası, həyat eşqi, həmçinin xanlıqlar dövrünün özbaşınalığı, hökmdarların qəddarlığı, xalq müsibəti, feodal zülmünün şiddəti, Vətən həsrəti, azadlıq kimi zamanənin aktual mövzuları tutur. Əsrlərin salnaməsinə pozulmaz nəqşlərlə həkk olunan vətənpərvərlik motivi yaranan əsərlərin əsas leytmotivi kimi səslənir. Muqimi, Firqət, Əvəz və başqalarının yaradıcılığı əsas verir deyək ki, artıq cığatay ədəbiyyatında, xüsusən klassik şeirdə tənqidi realizm dərinləşməyə, demokratik ideyalar intişar tapmağa başlamışdır.

2. 2. XX əsr cığatay (özbək) ədəbiyyatı və "Molla Nəsrəddin» jurnalı (Şərq satira məktəbi və cədid cığatay (özbək) poeziyası)

XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqdə əl-əl gəzən möcüzəvi "Molla Nəsrəddin" jurnalı da tarix səhnəsinə daxil oldu. "Molla Nəsrəddin"-həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı XX əsr mətbuat tarixinin zirvə nöqtəsini fəth etmişdir. 1906-cı ildə Tiflisdə nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin"ın yaradıcısı artıq o vaxt hekayə və felyetonları ilə tanınan Cəlil Məmmədquluzadə idi. Bu jurnalın fəaliyyətində Mirzə Cəlil mühərrir kimi özünü təsdiq etdi, ədəbi yaradıcılığının öl-məzliyinə yetdi, bir vətəndaş olaraq ictimai fəaliyyətinin zirvə nöqtəsinə çatdı. O, gülüşlə, yumor-la, satira ilə millətinə, xalqına, vətəninə xor baxanları tənqid atəşinə tuturdu, onlara istehza edir-di, gülürdü. Bu gülüşün qəhqəhələri Şərq dünyasına-İrana, Türkiyəyə, Yaxın və Orta Şərq ölkə-lərinə - Hindistanacan gedib çatmışdı. Orada başqa bir xalqın milli ruh oyanışına, hürriyyət cücər-tisinə çevrilmişdi.

"Molla Nəsrəddin" ruhu, ab-havası bir çox Şərq ölkələrində olduğu kimi özbək torpağına - Daşkəndə, Buxara, Xivə və başqa şəhərlərə gedib çatmış, inqilabi məktəb rolunu oynamışdır. Öz-bək yazarları bu dərginin ilk ocağına - Tiflisə, Bakıya gələrək Mirzə Cəlillə, Sabirlə. . . şəxsən ta-nış olmuş, onlardan öz ölkələrində senzuradan keçirə bilmədikləri əsərlərinin nəşrini xahiş etmiş və sevinclə geriye qayıtmışlar. Eyni zamanda, bu mütərəqqi jurnal öz səhifələrində özbəklərin həyat və məişətinə geniş yer verirdi. Təbiidir ki, «Molla Nəsrəddin» karikaturaları özbəkləri də güldürürdü. Xalq rəssamı Ə. Əzimzadənin adı Özbəkistan sənətsevərlərinə elə o vaxtdan tanışdır.

Dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusən Rusiyada demokratik əhval-ruhiyyəli inqilabların baş-ladığı dövrdə "Molla Nəsrəddin" jurnalı da öz nəfəsi, öz sözü və səsiylə Azərbaycanda bir inqilab idi. Bu jurnalda çalışan, başdan-ayağa milli mübarizə əzminə dolan ədiblər, yazarlar sanki böyük bir sınaq məktəbindən keçdilər. Sonrakı tarix təsdiq edir ki, 1918-ci ilin Azərbaycan Demokratik

Cümhuriyyətinə gələn yol başlamışdı. "Molla Nəsrəddin" məktəbində Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Ə. Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, M. S. Ordubadi, Mirzəli Möcüz... əlbəttə ki, başda Mirzə Cəlil olmaqla böyük bir yazarlar ordusu möhkəmlənmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə Ö. F. Nemanzadə ilə birgə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsini alıb "Molla Nəsrəddin"-i buraxmağı qərarlaşdırmışdı. 1906-cı ilin 7 aprelində ilk nömrəsi nəşr olunan bu jurnal 1917-ci iləcən Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə isə Bakıda buraxılmışdır. O. Şmerlinq, İ. Rotter, Ə. Əzimzadə kimi məşhur rəssamlar "Molla Nəsrəddin"-i müxtəlif şəkillərlə, karikaturalarla bəzəyirdilər ki, bunlar da yazılan yumor və satiraların qanı-canı idi. Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu və nəşirliyi ilə 25 il ərzində 748 nömrə "Molla Nəsrəddin" çap olunmuşdur. Onlardan 340-ı Tiflisdə, 8-i – Təbrizdə, 400-ü Bakıda çıxmışdır. Jurnal 1926-cı ildən "Heyəti təhririyyə" imzası ilə buraxılmışdı. Şərq satira dünyasının günəşi "Molla Nəsrəddin XX əsrdən XXI əsrə ötürülən nəhəng milli mətbuat salnaməsidir. Dünyanın silkələndiyi bir dövrdə "Molla Nəsrəddin" demokratik ab-havasıyla bütün qəlbləri titrədir, könülləri coşdurur, insanları haqqa, ədalətə, azadlığa, böyüklüyə, nəcibliyə, xeyirxahlığa, özünütəsdiqə, özünüdərkə səsləyirdi. Mirzə Cəlillə bərabər bu jurnalda böyük Sabir özünü tapdı, ... çox imzalar ədəbiyyat tarixində öz səhifəsini açdı. "Molla Nəsrəddin"-lə tanınan böyük Sabir haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və nəşri ilə müntəzəm məşğul olan almaniyalı ədib Əhməd Şmide məşhur ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanova göndərdiyi məktubunda (1976) yazmışdır: "Hophopnamə" həmişə stolun üstündə, gözümün qabağındadır". "Hophopnamə Amerikada" adlı tədqiqatında AMEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanov yazırdı: "Avqust 1907-ci il. Şöhrəti Şərqə və dünyanın bəzi başqa ölkələrinə də yayılan "Molla Nəsrəddin" il yarımaya yaxın idi ki, nəşr edilirdi. Jurnalın səhifələrində "Hophop" təxəllüsü ilə çıxan duzlu satiralar onun şah damarı idi. "Vətənin xoş övladlarını" oyadıb, tüfeylilərin "kef çəkdiyi əyyama" vəlvələ salan bu nadir satira incilərini hər yerdə səbirsizliklə gözləyirdilər. Onları sevənlər də oxuyurdu, sevməyənlər də, dostlar da oxuyurdu, düşmənlər də. Artıq hamı bilirdi ki, zəhmətkeş xalqı düşünməyə, dostunu, düşməni tanımağa sövq edən bu həkimanə satiraların müəllifi "Hophop" – şamaxılı şair Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadədir". Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində nəşr olunduğu vaxtdan (1906) bütün Azərbaycanda, Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələrində məşhur oldu. Bir neçə il əvvəl heç kəsin tanımadığı Sabirin şeirlərini indi Bakıda və İrəvanda, Qazaxda və Aşqabadda, Daşkənddə və Səmərqənddə, Təbrizdə və Tehrandə, İstanbulda və Bağdadda oxucular səbirsizliklə gözləyirdilər. Qüdrətli satirik şair kimi məşhurlaşan Sabir yaradıcılığının əsasını xalq, xalqın dərdi, xoşbəxtliyi, onu azad görmək arzusu təşkil edirdi. Hələ "1890-1895-ci illər arasında Şərqə səyahətə çıxan şairin Türkünstanın mütərəqqi ictimai və ədəbi mühiti olan Səmərqəndə getməsi, qabaqcıl özbək şairləri və maarifçiləri ilə tanışlığı, özbək qardaş və bacılarını ağır vəziyyətdə görməsi onda müəyyən təəsürat yaratmış və çox ehtimal ki, sonralar "Bildir ehyayi-Səmərqənd etdi İran taciri" misrası ilə başlanan taziyanənin yazılmasına səbəb olmuşdur". Sabir Azərbaycan inqilabi-demokratik fikrinin ən görkəmli nümayəndəsi olmaqla bərabər, bütün Şərq inqilabi-demokratik hərəkatın banilərindən idi. Bu məqam da "Molla Nəsrəddin"-in ictimai xidmətlərindən sayılır.

Avropa və Asiyayı bürümüş 1905-1917-ci illərin inqilabi-demokratik ab-havası Türkünstan el-lərini də başdan-başa öz təsirinə almış, o cümlədən özbək xalqı üçün yüksək ictimai-siyasi dəyişikliklər dövrü olmuşdur. Xüsusən ədəbiyyat aləmində yeni inqilabi demokratik fikir daha geniş duyulurdu. Zövqi, Əvəz Ötər, Niyazi, Ayni, Əvlani, Bəyani, Rəci, Şükürü, Əczi kimi qələm adamlarının, ədəbi fəalların adlarını xüsusilə qeyd etmək olar.

Özbək ədəbiyyatında məşhur satirik şair kimi nüfuz qazanmış Səidəhməd Siddiqi Əczinin (1864-1927) yaradıcılığı bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. Əczi yaradıcılığı bütövlükdə "Molla Nəsrəddin" ab-havası, Mirzə Cəlil yumoru, Sabir poetik fikri, məna və məzmunu üstündə köklənmişdir.

Hələ 70-ci illərdə Daşkəndə getmiş azərbaycanlı tədqiqatçılar Akif Bağirov və Yaşar Qasimov bu mövzuya toxunaraq Mirzə Cəlil, Sabir yaradıcılıqlarının Əczi satirasına təsirindən yazmışlar. Sabir 1890-95-ci illərdə Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı–İranın və Orta Asiyanın Xorasan, Səbzavar, Nişapur, Mərv, Aşqabad, Buxara və Səmərqənd kimi şəhərlərini gəzərək yerli ədib və ziyalılarla tanış olmuş, söhbətlər etmişdir. Özbəkistanda Raci, Şükuri, Əczi kimi maarifçi şair və ziyalılarla görüşü sonralar onların yaradıcılıqlarında dərin iz açmışdır. Mərvdə yaşayan özbək maarifçi-demokratı Məhəmmədşərif Sufizadə ilə tanışlığı da maraqlıdır və bu görüşün izləri özbək ədəbi mühitində aydın göründü.

1901-1903-cü illərdə səyahətə çıxan Əczinin" Tiflisdə Mirzə Cəlillə görüşü onun yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişdir. Bu tanışlıq sonralar "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində əks-səda tapdı. Özbək ədəbiyyatşünası Bəyalı Qasimov yazır ki, S. Əczinin "Miratül-ibrət" və "Əncüməni-ərvah" adlı dastanları senzuradan keçmədiyinə görə, Özbəkistanda çap olunmadığı halda, həmin əsərlər Cəlil Məmmədquluzadənin köməyi sayəsində 1912-ci ildə "Qeyrət" mətbəəsində buraxılmışdır.

Sabir ədəbi fikrinin Əczi yaradıcılığına təsirini elmi şəkildə ilk dəfə məşhur özbək ədəbiyyatşünası akademik Vahid Abdullayev "Elm və həyat" ("Fən və turmuş") jurnalında (1962, №7) "Sabir və Əczi" məqaləsində yazmışdır. Bu məqalədə Sabir ədəbi fikrinin təkcə Əczi yaradıcılığına yox, bütövlükdə Özbəkistan inqilabi-demokratik ədəbi mühitinə böyük təsiri tədqiq olunmuşdur. Qardaş ölkələr ədəbi əlaqələri tarixində mühüm səhifə təşkil edən bu faktlar söz yox ki, geniş tədqiqat mövzudur. Sabir və Əczi arasındakı ədəbi əlaqələr dostluq münasibətlərinə gəlir. Bu dostluğa rəvac verən əsas qüvvə Əczinin vətəninə geniş yayılmış Sabirin daim çap olunduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalı idi. Sabirin "Şükür, xudaya" şeiri, Həmid Araslinin də araşdırmalarında deyildiyi kimi, Səmərqənddə bir satirik məcmuədə nəşr olunur. Bundan az sonra elə bu şeirin təsiri ilə eyni adda digər bir şeiri Əczi yazır və həmin məcmuənin növbəti nömrələrinin birində dərc etdirir. Tədqiqatçı Akif Bağirovun qeydinə görə, "hər iki şeir həm mövzu, həm də üslubu, dili cəhətdən bir-birinə o qədər yaxındır ki, bir vaxtlar Özbəkistanda onların müəlliflərini ayırd etmək tədqiqatçılardan uzun vaxt tələb etmişdir. Doğrudur, Əczi şeiri Sabir dühası zirvəsinə qalxmağa nail olmasa da, onun milli inqilabi satira ustası kimi şöhrəti, "Özbək satirasının Sabiri" kimi tanınmasına imkan vermişdir. Sabirin "Ey, pul" və Əczinin "Çervon", Sabirin "Əkinçi" və Əczinin "Əkin yerlərinin dərdü-həsrəti", Sabirin "Uçitellər" və Əczinin "Ziyalılar" və s. şeirlərindəki təsirlər açıq-aydın olaraq dediklərimizi təsdiq edir. Əczi bu və bu kimi bir çox şeirlərində böyük satira ustasının ənənələrini davam etdirmişdir. "Sabir satirasının Əczi yaradıcılığına təsirinin bu günə qədər geniş tədqiqatdan kənarda qalmasının bir səbəbi də, ümumən, Əczi bədii irsinin tarixi taleyi ilə əlaqədardır. Belə ki, son illərə qədər müəyyən səbəblər üzündən Siddiqinin əsərləri özbək oxucularına o qədər də tanış deyildi"(34).

Görkəmli şair M. Sufizadənin Bakıya səfəri də izsiz qalmamışdır. Şairin bu görüşünü, bizim əldə etdiyimiz mənbələrə görə, Sabirlə üçüncü görüşü hesab etmək olar. İlk dəfə Sabirin Türkmənistan ellərinə səfəri zamanı, ikinci dəfə Tiflisdə "Molla Nəsrəddin"dəki görüşləri, nəhayət, Bakı səfəri zamanı. M. Sufizadə Bakıdan qayıtdıqdan sonra Azərbaycan dilində "Xanım" şeirini yazmışdır. Tənqidçi Yaşar Qasimovun qeyd etdiyi kimi, "gözəlliyə və həyata yeni ictimai estetik" münasibət ifadə edən bu şeir Sufizadə yaradıcılığında əlamətdar bir hadisə kimi dəyərlidir.

*Xanım, sevimli saçın var, nə sud, şənəsi yox,
Açıq desəm sözümü, mərifət nişanəsi yox. (93)*

Ümumiyyətlə, XX əsr özbək satirası ilə Mirzə Cəlilin, Sabirin əlaqəsini üç görkəmli şairin – S. Əczi, M. Sufizadə və H. H. Niyazinin yaradıcılıqları ətrafında daha geniş, əhatəli öyrənmək mümkündür. Hər üç sənətkarın yaradıcılığı "Molla Nəsrəddin" məktəbindən rişələnmişdir. "Molla Nəsrəddin" qeyd etdiyimiz kimi, dərc olunduğu zaman da, sonralar da Şərq satira məktəbinin ustadı sayılmışdır. Başqa sözlə desək, əldən-ələ gəzən bu mətbu orqan XX əsr Şərqində əzəmətlə ucalan böyük bir satira ehramının özülünü təşkil edir.

Jurnalda tez- tez özbək xalqının həyat və məişətinə dair məqalə və felyetonlar nəşr olunurdu. Jurnalın Özbəkistanda öz müxbiri var idi. Onun göndərdiyi materiallarda Cəlil Məmmədquluzadənin təbirincə desək, üç şey tələb olunurdu: «Həqiqət, düzlük və bədiyyat». Bu haqda ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan-özbək ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqatçısı Qulamhüseyn Əliyevin «Molla Nəsrəddin və özbək həyatı» araşdırmasında da yazılmışdır (61, s.173).

Görkəmli özbək yazıçısı Qafur Qulam «Sabir bizim evdə» məqaləsində yazır: «Biz «Molla Nəsrəddin», «Yalyut» jurnallarını oxuyanda, hesab edirdik ki, öz atamız yazıb». Bu mənada, «Molla Nəsrəddin» təkcə yaşlı nəslin yox, gənc özbək yazıçıların da diqqət mərkəzində olmuşdur. O, öz ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə gənc yazarların yaradıcılıqlarına böyük təsir göstərirdi. Məhz «Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə özbək yazıçıları satirik janra müraciət etmişdilər. Yaradıcılığımın ilk illərində mən də satirik janrda çox yazardım. Görünür, Sabir Tahirzadənin mənim yaradıcılığıma güclü təsirindən idi» (309a, s.250-260).

«Muştum» jurnalının 1924-cü il 11-ci nömrəsində dərc olunmuş «Mənim arzum» adlı satirik şeirində şairin bu etirafını görürük. Bu şeir Sabirin «Molla Nəsrəddin»in 1908-ci il 23 dekabr nömrəsində dərc olunmuş şeiri ilə həmahəngdir. Özbək şairi Sabir Abdulla "Ədəbiyyat qəzeti"ndə (12 may 1962) yazır ki, Sabir yaradıcılığı ilə yaxından tanışlığım mənim satirik ruhlu şair kimi formalaşmağıma böyük təsir etmişdir. Daha doğrusu, bu hisslər məndə böyük Sabiri oxuyandan sonra yaranmışdı.

«Gülüstan» jurnalının baş redaktoru, şair – dramaturq Əsəd Muxtar «Bakı» qəzetində (4 iyun 1979) yazır ki, bütün Şərq xalqlarını cəhalət yuxusundan oyatmağa çalışan «Molla Nəsrəddin» özbək qardaşlarını bir an unutmamış, ona həmişə kömək əlini uzatmışdır. 1910-cı ildə jurnal Buxara və Səmərqəndin ictimai həyatını ardıcıl izləmiş, kəskin tənqidi yazılarla çıxış etmişdir. Biz Mirzə Cəlil qələmindən dərs almışıq.

«Molla Nəsrəddin»in söz yox ki, özbək satirik jurnalı «Muştum»un meydana gəlməsinə, formalaşmasına böyük təsiri olmuşdu. Özbək xalq şairi Qeyrəti «Onun təsiri altında» məqaləsində yazır: «Özbəkistanın mətbuat səhifələrində, o cümlədən «Muştum» jurnalında böyük Sabirin təsiri ilə yetişən çoxlu yaradıcı qüvvələr göründü. Şairlərdən Qafur Qulam, Sabir Abdulla, Xurşud və başqaları Sabirə nəzirələr yazır, dərc etdirirdilər. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, «Molla Nəsrəddin»in, Cəlil Məmmədquluzadənin, Sabirin yaradıcılıqları XX əsr özbək ədəbiyyatının inkişafında böyük rolunu danılmaz həqiqətdir». (308, s. 37-49).

Abdulla Qədiri Mirzə Cəlilin də, "Molla Nəsrəddin"inin də, Sabirin də Orta Asiya xalqlarının ədəbi-mədəni inkişafına təsirindən danışarkən, bunu xüsusilə qeyd etmişdir: "Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həvçiliyi "Molla Nəsrəddin"dən öyrənməliyik. Mən qələm tutmağı ərəblərdən, qələmlə güldürməyi isə "Molla Nəsrəddin"dən öyrənmişəm".

Cığatay ədəbiyyatı tərzində şeirlər yazan Sədrəddin Ayni (1878-1954), Əbdülhəmid Çolpan (1897-1937), Həmzə Həkimzadə Niyazi (1889-1929) və Əbdürrauf Fitrat (1886-1937) heca vəznə və dördlükler şəklində poetik yaradıcılıq yolu seçmişdilər. Bu şairlər – demokratik həyat yolu tutduqlarından yaratdıqları «cığatay qrupu» adlı bir ədəbi təşkilat ətrafında birləşməyə qərar

vermişdilər. Bu «cədidçilər» deyilən dəstə idi. Onlar «türk birliyi» ideyası ilə mübarizə apararaq, cığatay ədəbiyyatı şüarı ilə milli ruhlu, milli məənəviyyətə, əxlaqa, tarixə söykənən ədəbiyyat dünyası əmacında idilər. Lakin milli ruhlu bu böyük sənətkarları rus imperiyası öz məkri ilə məhv etdi. H. H. Niyazi 1929-cu ildə 40 yaşında xaincəsinə öldürüldü, Fitrət 1937-ci ilin repressiya qurbanlarından biri oldu. Beləliklə, XX əsr cığatay (özbək) poeziya tarixinə nəzər salaraq, tarixi dövrlərə ayırısaq (elə Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi yola bənzəyərək və ya bütün sovet xalqlarının ədəbiyyatı kimi) dörd mərhələ ilə qarşılaşırıq-

1. *Cədid şeiri dövrü (cədidçilik) – 1910-1938*
2. *Durğunluq dövrü – 1938-1960*
3. *Yeni nəsil – 1960-1990*
4. *Milli azadlıq dövrü – 1990-dan bəri*

Amma özbək (cığatay) sovet ədəbiyyatı tədqiqatçıları müasir özbək ədəbiyyatını beş böyük mərhələyə bölürlər.

1. *1917 - 1929 – cu illər Oktyabr çevrilişi və vətəndaş müharibəsi dövrləri*
2. *1929 - 1941- ci illər sosialist cəmiyyəti quruculuğu dövrləri.*
3. *1941- 1956 – cı illər Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı quruculuq illəri.*
4. *1956 - 1991- ci illər dövrü.*
5. *Müstəqillik dövrü və 1991-ci ildən bəri olan dövr ədəbiyyatı.*

Qeyd etmişdik ki, müasir cığatay (özbək) şeirinin inkişafında Əbdürrauf Fitrətin 1918-ci ildə yaratdığı «cığatay qrupu» adlı yazarlar birliyinin təsiri böyük olmuşdur. Bu birlik ətrafında toplanan şair və yazıçılar müasir özbək (cığatay) ədəbiyyatının təməlini qoymuşlar. İlk poetik nümunələrini 1920-ci ildə çap etdirən Əbdülhəmid Çolpan 1938-ci ildə bütünlüklə dağıdılan cədidçilərin ən böyük şairidir. Elə həmin dövrdən çap olunmağa başlayan Elbek (1893-1939), Batu (1904-1940), Şakir Süleyman (1900-1942), Aybek (1905-1968), Aydın (1906-1953), Həmid Alimcan (1909-1944), Qafur Qulam (1903-1966), Mirtemir (1910), Zülfəyyə (1915-1993), Zəfər Diyar (1912-1946), Kamil Yaşen (1909) və başqa şairlər Çolpanın şeirlərinə biganə qalmamış, hətta ondan təsirlənmişdilər.

2. 3. Özbək (cığatay) poeziyası Azərbaycan dilində

Tədqiqatımızın əvvəlində qardaş xalqın ədəbiyyatına, xüsusən klassik ədəbi irsinə nisbətən “özbək” termini ilə yanbayan “cığatay” istilahının da işlədilməsinin 20-30-cu illər özbək və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ənənələrindən qaynaqlandığını qeyd etmişdik. Ancaq sovet dönməndə, daha doğrusu, keçən əsrin 40-cı illərindən sonra müəyyən amillərin təsirində həmin ənənə gündəmdən düşdüyündən, yəni yalnız “özbək” termini işləndiyindən biz də XX əsrin ikinci yarısı və müasir özbək ədəbiyyatına nisbətən bu qaydaya riayət edirik.

Cığatay (özbək) poeziyası, onun tarixi, inkişaf mərhələləri özbək (cığatay) tədqiqatçıları, ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmış, haqqında dönə-dönə yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı da ədəbi əlaqələr baxımından bu məsələ üzrə müəyyən işlər görmüş- məqalələr yazılmış, kitablar çap edilmiş, elmi işlər müdafiə olunmuşdur. Akademik Həmid Araslinin və filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyevanın Nəvai haqqındakı məqalələri, kitabları, filologiya elmləri doktoru Xəlil Rza Ulutürkün və filologiya elmləri namizədi Qulamhüseyn Əliyevin doktorluq və namizədlik işlərində cığatay (özbək) poeziyasına dair kifayət qədər materiallar tədqiq olunmuşdur. Professor Pənah Xəlilovun «SSRİ xalqları ədəbiyyatı» (70) adlı ali məktəb

dərslisinin «Özbək ədəbiyyatı» bölümü (70, s. 81-162) «Folklor», «XI-XIII əsrlər ədəbiyyatı», «XII-XVI əsrlərdə ədəbiyyat», «XVII-XVIII əsrlərdə və XIX əsrin I yarısında ədəbiyyat», «XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlində ədəbiyyat», «Sovet ədəbiyyatı» kimi fəsillər daxilində qruplaşdırılmışdır. Bu fəsillərdə özbək ədəbiyyatının folklor qaynaqlarından tutmuş ta kitabın nəşr olunduğu tarixəcən (1977) keçdiyi ədəbi tarixi yollardan bəhs olunmuş, özbək (cığatay) ədəbiyyatının görkəmli yazıçı və şairlərinin həyat və yaradıcılıqları haqqında müfəssəl məlumatlar özünə yer tutmuşdur. Bundan başqa, «Özbək ədəbiyyatı antologiyası» kitabında (169) 172 səhifə özbək (cığatay) poeziyasına – şairlər haqqında qısa öçerklər və yaradıcılıq nümunələrinə ayrılmışdır. Burada H. H. Niyazi, M. Aybek, H. Alimcan, R. Uyğun, E. Cümənbülbüloğlu, F. Yoldaşoğlu, İslam Şair, Qeyrəti, S. Abdulla, H. Polad, Ə. Umari, S. Cürə, Zülfiyyə, Mirtemir, Z. Diyar, X. Rəsul, M. Babayev, R. Uzaqova, Mirmöhsün, Ə. Muxtar, H. Qulam, T. Tölə, T. Fəttah, Q. Məhəmmədi, R. Babacan, P. Mömin, S. Zünnünova, İ. Müslüm, Ə. Rəhmət, S. Əbdüqəhhar, Ş. Sədulla və Q. Hikmət kimi cığatay (özbək) poeziya tarixində özünə yer tutmuş görkəmli və gənc şairlərin yaradıcılıq örnəkləri toplanmışdır. Bu nümunələr özbək həyat və məişətini, xalq adət və ənənəsini, ictimai-siyasi xarakterini özündə əks etdirən poetik əsərlərdir. Eyni zamanda, Azərbaycana - xalqlar arasındakı dostluq münasibətlərinə, Azərbaycanın dağlarına, təbiətinə, pambıqçı qızlarına, böyük Səməd Vurğuna həsr olunmuş şeirlər də vardır. Özbəkistan EA - nın müxbir üzvü, xalq şairi Həmid Alimcanın «Azər qızı» şeiri saf niyyətli məhəbbətdən ruhlanaraq yazılmışdır –

*Bir dəstə gül dərib göndərdim o gün,
Mən özbək qızından Azər qızına. (169,s.32)*

Bu toplu haqqında ədəbiyyatşünas alim Əkbər Ağayev «Özbək ədəbiyyatı antologiyası» adlı məqalə ilə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində (4a) çıxış etmiş və kitabın Azərbaycan oxucusu, tədqiqatçısı üçün aktual əhəmiyyətindən yazmışdır. Professor Pənah Xəlilov da həmin antologiya barədə öz fikir və mülahizələrini «Azərbaycan» (67, s.211-216) jurnalında irihəcmli məqaləsi ilə bildirmiş və qeyd etmişdir ki, bu toplu qədimdən bəri qarşılıqlı ədəbiyyat dostluğu, qardaşlıq münasibətlərini qoruyub saxlamaq üçün yeni mənəvi körpü, tarixi ədəbi əlaqələrin bərpasıdır.

Özbək (cığatay) poeziyasının Azərbaycanda tərcüməsi, nəşri və təbliği üçün hər iki ölkədə keçirilən «Ədəbiyyat günləri» adlı dekadaların gündəliyi də böyük əhəmiyyət daşımışdır.

İlk dəfə belə bir tədbir 1960-cı il 20-27 yanvar tarixdə Özbəkistanda keçirilən Azərbaycan həftəsi olmuşdur. Yazıçı Mehdi Hüseynin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinə Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Əli Vəliyev, Mirvarid Dilbazi, Osman Sarıvəlli, Qabil kimi tanınmış şair və yazıçılar daxil idilər. Keçirilməsi bir həftə nəzərdə tutulmuş «Ədəbiyyat və incəsənət günləri»ndə Azərbaycanın tanınmış incəsənət xadimləri də iştirak edirdilər. Həftə ərzində Azərbaycan ədibləri, o cümlədən bütün qonaqlar Daşkənd və digər şəhərlərdə (Səmərqənd, Əndican, Fərqanə, Nukus və s.) fəaliyyət göstərən sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində çalışan əməkçilərlə (maşınqayırmaçılar, pambıqçılar, neftçilər, inşaatçılar) görüşmüş və poeziya gecələri keçirmişlər. Səmərqənd və Daşkənd Universitetlərinin filologiya fakültələrində ədəbiyyata dair elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda akademik Vahid Abdullayev giriş nitqi söyləmiş, görkəmli və gənc alimlərdən S. Mirzəyev «Özbək ədəbiyyatı antologiyası Azərbaycan dilində», B. Vəlixocayev «Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun», K. Əhmədcanova «C. Cabbarlı dramları haqqında bəzi mülahizələr», R.Arzubəyov «Füzuli və Zövqi» mövzularında elmi məruzələrlə çıxışlar etmişlər. Keçirilən tədbirə hədiyyə olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı yazıçılarının kitablarını çap etməklə yanaşı, 20-dən çox Azərbaycan şairinin əsərlərindən nümunələr daxil edilmiş «Azərbaycan şairləri» adlı kitab Özbəkistan Dövlət Bədii Ədəbiyyat Nəşriyyatında çapdan

buraxılmışdır. Daşkənd ədəbiyyatçıları evində Azərbaycan və özbək yaradıcıları ədəbi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi mövzusunda yüksək səviyyədə müzakirələr keçirmişlər. Məşhur özbək ədəbiyyatşünas alimi Ləziz Kəyumov akademik Həmid Araslinın Nəvaiyə həsr olunmuş Daşkənd elmi konfranslarındakı daimi iştirakını yüksək dəyərləndirmişdir. Qafur Qulam və Səməd Vurğun, Mirvarid Dilbazi və Zülfüyyə dostluğu ədəbiyyat tarixlərimiz üçün mənəvi körpü rolunu oynamışdır. Bu və ya digər ədəbi faktlar haqqında elə həmin günlərdə Özbəkistanın bütün dövrü mətbuat orqanlarında – qəzet və jurnallarında geniş məqalələr dərc edilmişdir. Bu məsələyə toxunarkən məhz həmin mənbələrə müraciət olunmuşdur.

Ədəbiyyat və incəsənət əlaqələri yüksək səviyyədə – iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələr baxımından xarakterik olduğundan elə həmin ilin 5-12 may tarixlərində Azərbaycanda özbək ədəbiyyatı həftəsi keçirilmişdir. Daşkənddən Bakıya gəlmiş qonaqlar arasında görkəmli şair və yazıçılardan, ədəbiyyatşünaslardan - Qafur Qulam, Maqsud Şeyxzadə, Həmid Qulam, Kamil Yaşen, İzzət Sultanov, Məməresul Babayev, C. Aymirzəyev, M. Yunusov, N. Səfərov, T. Kaibergenov, C. Borodin də var idilər. Özbək qonaqları Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Quba kimi şəhərlərdə sənaye işçiləri ilə görüşmüş, şeir gecələri keçirmişlər. Eləcə də Azərbaycan Dövlət Universitetində, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda alimlərlə görüşlər təşkil edilmiş, elmi konfrans materialları dinlənilmişdir. Həftə ərzində Azərbaycan mətbuatında cığatay (özbək) yaradıcılarının əsərlərindən nümunələr, haqqında məqalələr çap olunurdu. Bunlar isə ədəbi əlaqələrin inkişafı ilə yanaşı, qarşılıqlı dostluq və qardaşlıq münasibətlərinə gedib çıxırdı. Əlbəttə, belə yüksək səviyyəli tədbirlər yeni-yeni elmi tədqiqatların başlanğıcına təkan verirdi. «Özbək şeirləri» almanaxı (174) həmin bayram üçün ən gözəl töfhə idi. Kitabda Qafur Qulam, Aybek, Uyğun, Zülfüyyə, Mirtemir, Maqsud Şeyxzadə, Sabir Abdulla, Qeyrəti, Həmid Qulam, Əsqəd Muxtar, Məməresul Babayev, Qüddüs Məhəmmədi, Teymur Fəttah, Egem Rəhim, Turab Tölə, Rəməz Babacan, Sultan Əkbəri, Polat Mömin, Şöhrət, Şükrulla, Qüdrət Hikmət, İlyas Müslim kimi özbək şairlərindən poetik nümunələr nəşr olunmuşdur. Cəmi 23 müəllifin 120 şeiri T. Əyyubov, N. Səfərov, Rəhim, R. Rza, B. Vahabzadə, Ə. Ziyatay, M. Şüayi, N. Rəfibəyli, M. Dilbazi, Z. Xəlil, İ. Soltan, Ə. Kürçaylı, Qabil, H. Abbaszadə, C. Novruz, S. Rüstəm, A. Babayev, Ə. Babayev, Q. Qasımzadə, Ə. Cəmil, Ə. Kərim, M. Seyidzadə, R. Məmmədov, Z. Cabbarzadə kimi Azərbaycanın tanınmış şairlərinin tərcümələrində kitaba daxil edilmişdir. Bu tərcümələrdə «özbək xalqının müasir həyatı, zəhmət adamlarının fədakar əməyi, dostluq və sülh ideyaları, uşaqlıq xatirələri, ana və Vətən məhəbbəti, zərif sevgi münasibətləri öz əksini tapmışdır». Akademik Bəkir Nəbiyevin «Qardaş xalqın töfhəsi» adlı məqaləsində (144, s. 220-224) qeyd olunan kitab haqqında dəyərli fikirlər elmi məzmununda əks olunmuşdur.

Bu ənənə 1960-cü ildə ədəbi-mədəni hadisə kimi aktual olaraq günün baş mövzuna çevrilmişdi. 1960-cı illərdə Azərbaycanda keçirilən «Özbək kitabları həftəsi» (1961, 1-7 iyun), «SSRİ xalqlarının dostluq həftəsi» (1962, 23-29 sentyabr), «Özbəkistan SSR günləri» (1967, 10-15 avqust), eləcə də Daşkənddə keçirilən «Bakı günü» (1962, 22-23 sentyabr) və Bakıda keçirilən «Daşkənd günü» (1962, 13-14 oktyabr) bu türksoylu xalqlar arasındakı münasibətin daha da yaxınlaşması üçün mühüm addımlar idi. Böyük özbək şairi Qafur Qulamin dediyi kimi, biri-birinə şagird-ustad olan Azərbaycan və özbək xalqları ta qədimdən eyni kök üstə rişə atmışdılar.

Tarixin dolanbac yollarında ata-babalarımız çiyin-çiyinə addımlamış, qədim tarixi olan dostluğu yaşatmış, bu ünsiyyəti ədəbiyyat cəfəkeşləri saf qəlbləri, poetik düşüncələri, ədəbi taleləri ilə müqəddəsləşdirərək möhkəmləndirmişlər. 1979-cu il iyunun 5-də təntənəli surətdə başlayan «Azərbaycanda Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri» həmin ideyanın davamı idi. Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri, Azərbaycan hökuməti bu bayrama böyük coşqu ilə hazırlamışdılar. Qeyd edək ki, həmin tarixi bayrama hazırlıq ərəfəsində dövrü mətbuat səhifələrində bu iki qardaş xalqın dostluq və ədəbi-mədəni əlaqələrini, tarixini özündə ehtiva edən məqa-

lələr yazılmış, şeirlər və nəsr, dram əsərləri tərcümə olunmuş və dərc edilmişdir. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrini möhkəmləndirmək, möhtəşəmləndirmək üçün "Nəğməli Özbəkistan" (146, şeirlər) və "Nurlu diyar" (167, nəsr) adlı almanaxlarını nəşrini bir daha qeyd etməyə dəyər. 1979 və 1980-ci illərdə Özbəkistan və Azərbaycan nəşriyyatları iki xalqın yazıçı və şairlərinin kitablarını tərcümə etdirib öz oxucularına çatdırmışdır. Azərbaycanda keçiriləcək tədbirə hazırlaşmaq üçün bir ildən çox vaxt lazım oldu: tanınmış yazıçı və şairlərdən bir qrup, eləcə də nəşirlərdən bir neçəsi Daşkəndə ezam olunmuş, proqram müəyyənləşdirilmiş və əməli fəaliyyətə başlamışdılar. Özbək ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən seçilib tərcümə olunmalı və nəşr olunmalıydı. Ədəbiyyatlarımız arasında oxşar cəhətlər bir daha təsdiq edir ki, xalqlarımızın mənəvi yaxınlığı son dərəcə qüvvətli və gözə çarpandır. Özbək yazıçı və şairləri Azərbaycan ədəbiyyatını yaxından izləyir, ona sonsuz maraq göstərilir. «Zülfiyyə. Torpağa səcdə», «Nərmurad Nərzullayev. Məhəbbətdən doğulmuşam», «Mirtemir. Ülfət», «Uyğun. Qızıl torpaq» və digər kitabların tərtibçisi və tərcüməçisi şair Əhəd Muxtar idi. O, çox böyük fədakarlıqla və istedadla həmin günlər üçün 9 kitab çapdan buraxdırmışdır. Xalq şairi Rəməz Babacanın «İşıqlar» (ön söz Nəbi Xəzriyə, tərcümələr N. Xəzriyə, C. Novruza, X. Rzaya, T. Bayrama, Ağasəfaya və V. Rüstəməzadəyə aiddir), Maqsud Şeyxzadənin «Əks-səda» (şeirlər və tərcümələr), Rəməz Babacanın «Dirilik suyu» (tərcümə V. Rüstəməzadənin), daha sonralar A. Aripovun «Bir cüt qaragöz», Həmid Alimcanın «Sən doğulan gün», Camal Kamalın «Günəş çeşməsi» (tərcümələr Ə. Muxtarın, X. Rzanın və B. Vahabzadənin) adlı ayrıca kitablarından başqa «Dost ellər, dost nəğmələr» almanaxında (47) Ə. Cəmilin, «Ürəkdən-ürəyə» toplusunda (262) T. Bayramın, «Qardaşlıq çələngi» almanaxında (95) X. Rzanın, «Şeir mənim üçün bir kainatdır» (74) toplusunda N. Xəzrinin tərcümələrində özbək (cığatay) poeziyası nümunələri çap olunmuşdur. Həmin kitablar "Yazıçı" nəşriyyatında ayrıca "Özbək ədəbiyyatı" seriyası ilə buraxılmışdır. Seriya Ə. Nəvainin "Yeddi səyyarə"(148) (tərcüməsi Ə. Ziyatayındır) poemasından parçalar daxil edilmiş kitab ilə açılır. Nəfis tərtibatla buraxılmış kitablarda müəlliflərin şəkilləri, onlar haqqında qısa məlumat da verilmişdir.

Yazıçı-publisist Ağəddin Mansurzadə uzun illər Özbəkistan ədəbi-mədəni mühiti ilə maraqlanmış, demək olar ki, Özbəkistanın məşhur ədəbiyyat xadimləri ilə görüşmüş, söhbət-müsahibələr hazırlamış və nüfuzlu dövrü mətbuat orqanlarında məqalələr dərc etdirmişdir. Onun tanınmış şair və nasir Əsəd Muxtarla, publisist Həbib Kərimovla, professor Vahid Zahidovla, ədəbiyyatşünas Həsən xoca Məhəmmədxocayevlə, yazıçı Şöhrətlə, baş redaktor Maqsud Kariyevlə, Respublika kitab palatasının rəhbəri Əsgər Əliyevlə, ədib Erkin Vahidovla, nəşriyyat redaktoru Mirəzəz Aqzamla, şair Səyyarla, gənc yazar Xeyrəddin Sultanovla, şair-tənqidçi Məhəmmədəli Kuşmakovla, şair Sultan Cabbarla, ədəbiyyatşünas Möhsün Alimovla, Maqsud Şeyxzadənin həyat yoldaşı Səkinə xanım və oğlu Rasim Şeyxzadələrlə, tərcüməçi Şövkət Rəhmanla, dramaturq Kamil Yaşenlə, eləcə də, özbək ədəbiyyatı ilə daim əlaqədə olan ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri namizədi Qulamhüseyn Əliyevlə, şair-tərcüməçi Xəlil Rzayla, tərcüməçi-şair Əhəd Muxtarla, Özbəkistanın bir çox ədəbi dərgiləri – «Gülüstan», «Şərq ulduzu» jurnallarının baş redaktorları ilə, xalq yazıçısı Nəzir Səfərovla, mədəniyyət naziri Qəni Nəcimovla və bir çox yaradıcı ziyalılarla olan görüşlərini qələmə alaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında, daha çox isə çalışdığı "Bakı" qəzetində, sonralar isə bu yazılarını toplayaraq «Özbəkistanda nəyim qaldı» (110) adlı sanballı bir kitabda nəşr etdirmişdir. Bu kitab vasitəsilə müəllif Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin ədəbi - publisistik körpüsünü yarada bilmişdir. Burada ədəbi əlaqələrlə məşğul olan tədqiqatçılar üçün kifayət qədər əhatəli məlumat və faktlar görkəmli alimlərin qeydlərində, söhbətlərində, şərhlərində aşkarlanır.

2.4. Özbək şeiriyyəti ədəbiyyatşünaslıq üfüqlərində

Azərbaycan-özbək(cığatay) ədəbi əlaqələri sıxlaşdıqca, bədii ədəbiyyat nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq yayıldıqca ədəbi-tənqidi sözə, ədəbiyyatşünasların araşdırmalarına da ehtiyac çoxalırdı. Bu mənada AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Ədəbi əlaqələr» seriyasından nəşr etdirdiyi «Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr» elmi məqalələr toplusu (31) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. AMEA Redaksiya-nəşriyyat şurasının qərarı ilə nəşr olunan bu toplusunun «Redaksiya heyəti» qrupuna hər iki ölkənin görkəmli alimləri daxildir: Məmmədcəfər Cəfərov, İzzət Sultanov, Əziz Mirəhmədov, M. Koşçanov, Arif Hacıyev, S. Mamacanov, M. Rəsuli, Pənah Xəlilov. Haqqında söhbət açılan elmi araşdırmalar toplusu «Redaksiya heyətindən» giriş sözü ilə açılır. Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin elmi təməlini qoyan və inkişaf etdirən alimlərimizdən Həmid Araslinin, Məmməd Arifin, Mirzə İbrahimovun, Vahid Zahidovun, Vahid Abdullayevin, Maqsud Şeyxzadənin, İzzət Sultanovun, Qafur Qulamın, Pənah Xəlilovun, A. Hayitmetovun, Arif Hacıyevin, E. Kərimovun, S. Əliyevin, Həsənxoca Məhəmmədxocayevin, Xəlil Rza Ulutürkün, Süyimə Qəniyevanın, Cənnət Nağıyevanın, Qulamhüseyn Əliyevin, Nüşabə Araslinin və bir çox başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. 16 elmi tədqiqat məqaləsindən ibarət olan toplusu filologiya elmləri doktoru A. Hacıyevin «Tarixi inkişafın tipologiyası məsələləri» (31, s.8-19)adlı araşdırması ilə açılır. Özbəkistan EA-nın akademiki V. Zahidov «Biz həmişə birlikdəyik» (31, s. 20-27) məqaləsində 1960 və 1980 – ci illərdə hər iki ölkədə keçirilən ədəbiyyat və incəsənət günlərinin dostluq və qardaşlıq tellərinin, ədəbi əlaqələrin möhkəmlənməsi baxımından tarixi əhəmiyyətindən, bu görüşlərin Nizami, Nəvai, Füzuli dövründən başlayan zamanından söz açır, eyni zamanda, XX əsr özbək ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişafında Azərbaycan ədəbi mühitinin böyük təsirindən, rolundan danışılır. Azad Nəbiyevin «Dastanda qəhrəman süjetin ənənələri» (31, s. 28-47)araşdırmasında «Koroğlu» və «Goroğlu» dastanlarının müqayisəli təhlilindən, folklor yaxınlığından maraqlı elmi-nəzəri mülahizələri qeyd olunur. Qafar Kəndli «Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı» (31, s. 48-87), Həmid Araslı «Nəvainin fəlsəfi qəsidələrində Xaqani təsiri» (31, s.88-109), Cənnət Nağıyeva «Nizami sənətinin dahi tərənnümçüsü» (31, s.109-126), Pənah Xəlilov «H. H. Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı» (31, s.185-205), Qulamhüseyn Əliyev «Qardaş ədəbiyyatların mövzu və obrazlar birliyi»(31, s.205-217), Xəlil Rza «Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığında Azərbaycan-özbək ədəbi ənənələri» (31, s.217-256), Şamil Qurbanovun «Zülfüyyənin zərif poeziyası» (31, s.256-271) kimi elmi-nəzəri tədqiqatlarında qoyulan problemlər aktuallığı ilə səciyyəvi xarakter daşıyırlar. Qeyd etdiyimiz bu araşdırma toplusunda özbək alimlərinin də yazılarına yer ayrılışdır: S. Alimov «Vəzn ənənəsi və tərcümə» (31, s.127-146), S. Nərzullayeva «Nizami və Nəvainin «Leyli və Məcnunu»(31, s.146-155), Həsənxoca Məhəmmədxocayev «Füzuli istedadının pərəstişkarları» (31, s.155-162), Ş. Turdiyev «XX əsrin əvvəlləri özbək –Azərbaycan ədəbi əlaqələri»(31, s.162-173), S. Əliyev «1917-1929 – cu illərdə Özbəkistanda Azərbaycan teatri və dramaturgiyası» (31, s.173-185) və Ənvər Cabbarovun «Müasir əlaqələr səhifələrindən qeydlər» (31, s. 271-277) məqalələrində adlarından da göründüyü kimi, olduqca maraqlı və tarixlə səsləşən mövzulardan bəhs edilir.

Müasir özbək tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biri İbrahim Qafurovun "Sözün işığı" – XX əsr özbək ədəbiyyatı haqqında düşüncələr kitabı 1979-cu ildə Azərbaycanda Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri keçirilən ərəfədə çapdan buraxılmışdır. Bu kitab ədəbiyyatşünaslıq elmimizin qarşılıqlı ədəbi əlaqələr kontekstində inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatçı XX əsr özbək ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığını elmi ardıcılıqla nəzərdən keçirmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim İbrahim Qafurov özbək ədəbiyyatı tarixinin, müasir ədəbi prosesin ciddi və aktual problemlərindən bəhs edən "Gözəlliyn almaz zirvələri" (1963), "Osman Nasir" (1967), "Cazibə" (1970), "Doğma yurdun nəğməkarı" (1971), "Yanar söz" (1973), "Yoldaş şair" (1975), "Yamyaşıl ağac" (1976), "Ürəyin alovu" (1979) adlı kitabların müəllifidir. Özbək dilindən tərcümə olunan "Sözün işığı" (tərcümə edəni Yaşar Qasimov, redaktoru Əhəd Muxtar) kitabında görkəmli özbək şairlərindən Qafur Qulam, Həmid Alimcan, Aybək, Maqsud Şeyxzadə, Mirtemir və Zülfiyə, yazıçılardan Abdulla Qəhhar və Şərəf Rəşidov haqqında elmi-fəlsəfi, ədəbi-tənqidi araşdırmalar vardır. Kitaba yazılmış "Öz söz əvəzinə" məqaləsində müəllif qeyd edir ki, "əlbəttə, kiçik bir kitabda çoxcəhətli, çoxşaxəli müasir özbək ədəbiyyatını müfəssəl təhlil etmək mümkün deyil. Ona görə də bu kitabı özbək ədəbiyyatının ayrı-ayrı sənətkarlarının yaradıcılığı haqqında qeydlər, fraqmentlər adlandırsaq, daha düzgün olardı. Ümid edirəm ki, Azərbaycan oxucusuna təqdim etdiyim "Sözün işığı" kitabı iki qardaş xalqın tarixi dostluğunun daha da möhkəmlənməsində, bir-birinin mədəniyyətinə daha yaxından bələd olmasında mənim kiçik bir zəhmətim olacaqdır"(90, s.4). Müəllifin haqlı olaraq qeyd etdiyi fikirlər doğrudan da bu əsərin, eləcə də haqqında bəhs olunan sənətkarların Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi, tədqiq edilməsi istiqamətində orijinal mənbə kimi dəyərlidir. "Nəğməkar xəyalı" (90, s.32-36) adlı ədəbi-tənqidi yazıda dünyadan erkən köç etmiş, istedadlı şair – xalq şairi Həmid Alimcanın poetikasından danışılır. Məqalə müəllifinin etirafı və ölməz şairə vurğunluğu belə təsvir edilir: "Mən onu görməmişəm. Lakin onun şəkillərdən boylanan vurğun gözləri, dalğın baxışları yaddaşımda ömürlük həkk olunur. Onun gözləri ilə Mikelançelonun çəkdiyi gözlər arasında hədsiz bir yaxınlıq var. Mən onu təsəvvür etmək istəyirəm. Təsəvvürümdə yenə də o gözlər canlanır. Onun gözlərinin dərinliyində şeir əbədi məskən salıb. Bu şeir nura dönüb sənin ağlını, ürəyini işıqlandırır"(90, s.32). Müasir özbək şeirinin klassiklərindən biri olan Həmid Alimcan poeziyası qəlblərdə çeşmətək çağlayan dumduru, saf duyğulardır, nəğmələrdir. Qəlbə son dərəcə doğma olan bu nəğmələr illərdir ki, oxunur, sevilir, illər ötdükcə öz müdrikliyi ilə əbədiləşir –

*Xəyalı sonsuzdur asıman kimi,
Dolaşır səmanı, dolaşır yeri.
Nuruna qərq edir bütün aləmi,
Bir də bu torpağı sevən qəbləri.*

Özbək xalq şairi Həmid Alimcanın şeirlərini, poeziyasını vərəqlərkən anasının zarafatla ona dediyi "yenə, daşda gül bitirirsənmi?" sözlərini xatırlayır və az qala uşaq kövrəkliyi ilə, bu sözlərin təsiri ilə o şeirlərə sığınır. Uşaq vaxtlarımızda ən çox sevdiyimiz iş uca, şiş qayaların başında bitən gözəl çiçəkləri dərmək idi. O çiçəkləri dərən zaman ölümle olum arasında bir anlıq məsafə dayanırdı. Amma o çiçəyin gözəlliyi qəlbimizi elə ovsunlardı ki, ölümü görməzdik, duymazdıq. O, ilahi çiçəyə – gözəlliyə can atardıq. Bu an qəlbimizdə bir qəhrəmanlıq, igidlik coşğusu da yaşardı. Gözəlliyə olan eşqimizə igidliklə qovuşmaq istərdik. Uçurumların lap ucundakı o çiçəyə əlimiz yetərkən göylər ayağımızın altında olardı, gözəl füsunkar mənzərələr, eşqə dalmış yaşantılar – poeziya dünyası yaşayardıq. Həmid Alimcan doğulduğu Cizzəxə qonaq gedəndə bəlkə o da bizim kimi o hisslərə dolarmış. Biz çiçəyi qayalardan qoparırdıq, o isə çiçək sətirləri köksündən dərərdi. Hər ikisi romantikadır, biri bəşər gözəlliyinin təbii görüntüsü, digəri-ədəbi-fəlsəfi görüntü. "Şeirə nur saçan ulduzlar" (90, s. 36) məqaləsi xalq şairi Aybəkin poeziya dünyasından bəhs edir. "Aybəkin poetik dəst-xəttini, üslubunu şərtləndirən cəhət onun həyata, təbiətə, arzu-inama vurğunluğudur. O özünün qanadlı üslubu, romantik təsvir və təlqin üsulu ilə özbək şeiriyyatında özünəməxsus bədii-estetik məzmunla malik olan yeni məktəb yaratdı. Buna görə də onun şeirlərinə "Aybək şeir-

ləri" deyilir"(90, s.46). Aybəkin ilk qələm təcrübələri şeirlərdən ibarətdir. O, yaradıcılığının kamil dövründə də poeziya sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirmişdir. Aybəkin lirikası fəlsəfi dərinliyinə və bədii yetkinliyinə görə özbək ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Onun "Duyğular", "Könül nəğmələri", "Məşəl" kimi kitablarında toplanmış şeirləri müasir özbək poeziyasının uğurlarındandır. Aybəkin şeirlərindəki aktuallıq və müasirlik onun poemaları üçün də səciyyəvidir. "Həmzə", "Nəvai", "Gülü" adlı poemaları klassik özbək poeziya nümunələri kimi şöhrət qazanmışdır. Aybək eyni zamanda gözəl nasirdir, müasir özbək romanının yaradıcılarındandır. "Nəvai" (1944) romanı ona böyük uğur gətirmişdir. Tədqiqatçı alim bu məqalədə Aybəkin poeziya üfüqlərinin gözəlliyindən, təravətindən söhbət açmışdır. O, Aybək şeirinə olan məhəbbətini, ehtiramını bildirərək yazır: "Onun şeiriyyəti insanları mənəvi gözəlliyə, saflığa, məhəbbətə səsləyir. Qüdrətli şairin qələmindən çıxan sənət nümunələri özbək şeirinə, özbək poeziyasına nur saçan ulduzlardır, qədərbilən nəsilərə şairin bəxş etdiyi əvəzsiz, sehrlili töfhələridir" (90, s.48). Ədəbiyyata ilk dəfə – 1945-ci ildə "Qəzəbim" adlı şeir kitabı ilə gələn Şərəf Rəşidov sonralar nasir kimi şöhrətləndi, sənətkarlıq qüdrəti ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etdi. Sözügedən kitabdan bu haqda da maraqlı bilgiler əldə edirik.

"Yoldaş Şeyxzadə" (90, s.55-71) məqaləsi Maqsud Şeyxzadənin yaradıcılıq yollarına bir baxışdır. Bu məqalədə Maqsud Şeyxzadənin yeni özbək şeiri üfüqlərində görünən Qafur Qulamla, Aybəklə, H. Alimcanla, Mirtemirlə bir sırada dayanmasını tarixin səhifələri imkanlarına sığdıraraq xatırladır: şeirlə, mübariz ruhuyla, alovlu eşqiylə, vətənə məhəbbətiylə yazıb yaratdı. Xəlil Rza demişkən elə coşub-çağladı ki, bir məcraya sığmadı. Şeir dəryasından daşıb, nəsr dəryası yaratdı, oradan dramaturgiya dənizi dalğalandırdı-özbək dramaturgiyasını yüksəklərə qaldırdı, bəşər dramaturgiyası sırasında boy tutdu, publisistikası ilə yeni dövrün gəncliyinə yol açdı, dərs verdi, alim təfəkkürü və qələmi ilə özbək ədəbiyyatı dərslilikləri, ədəbiyyat qaydaları haqda tədqiqatlar yazdı, pedaqoq təcrübəsi ilə elmi auditoriyalarda yeniyetmələrə dərs dedi, onları öyrətdi, həyata hazırladı. Gənc olsa da, həyatın ağırlığını öz çiyinlərində daşımışdı. Buna görə də tələbələrə zamanın qara-qovğalarından qorunmaq dərsi keçdi. Maqsud Şeyxzadənin timsalında – ustad şairin, tədqiqatçının yaradıcılığında XX əsr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrimizin möhkəm bünövrəsi görünür. İki xalqın şairi, iki xalqın alimi Maqsud Şeyxzadənin tədqiqatlarında, elmi axtarışlarında əlaqələrimiz şöhrətli zirvə fəth etdi. O, bütün ömrünü, yaradıcılığını ədəbiyyatımızın tərəqqisinə, irsimizin dərinəndən-dərinə öyrənilib tədqiq olunmasına sərf etmişdir. "Yoldaş Şeyxzadə" məqaləsi müəllifin ölməz sənətkara belə bir məhəbbətindən yaranmışdır.

"Məhəbbət" (90, s.71-86) ədəbi-tənqidi məqaləsi özbək poeziyasının ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirən novator sənətkarlardan biri Mirtemir haqqındadır. Mirtemir ədəbiyyata 20-ci illərdə şərq ədəbiyyatında ənənəvi qafiyəli nəsr sayılan-saçmaları ilə gəlmişdir. O, yaşadığı dövrün ab-havası, yeniliyi ilə ilk yaradıcılıq nümunələrini yaratmışdır. Yeni dövrün tələbləri nə idi? Hakim və yeganə quruluşu təbliğ və tərif etməli, yenilikləri tərənnüm etməli, yeni dövrün tələblərinə uyğun əsərlər yazmalı... 37-ci illərin qəm-qara yüklü karvanlarının ağırlığını duyan hər kəs kimi Mirtemir də sosializm realizm metoduna uyğun əsərlər yazmağa məcbur idi. Budur, o zaman, o dövr ötdü keçdi və o tərənnümlər də öz aktuallığını itirdi. Mirtemir sənətkarlığından doğan əsərlərdən özbək ədəbiyyatında nə isə qaldımı? Əlbəttə, onun milli kaloritli, milli ruhlu, adət-ənənəni özündə əks etdirən, yaradıcı xalqın qüdrəti, təbiət mənzərələri, rəngarəng həyat lövhələri, həssas şair qəlbindən doğan səmimi hisslər, saf duyğular, təbii sevgi anları, Vətən ətirli, torpaq canlı, aşiqanə dünyanı özündə ehtiva edən şeirləri müasir özbək poeziyasında ən layiqli nümunələrdir. Və özbək poeziyasında Mirtemir səhifəsi şərəfli və tarixidir. "Onun poetik sənətinin, poeziyasında şeir mədəniyyətinin və sənətkarlığın nə dərəcədə yüksək, zərif və incə olduğu aydındır. Onun şeiriyyət dünyası gənclər üçün nümunə, sənət və məharət məktəbidir" (90, s. 83). Şair öz fikrini, hiss və həyəcanlarını çox yığcam və təsirli verir ki, bu da onun sənətkarlıq qüdrətindən irəli gəlir.

lir. Mirtemir poeziyasında təbiət lövhələri, gözəllik dolu ecazkarlıq kəhkəşan möcüzəsi yaradır. Onun şeirlərindəki estetik dünyəvi baxış, fəlsəfi düşüncələr, lakoniklik, sirli-sehirli ahəngdarlıq oxucunu özünə cəlb edir. Musiqi tək səslənən poeziyası xalq nəğmələri təsiri bağışlayır –

*Ağ buludlar qanadını,
Başım üstə gərən zaman,
Ay gecələr oğrun-oğrun,
Pəncərədən girən zaman.
Al üfəqdə bir təbəssüm,
Bir qızartı görən zaman,
Ömrüm-günüm, təkcə səni,
Səni görmək istəyirəm.*

Mirtemir insanı və insanlığı, təbiəti və təbiəti zənginləşdirən, əlvanlaşdıran hər epizodu, detallı, könül yaşantılarını – hiss və həyəcanları, nəşə və sevgini, hörmət və ehtiramı poetik obraza çevirə bilən sənətkardır. O, ölməz özbək poeziyasında lirik bir səhifənin yaradıcısıdır.

İbrahim Qafurov bu kitabında özbək ədəbiyyatının – XX əsr özbək şeiriyyətinin möhtəşəm sütunlarından söz açarkən onların yaradıcılıqlarındakı ən vacib, ən yaddaqalan, tərbiyəvi xarakterli cizgilərinə toxunmuş, təhlil etmişdir. Müəllif bu əsəri ilə ədəbiyyatşünas alim kimi özbək ədəbiyyatının, onun yaradıcılarının mənəvi dünyası ilə tam tanış olmuş, öyrənmiş, qəlbinə doğmalaşdırmış və oxucuya sevdirə biləcək hissələri, məqamları qələmə almışdır. Yığcamlıq, sadəlik, bədii ifadə vasitələrindəki aydınlıq, ədəbi fakta dəqiq yanaşma onun alim kimi böyük istedadından, təcrübəsindən xəbər verir.

2. 5. Özbək poeziyasında Azərbaycan və Səməd Vurğun mövzusu

Azərbaycan mövzusu tarix boyu cığatay (özbək) poeziyasının baş mövzularından biri olmuşdur. Bu ənənə klassiklərdən tutmuş ta XX əsrin görkəmli yaradıcılarının – Çolpanın, Niyazinin, Həmid Alimcanın, Qafur Qulamın, Zülfüyyənin..., eləcə də müasir dövr gənclərinin yaradıcılığından əsas xətt kimi keçmişdir və davam edir.

Həmid Qulam özbək xalq şairidir, onun "Azərbaycan gözəli" (195, s.60) adlı könül duyğularındakı poetika insanı rıqqətə gətirir (şeyri M. Dilbazi tərcümə etmişdir). Şairin -

*İki eşq, iki yurd olub çıraqban,
Dostluq məşəlimiz gur yansın hər an.
Sən bir qızılğulsən, mən sənə heyran,
Başı dağlar kimi vüqarlı duran,
Ey sözü, söhbəti şirin, məzəli,
Azərbaycan gözəli!*

– misraları sanki türk obalarına eşq dastanının çılğın bir parçasıdır. Onun İ. Soltanın tərcüməsində "Məktub", "Tarlamıza gəl", "Ana", "Qardaşlar", X. Rza tərcüməsində "Yuxu" və s. şeirləri də Azərbaycan oxucularına tanışdır.

Xalq şairi Həmid Alimcan xalq şairi Zülfüyyənin əri olmuşdur. O, çox gənc–35 yaşında dünyadan köçmüşdür. Zülfüyyə bütün şeirlərində ona olan eşqini, ona həsrət qəlbini oxucusu ilə bölüşdürür. Zeynal Cabbarzadənin, Rəsul Rzanın... tərcümələrində onun şeirləri dilimizə nəşr olunmuşdur. Çox şöhrətli, şərəfli ömür yaşamışdır. Özbəkistan EA müxbir üzvü seçilmişdir. Qısa ömründən 10 cildlik bədii yaradıcılıq nümunələri özbək ədəbi tarixinə ərməğandır.

Uyğunun "Qızıl torpaq", Camal Kamalın "Günəş çeşməsi", Həmid Alimcanın "Sən doğulan günü", Abdulla Aripovun "Bir cüt qara göz", Əqsəd Muxtarın "Hər kəsin öz vətəni var" ... şeirlər və poemalar kitabları kütləvi tirajla Azərbaycanda nəşr olunmuş və ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdir.

Özbək xalq şairi Şöhrətin "Yenə gəldim" (tərcümə edən Əhəd Muxtar) şeirindəki (195, s.62) məhəbbət duyğuları, daxili estetik baxışlar insanı duyğulandırır –

*Daşkənd, Bakı – ikisi də gözümdə birdi,
Cüt anaya övlad olmaq böyük hünərdi!
İntizarla gözləyirdi Daşkənddə anam!
Səndə isə, gözəl Bakı, qaragöz sonam!*

Bakıda doğulub Daşkənddə, Daşkənddə də doğulub Bakıda bəxtini, taleyini, həyatını, yaradıcılıq dünyasını yaşadan, arayan yazarlar azmıdır? Bəlkə də bu xətt bütün ədiblərimizin həyatında bir çınqı qədər parlayır, bəzən günəş boyunacan yüksəlir.

Xalq şairi Pulat Fazil "Ürəyimin bir parçası" (195, s.71) deyər Bakını bağrına basır –

*"Qardaş" sözü dinlə burda,
"Dost" kəlməsi eşit burda.
Müslüm burda, Rəşid burda,
Nəğməsilə salamlayır
Qarşılayır qonaqları. . .*

Ötən əsrin 40-50-ci illərində Səməd Vurğunun poeziya şöhrətinin sorağı dünyanın əksər ölkələrinə yayılmışdı. Ədəbiyyata gəldiyi ilk vaxtlardan, daha çox isə 30-cu illərin yarısından bu gün də dillər əzbəri olan əsərlər yazsa da, 1937-ci ilin qara-qorxularından nə şöhrətin şirinliyini, nə də şairə olan xalq məhəbbətini sevinclə könülə doldurmaq, dilə gətirmək mümkün deyildi. Çox güman ki, o xoflu zamanlarda bu duyğuları – nəşəli anları yaşamaq adamın yadına da düşmürdü. Sonra müharibənin odu-alovu hər kəsin arzularını, istəyini, sevən qəlbini qarsaladı. Amma bir həqiqəti də deyək ki, 37-nin xofu, dəhşəti müharibədən də ağır, işgəncəli idi. Bu illərdə ən gözəl əsəri, şeiri-sənəti, sənətkarlığı tərif etməyə qorxurdular. Birdən nə isə, hansısa ifadədə sətiraltı məna "tapıldı". Onunla da hər şey bitmiş olardı. Amma müharibə illərində yaxşı, gözəl əsər tərifləndi, şairə də, oxuyana da, eşidənə də ruh gətirdi, ağırlardan yorulan ruhu bir hovur dincəltirdi.

Eyni ağırları Səməd Vurğun da yaşayıb. 37-nin hər qara gecəsinin işıqlı sabahla açılmasına sevinib, sonra yenə qorxulu gecələr gəlirdi. Nəhayət, "bu div heybətli" illər başa çatdı və sən demə, artıq Səməd Vurğun poeziyasının səsi-sədası düzü-dünyanı başına alıbmiş. Hamı Səməd Vurğun kimi yazmağa can atırdı. Gənclər bu təsiri öz yaradıcılıqlarında daha tez hiss etdilər. Hətta o dövrün 50-60-cı illərin mötəbər ziyalıları, ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri az qala "üsyən etdilər" ki, hamı Səməd Vurğun olmayacaq ki?! Klassiklərdən bəhrələnmək, öyrənmək lazımdır. Səməd Vurğundan o yana – ötən illərə, əsrlərə, bəşər ünvanlı sənətkarlara nəzər yetirmək, onların məktəblərindən faydalanmaq lazımdır. Belə tərzdə yazılmış ədəbi-tənqidi məqalələr hələ şairin sağlığındakən yayılır, dərc olunurdu. Səməd Vurğun isə öz şair dünyasında idi. Azərbaycan ədəbi

mühitində bu təsir az qala kütləviləşmişdi. Eyni vəziyyəti özbək poeziyası ilə yaxından tanış olarkən orada da gördük. Sanki özbək şairləri də Səməd Vurğun kimi yazmaq - yaratmaq bəhsində imişlər. Təkcə özbəklər yox, bütün Orta Asiya türkləri və s. Ruh eyni, qan eyni, Allah bir, qəhrəmanlıq, şücaət, cəsarət eyni-bunlar təbii hisslərdən doğan milli-ruhi yaxınlıq, yaşantılar idi. Həm də təkcə Orta Asiyanı yox, keçmiş SSRİ-nin bütün respublikaları, Avropa-Asiya ölkələri Səməd istedadına, vurğunluğuna, şeiriyyətinə heyran qalmışdılar. Hamı onun kimi təbiətə, şeirə vurğun olmaq istəyirdi. Hamı "Azərbaycan" kimi yazmaq istəyirdi və hamı, az qala bütün dünya "Azərbaycan"ı öz dilinə tərcümə etdi. Bu haqda professor Vaqif Arzumanlının tədqiqatlarında, xüsusən, «Əbədiyyətə qovuşan sənət» («Səməd Vurğun və SSRİ xalqları ədəbiyyatı») kitabında geniş ədəbi faktlar tədqiq olunmuşdur...(17). Özbəkistanda «Azərbaycan» şeirinin ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən beş məşhur tərcüməsi vardır: Maqsud Şeyxzadə, Turab Tölə, İlyas Müslim, Məməresul Babayev və Abdulla Arif. Görkəmli özbək şairi Qafur Qulam yazırdı: "Səməd başdan-başa istedad idi. O, yalnız şeir üçün doğulmuşdur» (104). Vurğuna şeirlər, poemalar həsr olunurdu.

Qafur Qulam "Qardaşım Səməd Vurğuna" şeirini ölməz şairin 50 illiyi münasibətilə yazmışdır. Həmin şeir ilk dəfə şairin yubileyi günlərində səslənmiş və 12 may 1956-cı ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc olunmuşdur. Şeiri ilk dəfə Azərbaycan dilinə şair Zeynal Xəlil tərcümə etmişdir. Sonralar həmin şeir 1958-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Özbək ədəbiyyatı antologiyası" kitabında da verilmişdir (105, s. 26). 1979-cu ildə Qafur Qulamın "Ömrün baharında" (105) və Xəlil Rza Ulutürkün "Turan çələngi" (215), "Nəğməli Özbəkistan" (146) almanaxlarında həmin şeir Xəlil Rzanın tərcüməsində dərc olunmuşdur. Xəlil Rza tərcüməsində poetik bədii ifadələr, tərənnüm, estetik duyum oxucuya daha güclü təsir bağışlayır. Qafur Qulamın "Səməd Vurğuna" şeirində (105, s. 70-71) Turan dünyasının qüdrətindən, tarixindən, şeiriyyətindən, musiqisindən, sənət və sənətkarlığından heyretlə söz açılır, Nizami, Məhsəti şeirinin heyranlığından bəhs edilir. Tarixə ünvanladığı poetik duyğulardan sonra "lirik mən" Səməd şeirinin əzəməti, saflığı, duruluğu, gözəlliyi, fəlsəfəsi, üfüqlərə, kəhkəşana yayılan nəğmələrimizin ahəngi qarşısında baş əyir, qururlanır.

*Sən xalqını ucaltmış, xalq da səni – Səmədi,
Əsl şair, sənəti – yurdun hünər sənədi.
Yazdığın şeirlərin dağ kimidir siqləti,
Tükənməz sərvəti, soyumaz hərərəti.*

*Burnumun ucu göynər yada düşəndə dostlar,
Səməd Vurğun adını çəkərkən qürur ilə.
Özbəkistan göyləri mənim qəlbim tək dolar
Azərbaycandan gələn sevinc ilə, nur ilə!*

Bu şeir dəfələrlə Azərbaycan mətbuatı səhifələrində, almanax və kitablarında dərc olunub. Qafur Qulamın bu iki xalq arasındakı ədəbiyyat dostluğunu tərənnüm edən "Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad" (105) şeiri isə dillər əzbərinə, dastana çevrilmişdir –

*Şagirdlər qəlb evinin parlayan çırağıdır,
Ustadı ötən şagird – ustadın bayrağıdır.
Mərifət insana xas, könül göz bulağıdır,*

*Yurdu sevənlər üçün yurd bir çiçək bağıdır,
Yurdsevərlər bu bağda olar Şirin, ya Fərhad.
Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad.*

*Füzulinin rübabı milyon canda yerləşir,
Bulaqbaşı ustadı – şair ata Əlişir.
Müquminin gülüşü zülmətləri qəhr edir.
Onun ilk müəllimi Seyid Əzim Şirvanidir.
Üfüqdə qoşa qartal - qoşa uç, evin abad!
Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad.*

*Bakının günəşidir sanki otağımdakı,
Yalnız otağımlı yox,
Ürəyimi, beynimi işıqlandırdı Bakı.
Mənim könlüm bu nuru daim bəslər, əzizlər,
Eyni ana döşündən süd əmən bu əkizlər -
Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad.*

Ədəbi əlaqələrin inkişafında tərcümə sənəti ilə yanaşı, ədəbi görüşlərin də keçirilməsi aktual xarakter daşıyır. 1960-cı ildə Özbəkistanda Azərbaycan, Azərbaycanda özbək ədəbiyyatı həftələri keçirilən ərəfədə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi Mehdi Hüseyn demişdir: "Əgər mən desəm ki, müasir ədəbiyyatımızın böyük yaradıcıları Cəfər Cəbbarlı və Səməd Vurğun Özbəkistanda sevildiyi qədər Aybək, Qafur Qulam da Azərbaycanda sevilir, bu çox təbii və qanuni bir haldır. Bizim hansımıza məlum deyil ki, qılınc və nizələrin vurduğu yaraları həmişə şeir və sənət məlhəmi sağaltmışdır. Kimə məlum deyil ki, canlı sərkərdələrin heç zaman qılıncı fəth edə bilmədikləri ürəkləri Nizami, Nəvai, Puşkin, Vaqif, Firqət və Muqimi şeiri asanlıqla fəth etmişdir"(63).

Özbək ədəbiyyatı haqqında düşünəndə dahi Nəvai gözlərimizin önünə gəlsə, könlümüzü açırsa, "Səməd Vurğun və özbək ədəbiyyatı" deyəndə ilk olaraq Qafur Qulamı xatırlamalı oluruq. Bu çox təbii və doğma haldır. Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin bir qeydini, əslində hər kəsin qəlbindən doğan hissi xatırlayaq: "Səməd Vurğun bizim üçün necə sənətkardırsa, özbəklər üçün də Qafur Qulam elə bir sənətkar idi. Azərbaycan deyəndə Səməd Vurğun, Özbəkistan deyəndə Qafur Qulam göz qabağında canlanardı" (44). Qafur Qulam Azərbaycan poeziyasının böyük ustası Səməd Vurğunla dost idi. Özbək ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru Ədhəm Əkbərov "Qafur Qulam" kitabında (285) yazır ki, Qafur Qulam dəfələrlə Səməd Vurğunun evinin qonağı olmuşdur. Tədqiqatçı monoqrafiyada Qafur Qulamın «Səməd Vurğuna» şeirinin təhlilinə geniş yer ayırıb. O, qeyd edir ki, Qafur Qulamla Səməd Vurğun dostluğunun vacib şərtlərinə onun "Səməd Vurğuna" adlı şeirində rast gələ bilərik. Tarix boyu qədim Odlar yurduğunun gözəlliyi, füsunkar təbiəti, Azərbaycan xalqının mənəvi uralığı, qəhrəmanlığı, neçə-neçə şairin könül rübabını dilləndirmiş, yaxın və uzaq ellərdən gələn sənətkarların dodağında nəğməyə dönmüşdür. Böyük rus şairi N. Tixonovun dediyi kimi, «canlı şeir kimi gözəldi Səməd, şeir də Səmədlə gözəlləşirdi...».

Özbək alimi, professor Ləziz Kəyumov qeyd edir ki, «özbək oxucuları böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunu yaxşı tanıyırlar. Onun əsərlərini özbək dilinə respublikamızın ən yaxşı şairləri Qafur Qulam, Maqsud Şeyxzadə və başqaları tərcümə etmişlər. Gənc nəsil bu nəcib, xeyirxah işi davam etdirir. Səməd Vurğun və Həmid Alimcan müharibədən əvvəl öz respublikalarının yazıçı-

lar ittifaqlarının rəhbərləri olmuşlar. Səməd Vurğun "Vaqif" pyesində, Aybək isə "Nəvai" romanında böyük tarixi şəxsiyyət obrazı nümunəsini yaradıblar. Əgər indi hər iki ədəbiyyatda yaxşı tarixi romanlar çıxdursa, bunlar yaxşı müəllimlərimizin əməllərinin inkişafı nəticəsidir. Səməd Vurğunun ev muzeyində Qafur Qulamın təsirli avtoqraf yazılmış şeir kitabını gördüm. Əsl poeziya böyük istedad və başqa oxşar cəhətlər onları qoşalaşdırmış və hər birini öz milli mədəniyyətinə yüksək ehtiram kürsüsünə qaldırmışdır. Səməd Vurğun ürək sözlərini –

*Bizdə şeir də var, sənət də vardır,
Şairə, sənətə hörmət də vardır.*

– misraları ilə ifadə etmişdir» (85).

Şair Səyyar Səməd Vurğun şəxsiyyətinə, ədəbi irsinə məhəbbətini belə bildirmişdir: "Azərbaycanla, onun zəngin ədəbiyyatı ilə dostluğum lap çoxdandır. Bu dostluq öz kökləri ilə qədimlərə bağlıdır. Dahi Nizamidən, Füzulidən, Nəsimidən, Vaqifdən başlanan həmin dostluq sənətinə qəlbən vurulduğum Səməd Vurğunun zəngin yaradıcılığında qərar tutub. Doğrudan da poeziyada, sənət aləmində qəlbimə, ruhuma Səməd Vurğun qədər yaxın, doğma ikinci adam yoxdur. O mənim üçün şeir, sənət dünyasının nadir incisi, poeziya kəhkəşanı, parlaq ulduzudur. Səməd Vurğunun adı Mirtemirin adı qədər mənə doğma və əzizdir. Azərbaycan ədəbiyyatı, bu ədəbiyyatın bayraqdarı Səməd Vurğunu mənə sevdiren də ustadım, müəllimim Mirtemir olmuşdur. O, Səməd Vurğunun əsərlərini gözlərimin qabağında dilimizə çevirmişdir. Mirtemir hər misranın, hər bəndin, hər şeirin tərcüməsi üçün saatlarla vaxt sərf edərdi. Özünə haqq qazandırıb belə deyərdi:

– Bu, elə-belə şair deyil, bala, Səməd Vurğundur. Nə onunla, nə də onun şeirləri ilə zarafat etmək olmaz. Oxucularımız onu ana dillərində oxuyanda qoy deməsinlər ki, böyük şairi kiçiltmişəm. Mirtemir Səməd Vurğunu bu cür ülvə bir məhəbbətlə sevirdi. Onun ölməz sənəti qarşısında səcdə edirdi" (194, s.66-67).

Ədəbiyyatlarımız arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Xalqlarımızın mənəvi yaxınlığı son dərəcə qüvvətlidir. Özbək yazıçı və şairləri Azərbaycan ədəbiyyatını yaxından izləyir, ona sonsuz maraq göstərirlər. Məsələn, gözəl istedad sahibi Mirtemirin yaradıcılığını izlədikcə adama elə gəlir ki, Özbəkistanda deyil, Azərbaycanda yaşayıb-yaradır. Onun respublikamızda onlarca ədib dostu vardır. Şairin poeziyası ilə tanış olduqdan sonra bir daha inanırsan ki, Mirtemir xalqımızın həyatına çox yaxından bələddir, ədəbiyyatımıza dərin məhəbbət bəsləyir. Xalqlarımızın ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində Nərmurad Nərzullayevin də böyük xidmətləri vardır. O, həm yaxşı şair, səmimi dost, həm də geniş ürək sahibi olan insandır. N. Nərzullayev Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğində çox xeyirxah fəaliyyət göstərmişdir. Özbək ədiblərindən İbrahim Qafurov, Camal Kamal, Çərkəz Əli, Məmməd Əli də bu sahədə təqdirəlayiq və faydalı iş görürlər. Qardaş respublikada ədəbiyyatımızın təbliğində böyük zəhməti olan Şərqiyyə Şıxəliyevanın adını xüsusilə qeyd edə bilərik. O, özbək müəlliflərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsində ciddi əmək sərf edir(162).

Özbək ədəbiyyatının böyük tədqiqatçısı və tərcüməçisi Xəlil Rza Ulutürk "Gündəliy"indən bir yarpaq qoparıb "Turan çələngi"nin 110-cu səhifəsinə belə yazıb: "Dünəndən bəri Daşkəndin yaxınlığında Dorman qəsəbəsində, yaradıcılıq evindəyəm. Şair qardaşımız Rəzzaq Əbdürrəşid ilə tanış oluram. Bu kişi Səməd Vurğunun "Komsomol" poemasını, "Mən tələsmirəm", "Şair, nə tez qocaldın sən?" şeirlərini, "Əgər səndən dönər isəm, nəsiməm ahu-zar olsun" qəzəlini özbək türkcəsinə uyğunlaşdırmış şairdir". Professor, filologiya elmləri doktoru, məşhur özbək ədəbiyyatşünas alimi Ləziz Kəyümovun qeydlərindəndir: "1978-ci il idi. Gənc nəslin nümayəndəsi Rəzzaq Əbdürrəşidovun tərcüməsində Səməd Vurğunun yeni bir kitabı özbək dilində çapdan çıxmışdır" (85).

Professor Naim Qaibov yazır ki, "Rəzzaq Əbdürrəşid Daşkənddə əbədiyyatımızın cəfakəşlərindən biridir. Ötən il 1978-ci ildə özbək oxucuları onun tərcüməsində Səməd Vurğunun "Seçilmiş əsərləri"ni böyük maraqla qarşılamışlar" (92). Xəlil Rza "Turan çələngi"ndə Rəzzaq Əbdürrəşidin "Şeirə dönmüş ürək" adlı sənədli radiopyesini (böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun haqqındadır) – tərcümə edərək oxuculara çatdırır (215, s. 140-158). Bu radiopyesdəki hadisələr Səməd, Mehdi, Nənə, Leyla, qadın, Aşıq Şəmşir və təbib obrazlarının dili ilə söylənir. Əsərdə Səmədin şanlı-şöhrətli, uca göylərə yayılan sorağından danışılır. Xəstəliyi ilə mübarizəsi, qardaşı Mehdiخانının onu yoxlamağa gəlməsi, Səmədin onun vasitəsilə kənddən-kəsəkdən, eldən-obadan xəbər tutması, xəyalən gənclik illərinə dönərək sevdalı günlərindən söhbət açması, nənəsi ilə dərdləşməsi, Dədə Şəmşirlə görüşü, saz tutub-söz qoşması radiopyesin süjet xəttini təşkil edir. Bütün bu söhbətlər, görüşlərarası yeri gələn məqamlarda müəllifin həm də Səməd Vurğun şeirlərindən istifadə etməsi əsəri dolğunlaşdırır, poetikləşdirir, dinləyiciyə xoş ovqat bəxş edir. Burada bəzən Molla Pənah Vaqifin, Dədə Şəmşirin, Aşıq Ələsgərin də şeirlərindən istifadə olunmuşdur. Əsərin ümumi məzmunundan aydın olur ki, müəllif – Rəzzaq Əbdürrəşid Azərbaycan ədəbiyyatını, onun görkəmli nümayəndələrini və onların yaradıcılıqlarını, həyat və fəaliyyətini, el deyimlərini, təbiətini, insanların xarakterini gözəl bilir və bütün bunları Səməd şəxsiyyətinə, Səməd şeirinə məhəbbəti ilə cilalayaraq gözəl bir kompozisiya – radiopyes yaratmışdır. Xəlil Rza isə həmin əsəri böyük şövqlə dilimizə tərcümə edərək «Turan çələngi»ndə nəşr etdirmişdir.

Muqimindən, Firqətdən başlamış Hüseyn Cavidə və Səməd Vurğuna qədər, Nizamidən, Şekspirdən başlamış Puşkinə və Mayakovskiye qədər özbək, rus, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının müxtəlif nümayəndələri haqqında yazdığı 300-dən artıq elmi məqalə Maqşud Şeyxzadəni qüdrətli alim, incə şeirşünas və ədəbiyyatşünas alim kimi tanıtmışdır. Bu sırada Səməd Vurğunun "Zəncinin arzuları" poemasına münasibəti də göstərə bilərik. Özbək alimi Möhsün Zakirov deyir: "...M. Şeyxzadənin bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinin özü ayrıca bir kitabxana təşkil edir ki, bu meydanda da o, özünəməxsus ədəbi məktəbin yaradıcısıdır. " (215, s.609). Şöhrətin "Yenə gəldim..." (tərcümə edən Əhəd Muxtar) şeirində gerçək yaşantının poetik ifadəsi təcəssüm olunub. Gənclik illərinin xoş xatirələri-bəxtəvər, sevgili günləri, qaragöz Bakı gözəlinə olan eşqi, sədaqəti Bakıya qonaq gələn lirik "mən"in qəlbini təlatümləndirir, coşdurur. Xoş duyğular, arzular xəyalında uzaq illərinə uçur, ömrünün – həyatının ən şirin anlarına dolur və bütün bunları bir nəغمə ömründə tarixləşdirir, əbədləşdirir. Onun şeiriyyət dili də yaşantıları qədər adama əziz, doğmadır. Ustad Səməd Vurğunu o illərin boyunda bir daha xatırlayır –

*Səməd Vurğun o çağlarda coşub-daşırdı,
Yeni həyat quranlara şeir qoşurdu.
Kürsülərə sığışmırdı coşğun ilhamı,
Öz elinə, öz yurduna vurğun ilhamı. (s. 17)*

Gəncliyinin dillər əzbəri şair Səməd Vurğunun olması onun "lirik mən"in poetik aləminə təsirsiz qala bilməzdi. Bu təsiri onun bədii ifadəliliyində, mövzu rəngarəngliyində, bədii-estetik baxışlarında, təbiətə məhəbbət duyğularında sezməmək mümkün deyil. Şöhrətin "Səməd Vurğunla" (tərcümə edən Əhəd Muxtar) şeiri "Ulduz" (201) jurnalında dərc olunmuşdur. Şeirdə ustad sənətkara özbək şagirdinin qəlbindən, bağrından qopan ilahi poetik düşüncələr, ülvə məhəbbət əks olunmuşdur.

Özbək şairi Nərmurad Nərzullayev yazır: "İndi biz böyük hörmət və məhəbbət əlaməti olaraq Həməzə ilə Sabirin, Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğunla Qafur Qulamin, Süleyman Rüstəmlə Aybəyin adını yanaşı çəkirik. Görkəmli alim və sənətkarlarımızdan fəlsəfə elmləri doktoru, Özbəkistan

EA akademiki Vahid Zahidov, Özbəkistanın xalq şairi Mirtemir, SSRİ xalq artisti Həlimə Nəsirova və başqalarının şöhrət yolu bilavasitə Bakıdan başlanır. Onların hamısı burada təhsil almış və respublikamıza qayıtmışlar" (162). Nərmurad Nərzullayevin şair dostu Cabir Novruza həsr etdiyi "Gəzirəm qoynunda" (tərcümə Əhəd Muxtarındır) şeirində (195, s.74) şərq şeiriyyətinin nəfəsi, ahəngi duyulur. Şairin poetik obrazı gözəl Bakı, Azərbaycanın füsunkar təbiəti, tarixi şəxsiyyətləri – Nəvai, Nəsimi və Səməd Vurğundur.

*Şöhrəti əbədi, eşqi əzəli,
Nəfəsi günəşli yazı andırır.
Füzuli babanın odlu qəzəli.
Yenə ürəkləri qanadlandırır.*

*Nəğmələr qoşaraq doğma elinə,
Mehriban qoynunda Vurğun yaşayır.
Sənin çiçəyinə, sənin gülünə,
Sənin torpağına vurğun yaşayır.*

Feyzi Şahismayıl "Laləzar diyar" (s. 160) şeirində Bakıya, Azərbaycana olan məhəbbətini poetikləşdirib. Doğulduğu Özbəkistanın güllü-gülzar təbiətinə, gözəlliyinə vurğunluğunu tərənnüm edəndə də qardaş Azərbaycanı unutmur. Əksinə, "anam Özbəkistan" dediyi vətəninə odlar diyarı Azərbaycanın dağlar kimi boy-boya duran ən böyük bənzəri sanır:

*Nizami – Nəbai məhəbbətinin ,
Bir cüt aynasıdır hər iki «Xəmsə».
Qafur – Səməd Vurğun sədaqətinin,
Tərifli sığışmur bəyana, bəhsə.*

XX əsrin 40-50-ci illərindən sonra ədəbiyyata gələn hər bir özbək şair və yazıçısının qəlbində Səməd Vurğun çırağı yanır, əlindəki qələmi isə qəlbindəki Vurğun nurundan öz oxucusuna bir zərrə pay çatdırır. Qəlbədən doğan sevgini günəşə bənzətdikləri Səməd adına ərməğan edirlər. Bu etiraf, bu məhəbbət əslində "ustad" bildikləri XX əsr şeirimizin ən parlaq ulduzu sayılan Səməd Vurğundan sanki " uğurlu yol" , "xeyir-dua" diləkləri almalarına işarədir.

Gümənniyaz Cabbarlı "Bakı səfəri" adlı altısətirlik şeirində (146, s.270) (tərcümə X. Rzanındır) Bakının, Azərbaycanın minbir dilbər güşəsinin şəninə gözəl təşbehlər yağdırmaq yerinə ustad sənətkarların şöhrətinə heyranlığını özünəməxsus xalqı cizgilərlə bildirəndə, şeirin mərd övladı kimi Səməd Vurğunu dərin ehtiramla ananda "lirik mən"in qəlbindən havalanan atəşə pərvanə olmaya bilmirsən –

*Qafur Qulam ilə qardaş kimiydi,
Bu sənət nəhəngi, o söz mahiri,
Elə ki, dil açıb qonuşardılar,
Səpa düzülərdi söz cavahiri,
Kəlamları müdrik, söhbətləri xoş,
Turan dünyasının iki şairi.*

Pulat Fazil "Ürəyimin bir parçası" şeirində (tərcümə edən T. Mütəllibov) doğma Bakıya məhəbbətini, eşqini nəzmə çəkib –

*Bu torpağın hər qarışı,
Doğma mənə, əziz mənə!
Şair təbli dəniz mənə
Sinəsini göy dəftərtək,
Varaq – varaq varaqladı.
Əsən külək
Sevgilimin əli kimi,
Saçlarımı daraqladı. (195, s.71)*

Özbək poeziyasında Azərbaycan mövzusu və Azərbaycan təsirindən söz gedəndə vaxtı ilə yurdumuzda doğulub, ötən əsrin 50-cı illərdən sonra Özbəkistana gedib, orada yaşayıb – işləyən, özbək dilində yazıb-yaradan şair və tərcüməçi İxtiyar Rzanı da xatırlamaq gərəkdir. Vaxtilə Özbəkistanda nəşr olmuş “Ağacların da gözü var” adlı ilk şeirlər kitabı uğurla qarşılanmışdır. Şairin özbək-Azərbaycan dostluğuna aid, mənəvi birliyimizi təbliğ edən şeirləri maraq doğurur. İxtiyar Rza bu günün özbək poeziyasında öz mövqeyi olan şairlərimizdəndir. Artıq xeyli şeir kitablarının müəllifi olan şairin “Mənim ömrüm” adlı kitabında isə müəllifin istiqlal dövründə yazdığı əsərləri toplanmışdır. Kitabın əsas mövzusu Vətən, istiqlal və insandır. Şair ürəyindən keçən fikirlər oxucu ürəyində də yer tapır. Kitaba ön söz yazmış Əsrar Səməd şairin yaradıcılığının özəl xüsusiyyətlərindən söhbət açmışdır.

*Gözlər...
Qara gözlər-sevənlərə,
Sevib ayrılanlara çarə gözlər,
doyunca, bütün zamanlarda,
hər cür dərdlərini, ələmlərini
Söylər sulara sözlər...*

*Ala gözlər -
hey səsləyər illər boyu
bəxt-səadət izlər.*

*Yaşıl-mavi gözlər-
həyatını, səadətini
özgə-özgə yurdlarda yox,
Vətəninə qədəm-qədəm izlər-
Gözlər...*

*... Gözlər var ki,
... Elini, elatını, ana yurdunu
Bədnəfəslərdən, yavuzlardan qoruyar,
İmdadına yetər;
Fəqət göz qarasında babaların
Göbək qanına bələnmiş vətəni yatar... . (187a)*

Bu şeir Azərbaycan oxucusuna şair Ədalət Əsgəroğlunun tərcüməsində təqdim olunmuşdur. Şair-tərcüməçi İxtiyar Rza eyni zamanda, bir sıra poetik tərcümələrin, xüsusən çox sevdiyi Əli Kərim poeziyasından uğurlu çevirmələrin müəllifidir.

70-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində ali təhsil alan özbəkistanlı gənc Ənvər Cabbarov öz vətəninə dönəndən sonra Azərbaycanı, Azərbaycan ədəbiyyatını unutmadı. Elmi yaradıcılığına «Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələri» istiqamətində davam etdi. Məqalələrinin birində o, qeyd edir ki, son vaxtlar, yəni 70-80-ci illərdə özbək ədəbiyyatında "Azərbaycan" mövzusu xüsusi yer tutmuşdur. Bu mənada Cümənniyaz Cabbarovun "Bakı səfərindən düşüncələrim" balladasına və "Bu gün bizdə qonaq var" şeirlərinə nəzər salaq. Balladanı oxuyarkən məlum olur ki, müəllif dəfələrlə Bakıda olmuşdur və bu səbəbdən də oradakı xalqın mədəniyyətinə, xarakterinə yaxşı bələddir. Amma bir nüansa xüsusilə nəzəri cəlb etmək istərdik. Müəllif balladada Azərbaycan təbiətini, əməksevər insanlarını, onun uğurlarını, nailiyyətlərini tərənnüm edərkən oxucuya Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin ahəngini xatırladır. Bax, burada da Səməd Vurğunun özbək poeziyasına təsiri aydın görünür. C. Cabbarovun qeyd etdiyimiz şeiri ilə S. Vurğunun bədii obrazı eyni olmasa da, poetik ruh və poetik ifadələrin ümumi ovqatında ustad şairin istedadlı xələfinə təsirini hiss etmək çətin deyil.

Səməd Vurğun və özbək şairi Abdulla Aripov da eyni mövzunu poetikləşdiriblər. Ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb edən bu cür təsir və əlaqələr hər şeydən əvvəl, gənc nəslin ədəbi ənənələrə həssaslıqla yanaşmasından doğur (307, s. 275). Həmid Alimcanın "Özbəkistan", Qafur Qulamın "Özbəknamə", Abdulla Aripovun "Özbəkistan", Erkin Vahidovun "Özbəyim" şeirlərini oxuyarkən Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeiri ilk olaraq fikrimizdə sətirlənir, səhifələnir.

Abdulla Aripovun "Azərbaycan" şeiri (215, s.116) 17 beytdən ibarətdir. Şeirin özünəməxsusluğu Azərbaycan və özbək xalqlarını bir babanın övladları kimi təsvir etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdəki qəribəlik ondan ibarətdir ki, hər beytin bir sətiri Özbəkistana, digər sətiri Azərbaycana həsr olunur. Əsər ideyası mahiyyəti cəhətdən bəşəridir. Qədimlərdən bəri davam edən qardaşlıq, dostluq amalı bu iki xalqın əbədi ruh nəğməsidir.

*Nizami balından halva bişirdi,
Nəvai türk şeri tutdu cahanı.
Özbək bircə ləhzə əldən verdimi,
Füzuli əlindən çıxan divanı?
Daşkəndim Vurğuna can qurban eylər,
Bakı əsirgərmə Qafurdan canı?*

Şair Abdulla Aripov yazır ki, "Bakı mənim üçün ana beşiyim olan Daşkəndim kimi doğmadır. Çünki özbək ədəbiyyatı kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı da məni öz istedad çeşməsindən süzülüb gələn şeirlərlə qidalandırmışdır. Bizim ədəbiyyatlarımızı qardaş adlandırırlar. Doğrudan da, onlar nəhəng bir ağacın budaqlarıdır. Bir kök üzərində boy atmış Azərbaycan və özbək klassik ədəbiyyatı həmişə eyni problemlərin, eyni idealların tərənnümçüsü olmuşdur. Özbəkistanda şeiri sevən hər bir şəxs üçün şair Səməd Vurğunun adı unudulmazdır, müqəddəsdir. Bu ad özbək oxucusu üçün Qafur Qulam qədər əzizdir, əzəmətlidir. Mən gözəl Azərbaycan şeirinin pərəstişkarlarından biriyəm" (24).

Turab Tölənin "Dilimdəsən hər bir zaman" şeirində (tərcümə edən S. Sərxanlı) bu hissi, bu təsiri, bu yaşantını duymamaq çətinidir. Ən əvvəl o, Azərbaycana həsr etdiyi bu şeirinə ölməz Səməd Vurğunun –

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimсэн...*

- misralarını epigrafla seçmişdir.

*Çox dolandım bu dünyanı,
Ellər gördüm ulduz sanı.
Seyr etdikcə kəhkəşanı,
Yeri, göyü, asımanı,
Çulğalayan nursan, inan –
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Üzümüzə qapın açıq,
Nəğmələrin saçaq – saçaq.
Sənə vurğun olan nə çox...
Mən də vurğun, mən də aşiq.
Dilimdəsən hər bir zaman –
Azərbaycan, Azərbaycan. (195. s.68)*

10 bəndlik (hər bənddə altı misra) bu şeirində "lirik mən" gəzdiyi ulduz sanı ölkələr içində Azərbaycan qədər misilsiz gözəl görmədiyini nəzmə çəkib. "Durna gözlü bulaqlardan", dərələrdən, qayalardan, hər açılan lələsindən, ay baxışlı, od naxışlı, nur yağışlı, məhəbbətli gözəllərindən, cənnətmisal əfsanəyə bənzər təbiətindən, bol nemətlərindən, mavi Xəzərindən, Xəzərindən göylərə uçan buruqlarından, barlı-bəhərli bağlarından, nəğməli-sözlü sənətkarlarından saf incilər misralayıb.

*Ay baxışlı qızlar gördüm,
Od baxışlı gözlər gördüm.
Nur yağışlı üzlər gördüm,
Hər nə gördüm gözəl gördüm:
Məhəbbətlə güldü cahan –
Azərbaycan, Azərbaycan.*

Səməd Vurğunun ağır xəstə yatdığı aylar idi. Dünyanın, o cümlədən, Özbəkistanın bütün yazıçı və şairləri böyük sənətkardan hal-əhval tutur, qəlbədən ona cansağlığı diləyirdilər. 1956-cı ilin ilk aprel günləri idi. Sanki dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Bakıya axışmışdı. Azərbaycanda Səməd bayramı – Vurğun şairin 50 illiyi qeyd olunurdu. Səməd Vurğun özü bu tədbirə qatıla bilmədi. Gələn qonaqlara qardaşı Mehdiqan Vəkilov şairin təşəkkür məktubunu oxudu. Razılığını, sevgisini, məhəbbətini bildirirdi.

Könüldən-könülə yollar görünür

- deyə hər kəsi bağrına basırdı. O günlərdə Özbəkistandan Qafur Qulam, Aybək, Zülfiyyə xanım Bakıya gəlmişdilər. Hamı Səməd Vurğuna həsr etdiyi şeirlərini oxuyur, mətbuatda dərc etdirirdi. Sonra–bir aydan az ötmüşdü ki, Səməd Vurğun dünyasını dəyişdi. Yenidən Bakı ziyarətçilər dənizinə döndü. Bu dəfə hamı kədərli, dərddli idi. Qafur Qulam, Zülfiyyə, Aybək... Qafur Qulam

"Molodyoj Azerbaydjana" qəzetinin 11 may 1956-cı il sayında bu kədər münasibətilə "O, bizə yaxındır" adlı məqalə dərc etdirmişdir.

Aradan 20 ilə yaxın vaxt ötdü. Bakıda Səməd Vurğunun ev-muzeyi açıldı. Həmin günlər 1975-ci ilin oktyabrı idi. Azərbaycanda Sovet ədəbiyyatı günləri keçirilirdi. Özbəkistandan da böyük bir qrup qonaq gəlmişdi. Həmin ərəfədə-Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri açılan günün səhəri Səməd Vurğunun ev muzeyinin açılış mərasimi təşkil olunmuşdu. Bayram iştirakçıları bütünlüklə bu təntənəli tədbirin iştirakçı nümayəndələrinə çevrildilər. Həmin günün səhəri özbək xalq şairi Zülfüyyənin unudulmaz hadisənin təsiri ilə yazdığı yeni şeiri hər kəsi kövrəltmişdi –

*Bu gün bütün ölkə
Vurğunun qonağıdır.
O hamıya lazımdır!
Öz oğullarına və dostlarına...*

Zülfüyyə xanım bu hadisədən aldığı təəssüratını "Şairin evində" silsilə şeirlərə çevirmişdi. "Bir dənə papiros" (çevirəni Məmməd Aslan) şeiri ağır təəssüratdan yaranmışdı. Burada şairin son dəfə çəkdiyi papirosun yarısını görən şairə Zülfüyyənin qəlbi göynəmişdi –

*Qəlbində intizar, gözündə maraq,
Onunla öpüşüb ömrün sonunda.
Papirosda olan etibara bax,
Yarımçıq qalıbdı ömrü onun da.
Yarımçıq papiros gör nələr deyir,
Təkcə od sönməyib onun qorunda.
Ey sözün xaqanı, sərraflı şair,
Nəçə nəğmə söndübdə dodaqlarında?! (195, s. 66)*

Səkkiz bəndlik bu şeiri həyəcənsiz oxumaq çətinidir. Muzeyin rəy kitabında özbək elçiləri xeyli ürək sözləri yazmışdılar. Zülfüyyə belə yazmışdı: "Böyük Səməd Vurğun əsrlər boyu milyonların qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Həmçinin onu çox sevən özbək xalqının qəlbində".

S. Vurğunun ev-muzeyində nümayiş etdirilən milli özbək çuxasını Səməd Vurğuna Qafur Qulam bağışlamışdı. Muzeydə özbək yazarlarının avtoqrafı ilə xeyli kitablar da vardır.

Özbək şair - dramaturqu Əshəd Muxtar yazır: "Özbək xalqı arasında Qafur Qulamin "Qardaşım Səməd Vurğuna", "Azərbaycanın zəhmət adamlarına" şeirləri, eləcə də Səməd Vurğundan tərcümələri dildən-dilə gəzir". Bəlkə də yüzlərlə ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında yazılıb ki, Səməd Vurğun və Qafur Qulam uzun illər yaradıcılıq dostluğu çərçivəsində yaşayıblar. O, qeyd edir ki, özbəklər Nizamini və Füzulini, Səməd Vurğunu və Rəsul Rzanı haqlı olaraq öz şairləri hesab edirlər. Onların əsərləri respublikamızın geniş oxucu kütləsinə yaxşı məlumdur. Azərbaycanın şair və yazıçılarının əsərləri də respublikamızda böyük tirajlarla nəşr olunur. Gənc, istedadlı şair və yazıçılarımız unudulmaz Səməd Vurğunun öz qəlbinin hərarəti ilə yandırdığı estafet məşəlini şə-rəflə irəli aparırlar. Bu gəncləri cəsarətlə böyük Vurğunun işinin ardıcılları adlandırmaq olar (126).

Səməd Vurğun özbək dilində kütləvi tirajlarla nəşr edilmişdir. 1953-cü ildə "Seçilmiş əsərləri", 1968-ci ildə "Komsomol poeması" ayrıca kitab kimi nəşr olunub. 1978-ci ildə Qafur Qulam adına ədəbiyyat və incəsənət nəşriyyatı Səməd Vurğunun «Seçilmiş şeirləri»ni və "Vaqif" dramını özbək dilində bir kitabda çapdan buraxmışdır.

Ümumiyyətlə, "Səməd Vurğun və özbək ədəbiyyatı" mövzusu dərin dəryadır. Bu dəryadakı incilər Səmədin şeiriyyət dənizində olduğu kimi bərq vurur və iki xalqın-əbədiyyət qardaşlarının, eyni babanın övladlarının sevgisi kimi nəsillərdən nəsillərə nur daşıyıcısıdır.

2.6. Çolpan yeni cığatay (özbək) şeirinin dan ulduzu kimi

Böyük türk dünyasının görkəmli nümayəndələrindən, fitri istedad sahibi kimi tanınan və sevilən ədiblərindən biri də Çolpandır. O, gənc yaşlarında amansız Stalin repressiyasının qurbanı olmuşdur. Repressiya qurbanları 1956-cı ildə - Stalinin ölümündən sonrakı dövrdə bəraət aldılarsa da, bu, Çolpanın taleyinə və ədəbi irsinə qismət olmadı. Yəni, 1958-ci ilin 31 yanvar günü Özbəkistan Yazarlar Birliyi Çolpan irsinin öyrənilməsi üzrə xüsusi komissiya yaratsa da, Çolpan irsini aşkarlamaq üçün daha 30 il də gözləmək lazım gəldi. Biganəlik idimi, yoxsa nakam qələm sahibinin cəzası hələ bitməmişdimi?! Axı, Çolpan sovet dönəmində «cığatay ədəbiyyatını, irs-vərislik ənənəsini davam etdirən» ən böyük, istedadlı şair olmuşdur. Elə bu səbəbdən də özbək xalqı öz şanlı tarixinə qısqanan siyasətin hər cür hiylələri ilə nəinki Çolpan şeirlərinə-poeziya nümunələrinə, hətta onun adına belə heç bir ədəbiyyatda (istər bədii ədəbiyyat toplularında, müntəxabatlarda, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq kitablarında) rast gəlmək mümkün olmayıb (olanda da “pantürkist” damğası altında tənqid hədəfi kimi təqdim olunub).

Azərbaycan ədəbiyyatının tərcümə xəzinəsinə Çolpan yaradıcılığı xalq şairi, özbək ədəbiyyatı tədqiqatçısı, filologiya elmləri doktoru Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən daxil edilmişdir. Bu barədə şairin "Turan çələngi" kitabında bir səhifəlik "Türküstanın dan ulduzu" adlı qeyd-təqdimata və Çolpanın "Pərişan ölkəmə" və "Oktyabr" adlı iki şeirinə rast gəlirik. Xəlil Rza Çolpanı oxuculara belə təqdim etmişdir: "Özbək ədəbiyyatı tarixinə qüdrətli yazıçı, kamil dramaturq, əla və son dərəcə məhsuldar tərcüməçi, ən başlıcası böyük şair və əzəmətli ictimai xadim kimi daxil olmuş Çolpanın əsl adı Əbdülhəmid Süleymandır. . . Əndican və Daşkənd mədrəsələrində mükəmməl təhsil görən Çolpanı çox keçmədən ensiklopedik bir zəka sahibi sifəti ilə tanıdılar" (215, s.59-62). Ədəbiyyat meydanına atılan Çolpan üçün belə tanınma onun yaradıcılıq yolunda böyük rol oynamışdı. Ərəbi, farsı mükəmməl bilən Çolpan Şərq dünyasının nəhənglərini – Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam, Rumi, Füzuli, Nəsimi, Nəvai, T. Fikrət, N. Kamal, Məhdimqulu... kimi sənətkarların əsərlərini öz dilinə çevirmiş, öz mənəvi oyanışı üçün stimül yaratmışdır. Belə bir zəka sahibi, böyük şəxsiyyət təəssüf ki, imperiyanın qurbanlarından birinə çevrilmişdir.

*Sənin polad ürəyini əzim-əzim əzənlər,
Başın üstə at oynadıb kürəyində gəzənlər –
Sənin abad torpağını bərbad edən xocalar,
Nədən səni bir qul kimi hey qırmanclar, qamçılar?
Gəl, isti göz yaşlarını silim bir-bir,
Gəl, nəfəsim min yaranın məlhəmidir.
Yaraladı, yaxdı, yıxdı söylə neçə zalım səni?
Gəl, qadını alım sənin. (215, s.60)*

"Pərişan ölkəmə" şeirindən gətirdiyimiz bu misralarda Vətənə övlad məhəbbətli, milli namus-qeyrət cəfəkeşi kimi hiddətlənən şair qəlbinin üsyanı var. Stalin rejimi məhz bu milli azadlıq mü-

cahidinin qəlbini susdurmuşdu, ondan sonra gələn imperiya qoruyucuları da ona sonrakı illərin əfhini belə qıymadılar.

Çolpan lirizmi millətinin tarixi keçmişini, mənəvi əxlaqını təsvir edirdi. 1921-ci ildə Buxara şəhərində qələmə aldığı "Güz" şeiri lirik səpkidə yazılmış ən gözəl nümunəsidir. Bu şeir sadəcə payız fəslinin təsviri yox, Şərqlə Qərb arasındakı çəkişmənin müşahidəsidir. Özbək dilindən onun bir neçə poetik nümunələrini təqdim etmək istəyinə dolanda da ilk olaraq "Güz" şeiri diqqətimi çəkdi:

*Yamyaşıl kən saraldılar yarpaqlar,
Ağrılı, məğlub Şərqin üzü kimi.
Qasırğaların gözləri cəlvəylə oynasır,
Qalib Qərbin qanla dolmuş gözü kimi.*

Bu şeirin yazıldığı dövrdə-1921-ci ildə Qərbin imperialist dövlətləri Şərqin bir çox ölkələrini işğal etmişdilər. Azərbaycan, Qərbi Türküstan, Krım, İdil-Ural artıq rusların işğalı altında idi. Çolpan bir çox şeirlərində payızı və qışı müstəmləkə, yaz ilə yayı isə hürriyyətin simvolu kimi təsvir etmişdir. Bundan əlavə, onun şeirlərində qar, qara qarğa, qara buludlar işğalçıların, quş, qız, çiçək isə hürriyyəti əlindən alınmış Şərq ölkələrinin və o cümlədən, Türküstanın simvolu anlamını verir. Çolpan türk anlamında "dan ulduzu" deməkdir. Türküstanın dan ulduzu inanır ki, millətinin bütün övladları əl-ələ versə, bütün imperialist qüvvələri məhv edərək azadlıq və istiqlala qovuşacaqdır. 1921-ci il iyulun 7-də Buxara şəhərində yazdığı "Xalq" şeirində güvəndiyi, inandığı xalq gücünü belə təsvir etmişdir:

*Xalq dənizdir, xalq dalğadır, xalq gücdür,
Xalq üsyandır, xalq alovdur, xalq öcdür.
Xalq ayaqlanırsa, güc yox ki, onu saxlasın,
Qüvvət yox ki, xalq istəyini yox etsin.
Xalq üsyanı səltənəti yox etdi,
Xalq istədi, tac və taxtlar yıxıldı.
Xalq istəsə, hürri olsun bu ölkə,
Getsin onun başındakı kölgə.
Bir ayaqlanır, bir köpürür, bir qaynar,
Bir arzular, bir həyəcanlanır, bir qımıldar.
Yoxluğu da, açığı da yox edər,
Öz yurdunu hər şeylə tox edər.
Bütün gücü xalq içindən alalım,
Qucaq açaraq xalq içinə gedəlim.*

Çolpanın bu şeirindəki coşqusu və xalqına olan inamı böyük vətənpərvərlik eşqindən doğan müdrik düşüncələrdir.

Çolpan əruz vəznindən və divan şeir formasından az istifadə etmişdir. O, ən çox heca vəznini və xalq şeiri şəklində yazmışdır. Orta Asiya türk xalq şeiri və Osmanlı dövlətindəki yeni türk ədəbiyyatı onun yazı tərzinin qaynaqları idi. Bunlardan əlavə o, mənsur şeir və sərbəst şeir formalarında da yazmışdı.

Çolpanın sağlığında dörd şeir kitabı nəşr olunmuşdu. "Oyanış" (1922), "Çeşmələr" (1924), "Dan sirləri" (1926) və "Türkülərim" (1935). Bu dörd kitabına düşməyən şeirləri və xüsusən, mənsur şeirləri isə vaxtilə müntəxəbat və ayrı-ayrı dərsliklərdə nəşr olunmuşdur. 1920-1937-ci illər

arasındakı ədəbi yaradıcılığı - "cədidçilər" deyə tanınan cığatay (özbək) milli ədəbiyyatı dövrünü əhatə edir. Elbək, Batu, Aybək kimi istedadlı şairlər onunla bir sırada yazıb-yaradırdılar. Onlar özbək ədəbiyyatının 1925-1938-ci illər arasındakı fırtınalı dövründə Çolpan yaradıcılığını dəstəkləyən şairlər idilər. Vaxtilə Çolpanın mənəvi dəstəyi ilə şeir dünyasına daxil olmuş ən parlaq şairlərdən biri Aybəkdir.

Bir çox özbək şairləri ilə bərabər, Çolpan, Batu, Elbək və b. 1937-40-cı illər arasında həbs olunaraq ya sürgünə göndərildilər, ya da rejimin istədiyi şəkildə sovet təbliğatına uyğun əsərlər yazdılar. İkinci dünya müharibəsinin başlamasıyla əlaqədar əksər şair və yazar gənc yaşlarında cəbhəyə göndərildilər – kiminin qara kağızı gəldi, kimi də şikəst geri döndü, bəlkə də bir çoxu əsir alındı və s. Çolpan 5 oktyabr 1938-ci il tarixli qərarla güllələnmə hökmü aldı və çox tezliklə qərar yerinə yetirildi. Bu, bizim müşviqlərin, cavidlərin, cavadların repressiya talelərinin ardıcıl davamı idi.

Çolpan poetik yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də ədəbi-tənqidi məqalələr müəllifi idi. 1924-cü ildə yazdığı "500 il" məqaləsində cığatay (özbək) ədəbiyyatçıları içində ilk dəfə olaraq o, Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd olunması məsələsini qaldırdı. Dahi şair haqqında ilk gözəl məqaləni də o yazdı. Məqalədə Nəvainin timsalında bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş olunmuş özbək ədəbiyyatının tarixinə xüsusi önəm vermişdi. "Mirzə Uluqbəy" məqaləsi də eyni yüksək vətənpərvərlik amalı ilə qələmə alınmışdır. 16 yaşında yazdığı "Ədəbiyyat nədir?" məqaləsi ilə öz məsləkini, ədəbi baxışlarını və bu sırada vətəndaşlıq, vətənpərvərlik mövqeyini müəyyənləşdirmişdir: "Bircə an da toxtamadan, dayanmadan hərəkət edən varlığımız üçün də ədəbiyyat bir o qədər gərəkdir. Ədəbiyyat yaşasa, millət də yaşar, saflaşar, ədəbiyyatını, incəsənətini durmadan çiçəkləndirməyə qadir olmayan, onun yüksəlişi uğrunda çalışmayan, ədiblər yetişdirməyən millət günlərin bir günü özünü hissiyyatdan, düşüncə və zəka qaynaqlarından, məhrum edib iflasa uğrar, yavaş-yavaş məhv olar. Bu məqaləni 1914-cü il 4 iyun tarixdə "Sədai Türküstan" qəzetində dərc etdirmişdi. Ümumiyyətlə, bu, Çolpanın mətbuatda çap olunan ilk əsəri idi" (318, s. 62-95). Görkəmli özbək ədəbiyyatşünas alimi və ədibi Azad Şərəfəddinovun "Çolpan haqqında" və "Ədəbiyyat yaşasa-millət yaşar" məqalələrində Çolpanın həyat və yaradıcılığı mükəmməl işlənmiş və bununla da oxucuya tədqiqatlar üçün kifayət qədər zəngin faktlar imkanı yaratmışdır.

Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan 1897-ci ildə Əndican şəhərində şair Süleymanın (Süleymanqul Molla Məhəmməd Yunus oğlu, 1874-1929) ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, əvvəlcə əski milli məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında, ədəbiyyata marağının güclənməsində atası Süleymanqulun böyük diqqəti olmuşdur. O, sərbəst şəkildə ərəb, fars, türk, rus dillərində öyrənmiş və bunun müqabilində orijinaldan zəngin material imkanları əldə etmişdir. O, 14 yaşından "Fərqanənin səsi", "Türküstanın səsi", "Türküstan vilayətinin qəzeti", "Ayna", "Şura" kimi yerli qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur. Bütün yaradıcılığı boyu özbək ədəbiyyatı xəzinəsinə gözəl şeirlər, nəsr, dramaturgiya, ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələr bəxş etmişdir. Amma hər şeydən əvvəl o, böyük vətəndaş olub. Bu hiss, duyğu, amal onun yaradıcılığında qırmızı xətt kimi görünür və özünü təsdiq meyarıdır. "Çolpan qətlə yetiriləndə bütün Türküstan səssiz və xəlvət ağlayırdı" – müasir özbək şairi və alimi Tahir Qəhharın yazdıqlarındandır.

Qeyd etdiyimiz kimi, vətənpərvər ədib Çolpan 1991-ci ilə qədər "millətçi" damğası ilə bəraət qazana bilməmişdir. Lakin 1991-ci il 31 avqust tarixdə dövlət müstəqilliyi elan olunmuş və 1 sentyabr tarixi Özbəkistan Respublikasının müstəqillik günü elan edildikdən sonra Çolpan da görkəmli özbək şair və yazıçılarının, ədəbiyyatşünaslarının dövlət qarşısında qaldırdıqları məsələ ilə nəhayət, 54 ildən sonra bəraət haqqı almışdır. Elə həmin il öz xalqının və dövlətinin milli müstəqilliyi və azadlığı uğrunda canını qurban vermiş Çolpan Nəvai adına Özbəkistan dövlət mükafatına layiq görülmüş və bundan sonra onun əsərləri bir neçə dəfə çapdan buraxılmışdır. Onun üç-

cildlik "Əsərlər"i və "Ədəbiyyat nədir?" məqalələr kitabları "Xəzinə" nəşriyyatında, haqqında isə "Çolpan dünyası" adlı tədqiqat kitabı nəşr olundu.

2.7. Qafur Qulam və Azərbaycan

XX əsr özbək ədəbiyyatının tanınmış ədəbi simaları, onların həyat və yaradıcılıqları haqqında Azərbaycan oxucusunun kifayət qədər bilgisi vardır.

Qafur Qulam 1903-cü il 10 mayda Daşkənddə kasıb, amma ziyalı bir ailədə doğulmuşdur. Dayısı Mirzə Abdulla «Mirzə» təxəllüsü ilə tacik dilində şeirlər yazardı. Atası Qulam ağa da savadlı şəxs idi. Ana dilindən başqa tacik dilini də gözəl bilirdi. Ağır kənd həyatı, böyük bir ailəni dolandırmaq üçün ağır zəhmətlərə qatlaşan Qulam ağa 44 yaşında dünyasını dəyişmiş, beş uşağı yetim qalmışdı. Onda Qafurun 9 yaşı, ailənin körpəsi isə 6 aylıq idi. Qafur Qulamın anası da özbəkçə, tacikçə yazıb-oxumağı bacarırdı, el ədəbiyyatını gözəl bilirdi. Poeziyasevərlər (ata-anası və dayısı) arasında böyüyən Qafur Qulam özbək və fars–tacik klassiklərinə kiçik yaşlarından maraq göstərməyə başlamışdı. O, sonralar yazırdı: «mən öz mütalimə, biliklər əldə etdiyimə görə əvvəlcə atama, sonra isə anama borcluyam» (299, s.234).

O, ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Mütaliə ilə biliyini zənginləşdirib. 1923-cü ildən mətbuatda görünüb. Qafur Qulam əvvəl müəllimliklə məşğul olub, sonra qəzet və jurnal redaksiyalarında işləyib. Sovet hakimiyyəti illərində isə o, akademikliyə qədər yüksələrək Özbəkistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilib (1943). Böyük Vətən müharibəsi illərində yazdığı "Sən yetim deyilsən" şeirini (1942) məhz həmin müharibədə ata-anasını itirmiş uşaqlara ithaf etmişdir və öz acı uşaq taleyini yenidən misralar ağrısında yaşamışdır:

*Demə yetiməm,
Ey ciyərparam!
Eyləmə dərd, qəm,
Ol bir az aram.*

Şair deyir ki, müharibə daha amansız, qansızdır, min fürsət güdür. Atasız qalsanız oxşaram sizi ata kimi, azad, qayğısız, firavan yaşayın. Təki kirpiyinizdən yaş süzülməsin – siz yetim deyilsiniz. Yetimliyin nə olduğunu bizdən soruşun. Qara-qorxulu, qızdırmalı, bir yuxu kimi yetimliyi keçirən lirik mən yaşadığı ağrılarına göynəyir – bir tumar əl, isti ana qucağına həsrətdən... qovrulur. Bu həsrət, bu istək müharibənin yetim qoyduğu uşaqlara əl uzadır. Əslində, bu əsərdə iki dövrün yaşantısı görünür. İnqilaba qədərki insan həyatı və sovet dövrü adamı. Professor Pənah Xəlilovun yazdığı kimi, «əhatəli yaradıcılığı olan şairin lirikasında surəti öz dili ilə danışdırmaq, zahiri portret yaradıb onun fərdi cizgilərinə xüsusi diqqət yetirmək, mükəllimədən istifadə etmək, süjetin ardıcıl inkişafını izləmək, lövhə və əşyanın incə təfsilatına enmək səciyyəvi deyildir. Qafur Qulam hadisənin mahiyyətini açmağı, ona məna verməyi, təəssürat və düşüncələrini ön plana çəkməyi sevir. Onun lirikasında konkret təsvirdən qüvvətli rəssam adlamaq, keçmiş və gələcək haqqında mühakimə yürütmək, müqayisə etmək, ictimai məzmun daşıyan məsələlərdən öz şəxsi həyəcanlarına, öz tərcümeyi-halına, bəzən əksinə, fərdi - intim hiss və həyəcanlardan böyük ictimai ümumiləşdirmələrə meyl qüvvətlidir.... Qafur Qulamın hər şeirində tamamlanmamış bir poetik fikir vardır və müəllif əlvan təsvir vasitələrindən, priyomlardan həmin fikri vermək üçün istifadə edir» (68). Azərbaycan dilində "Sən yetim deyilsən" şeiri ilk dəfə "Özbək ədəbiyyatı anto-

logiyası"nda (1958) şair Qasım Qasımzadənin tərcüməsində, şair Əhəd Muxtarın tərcüməsində isə Q. Qulamın "Ömrün baharında" (1979) kitabında dərc olunub.

Qafur Qulamın zəngin ədəbi irsi var. Onun şeirləri, poemaları, hekayə və povestləri, rus və dünya klassiklərindən etdiyi tərcümələr yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Nazim Hikmətin pyesləri, Şekspirin "Otello"sı, Ş. Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan"ı məhz Q. Qulamın tərcüməsində özbək dilinə çevrilmişdir.

Qafur Qulam poeziyası, tədqiqatçıların dili ilə desək, özbək ədəbiyyatına yeni ruh, yeni üslub gətirmişdir. Özbək tənqidinin tanınmış nümayəndələrindən İbrahim Qafurov şairin yaradıcılığını ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən araşdırarkən qeyd edir ki, Qafur Qulam yaradıcılığında üç cəhət həmişə diqqət mərkəzindədir. Bu üç cəhət – xalq və onun tarixi, insanı yer üzünün əşrəfi edən əmək, zəhmət və yaşadığı dövrün ictimai-siyasi ideologiyası. Şair həmişə bu ideyaları dərin etiqad və odlu məhəbbətlə tərənnüm edib. "O, öz şeirlərində mədəni çayxanalardan tutmuş Türksib yollarınacan, köhnə cəmiyyətin qalığı kimi təzahür edən əyyaşlıqdan tutmuş neft uğrunda aparılan gərgin mübarizəyəcən, qadın azadlığından tutmuş ümumi məcburi təhsil məsələlərinəcən hamısını əhatə etməyə çalışıb... O, hər bir şeirində varlığın yeni bir cəhətini kəşf edir, orijinal bir poetik mənzərə cızır, rəsm edir" (90, s.6). "Ustad" adlı bu məqalədə özbək poeziyasının Səməd Vurğunu adlandırdığımız görkəmli şair Qafur Qulamın poetik yaradıcılığı fəlsəfi düşüncələrlə araşdırılmışdır. Şairin yaradıcılıq xüsusiyyətləri, poetik obrazları, poeziyasının məna və məqsədi tədqiqat obyektı olaraq təhlil olunmuşdur. "Mən şərqli şairəm, ilham üfüküm – Kuril adalarından Afrikayacan!" – deyən şairin şeir dünyası sərhədsiz orbitdən dünyaya yayılmış və sevilmişdir. Çünki "lirik mən"in poetik ovqatı, poetik düşüncəsi bəşəriyyətin hər bir üzvünün ürəyindən keçən duyğularla həmahəngdir. – "Əziz özbək xalqımdan böyük dünyaya salam!" – şairin dünyaya estetik baxışları saf və düşündürücüdür. Qafur Qulamın bir qeydini təkrarlamaqla fikrimi yekunlaşdırmaq və dəqiqləşdirmək qənaətindəyəm: "Nabat soran uşaqlar şirinlik ləzzətinin öz ağızlarında uzun müddət qalmasını istəyirlər. Mən də çap olunmuş və indi çap olunan əsərlərimin canıma, ruhuma bəxş etdiyi zövq-səfanın uzun müddətli olmasını, imkan olsa, ömürlük olmasını istərdim" (285). Qafur Qulam XXI əsrdə də böyük şəxsiyyət və istedadlı şair kimi parlayacaqdır.

Müasir dövrün nəbzini tutan şair tarixiliyi unutmur, şeirlərinin – şair fikrinin, məntiqinin mayasını tarixdən tutur. Onun "Mən Şərqdənəm" başlıqlı şeirindəki əzəmət, qürur milli iftixardan, milli hissiyyatdan doğur. Vətən, xalq məhəbbəti onda güclü olduğundan xalq şairi kimi ucalıb, sevilib, şərəfli ömür yaşadıb. Bu məzmunu onun çox şeirlərində, bütövlükdə yaradıcılığında izləmək mümkündür. Qafur Qulamın əsərlərindən xeyli hissə Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Xəlil Rza, Qabil, Qasım Qasımzadə, M. Aslan, S. Sərxanlı, Əhəd Muxtar, N. Kəsəmənli, Ağacavad Əlizadə, Ağasəfa, Vaqif Hüseynov, İsgəndər Coşğun, Şəkər Aslan, Cavad Zeynal, M. Şükür – Azərbaycan ədəbiyyatında-poeziyasında dəsti-xəttləri olan bu şairlər Qafur Qulam şeirlərini ana dilimizə çeviriblər, müxtəlif mətbu orqanlarda, almanaxlarda dərc etdiriblər.

Özbəkistanın xalq şairi (1963), SSRİ Dövlət mükafatı (1946), Lenin mükafatı laureatı (1970) Qafur Qulam yaradıcılığında bizə isti görünən, məhəbbətli görünən bir xətt də vardır. Bu, onun Azərbaycanla bağlı şeirləridir. O, Azərbaycan poeziyası nümunələrindən də özbəkcəyə tərcümə etmişdir.

Qafur Qulamın "Bir-birinə şagird, bir-birinə ustad", "Qırx yaşlı Azərbaycan", "Səməd Vurğuna", " Qardaş Azərbaycan pambıqçılarına", "Xəzər"... adlı şeirlərində Azərbaycana olan məhəbbəti, eşqi müqəddəsdir, səmimidir, uludur. Xəlil Rzanın tərcümə etdiyi bir şeirində Qafur Qulam yazır:

*Bakının günəşidir
sanki, otağımdakı.*

Qəlbində türk ürəyi döyünən şairin Bakı istəyi təbiidir. Çünki bu misraları yazmamışdan hələ çox-çox qabaq o, başqa şeirində yazmışdır:

*Türküstan yolları boyunca
ucalan heykəllər
Azadlıq uğrunda şəhid olanlara
ehtiramdır!*

Ardınca o, yenə inamla, əzmlə yazır:

*Ürəklərdə pünhan qalan arzular
Açacaq çiçək.
Xalqların, millətlərin
başı üstündə
Azadlıq yelləri əsəcək!*

Bu misralar Qafur Qulam poeziyasının rəmzi, Qafur Qulam əqidəsinin, iradəsinin, qəlbinin, vətəndaş ruhunun əzəməti, ölməz heykəlidir. Bu heykəl neçə ildir ki, daha uca görünür, qürurlu görünür. Bəlkə də, şair xoşbəxtliyidir ki, mənən yaşadığı ömrünün 100-ündə azadlıq yelləri qəlb-lərdə ucalan heykəlini salamlayır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu 40-cı ilə həsr etdiyi "Qırx yaşlı Azərbaycan" şeirində də eyni hisslərin şahidi oluruq:

*Nizami dühasının tükənməyən sərvəti,
Şərqdə neçə şairin yapışıbdır qolundan.
Füzuliyə, Vəqifə, Vədadiyə min hörmət,
Canlı klassikidir Səməd Vurğun bu əsrin.*

"Sən Qafqaz ətəyində, mən Ceyhun sahilində", "Əlinin istisini duymasaydım əlimdə", "Nuşirəvan qəsritək, inan, gedərdik bada". Bu misraların kökündə tarixə bələd oxucu min bir eyham oxuya, duya bilər. Bəli, daha çox "partiya, Lenin" mövzularında yazan şairin nələrə toxunduğunu duymaya bilmərik. 1937-ci ildə "ilişməyən" şairin sənət qardaşı Səməd Vurğuna yazdığı bu misralarda ulu türk nəfəsi hiss olunur. "Səməd Vurğuna" şeirində şairin Azərbaycan ədəbiyyatının, torpağının tarixinə bələdçiliyi onun zəngin təfəkkürünə, dünyagörüşünə nümunədir. "Qardaş Azərbaycan pambıqçılarına" şeirindəki iki misralıq hikmət bir tarix salnaməsidir:

*Nəvai, Füzuli yadigarıyıq,
Çoxları göz qoyur ülfətimizə.*

Bu misraların hikmətini, şeirin yazıldığı zamanın ab-havasını duyub Qafur Qulama necə mü-təfəkkir şair deməyəsən? Onun məzmun və mənaca zəngin yaradıcılığında dərin fəlsəfə, bəşəri hisslər vardır. O, öz fəlsəfəsi ilə dövrün siyasi qurbanına çevrilməmək üçün səmavi düşüncələrin zirvəsinə qalxır. Qafur Qulam təkcə insan ömrünü yox, millət, xalq taleyini də filosof gözü ilə müşahidə edib. Onun işlətdiyi obrazlar, müqayisələr, sadədir və bəşəridir. Və bunlar o qədər dərin, o qədər məntiqli işlənilib ki, müstəqillik dövrümüzdə o fəlsəfəni daha aydın duyuruq. Sətirlərdə deyilən fikirlər bu gün necə də möhtəşəmdir, şairi bir daha yaşatmağa layiqdir. Bəli, o misraları

yenidən oxuyarkən Qafur Qulamın XXI yüzillikdə də şair böyüklüyünün şahidi olacağıq. 1966-cı ildə cismani ömrü qırılmış şairin XXI əsrdə 100 illiyini qeyd edirik. Bu da əbədiyyətə üz tutan şanlı bir tarixdir.

Filologiya elmləri doktoru Xəlil Rza «Nəğməli Özbəkistan» almanaxının ön sözündə qeyd edir ki, «Qafur Qulamın dərin daxili yangıya və mütəfəkkir zəkasına malik poeziyasının xüsusilə Azərbaycanla bağlı nümunələrini həyəcansız oxumaq mümkün deyildir» (146, s.13). Xalq yazıçısı, professor Əzizə Cəfərzadənin «Ustad Qafur Qulamla görüş» məqaləsində Qafur Qulamın şəxsiyyət böyüklüyündən səmimiyyət dolu məhəbbətlə söz açılır. O böyük şair qəlbindən doğan poeziya alicənab şəxsiyyət xarakteri ilə vəhdət təşkil edir. Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı qardaşlığı, tarixin dərin qatlarından süzülüb gələn böyük mənəvi yaxınlığı obrazlı şəkildə ümumiləşdirərək iki milləti biri-birinə şagird- ustad adlandırmışdır» (44).

Professor Pənah Xəlilov qeyd etmişdi ki, «Qafur Qulam Azərbaycan şeirinin qartalı Səməd Vurğun sənətinin cazibə qüvvəsinə heyran olub ona pərəstiş etməkdən başqa, eyni zamanda, Səməd Vurğunun taleyində öz taleyinə uyğunluq görür, onunla doğmalaşırdı. Əbədiyyatşünaslığımız indi bu iki sənətkarın görüşlərini, onların məktublaşması, yaxud bir-birinin surətini yaratmaq təşəbbüsünü qeydə almaq, biblioqrafik məlumat verməklə kifayətlənə bilməz, onları bağlayan mənəvi tellərə toxunmaq, onları qovuşduran amilləri açmaq lazımdır»(68).

*Ağaran saçına baxmayın belə,
Zülmət gecə kimi qaraydı onlar.
Qızım da sübhəcən tutmazdı qərar,
Qırx hörük hörərdi saçına elə.*

*İndi böyüyübdür, saçını kəsir,
Baxıb hirsələnirəm, acıqlanıram.
Elə düşünürəm, elə sanıram,
Bağımda, bağçamda yad adam gəzir.*

*Oğlumun darağı çıxır cibimdən,
Böyük oğlan olub-qamətli, uca.
Yeyin addımının qəfil zərbindən,
Az qalır yer qaça, daş-divar uça.*

*Bağışla!-söyləyir Mühərrəm elə:
-Uşaqlar əvvəlki uşaqlar deyil.
Saçının ətrini aldım otuz il,
Bəs niyə töküldü belə? (105)*

1949-cu ildə yazdığı bu şeirdəki saf və səmimi duyğular şair qəlbinin zəmanə övladlarına olan iradlarından, kövrəkliyindən təsirlənmişdir.

2. 8. Zülfıyyə lirikası və Azərbaycan mövzusu

Zülfıyyə XX əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qafur Qulamla, Aybəklə, Abdulla Qəhharla, Rəməz Babacan, Şərəf Rəşidov, M. Şeyxzadə, Həmin Alimcanla birgə ədəbiyyat

cəbhəsinə gəlmişdir və öz parlaq səhifəsini açmışdır. Özünün qeyd etdiyi kimi, "şairlik peşə yox, taledir, tale isə insanı tərk etməz". Beləcə, öz şair taleyi ilə baş-başa qalan ölməz sənətkar, gözəl ana Zülfiyyə xanım poeziyasındakı gözəllik, aşiqanə duyğular, təbiət təsvirləri insanı, oxucunu düşündürməyə vadar edir. Ədəbiyyatşünas İbrahim Qafurov "Ürəkdəki od şeirə döndü" (90, s.89-108) məqaləsində Zülfiyyə xanımın poeziyasının məziyyətindən, xarakterik obrazlarından ətraflı söz açmış, onun bahar tərəvətli, bahar nəfəsli sətirlərindən yazmışdır.

Zülfiyyə Daşkənddə dəmirçi ailəsində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini bitirdikdən sonra, qızlar üçün açılmış pedaqoji məktəbdə oxumuşdur. Burada o, böyük ədəbiyyat dünyasına daxil olmuş və ilk şeirlərini yazmışdır. Bu, 1930-cu ilə təsadüf etmişdir. İlk şeirini mətbuatda-qəzetdə dərc etdirmiş və sonralar mütəmadi olaraq müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur. 1932-ci ildə «Həyat səhifələri» adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxdı. Bu uğurlarına baxmayaraq, o, özünü zəif görürdü, həyat təcrübəsi az olduğundan hər addım çətin görünürdü. Əslində, ilk addımı atmışdı. O, məqalələrinin birində yazırdı: «Mənim üçün həyatımın ən xoşbəxt çağları Həmid Alimcanla olan 10 illik ailə həyatım olmuşdur. Böyük şair, zəhmətkeş və nizam-intizamı sevən, xarakteri ilə dostlarını heyretləndirən Həmid Alimcan təkcə ərim yox, həm də uşaqlarımın atası, sənət məsləhətçim idi. Mən düşünməyi, işləməyi, şeir yazmağı ondan öyrəndim» (48). 1944 – cü ildə ərini itirən gənc qadın-şairə üçün dünya zülmətə döndü. Amma o övladlarını böyütməli idi. Əmək fəaliyyətinə nəşriyyatdan başlayan Zülfiyyə müxtəlif mətbuat orqanlarında jurnalist kimi çalışmışdır. Daha sonralar 1953-1985-ci illərdə isə «Özbəkistanın xatun qızları», "Səadət" jurnallarının baş redaktoru olmuşdur.

Özbək xalqının məşhur şairi Zülfiyyə haqqında yazmaq, düşünmək, araşdırmalar aparmaq özü xoş bir təəssüratdır. Zülfiyyə yaradıcılığını yaxından izlədikdə onun keçdiyi həyat yoluna, bütövlükdə ömürlüyünə, taleyinə də bələd oluruq. Bəri başdan onun şeir dünyasındakı sirli-soraqlı duyğulara toxunmamış Zülfiyyə obrazını işıqlandıran bir neçə xarakterik lövhəyə diqqət yetirək: Zülfiyyə-dünyaya göz açanda dünya boyda Günəş üzünə doğub. Zülfiyyə-göydən enmiş mələyə bənəyib. Zülfiyyə- sevilən-seçilən, pərilər bulağına səhənglə enən qız olub. Zülfiyyə-şair qəlbli olduğundan şair qəlbli ərlə ailə qurub. Zülfiyyə-ana ucalığına yetən, analıq səadətinə qovuşan bəxtəvər olub. Zülfiyyə-həyatı sevən, həyatın xoş gününə əl uzadan şair olub. Nəhayət, Zülfiyyə-həyatın acı bədəsini də başına çəkməyə macal tapıb. Allah qismətinə bunu da yazıb. Zülfiyyə-şöhrətin zirvəsini fəth edib. Bütün bunlarla belə, Zülfiyyə-nakam qadın, övladlarına həm ata, həm ana olan bir zəhmətkeş olub. Ailə səadəti yolunu tək irəliləyib. Yar yoldaşı hayına-həyanına xəyalında yetib. Allahın qüdrəti böyükdür. Ürəyi qanamış şairi halal qazanılmış şöhrət havasıyla ovundurdu. Dünyanın xoşniyyətli yazıçılarıyla Hindistan konfransında bir məclis başında göründü. Oradan könül quşunun ovladığı misralarla səs-soraq saldı.

«Müşairə» poeması Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarının 1956-cı ildə Hindistanda keçirilən konfransının təəssüratları əsasında qələmə alınmışdır. Poema xalqlar dostluğu, insanpərvərlik və s. ideyaların təbliğini özündə əks etdirir». Onun bu poeması C. Nehru mükafatına layiq görülmüşdür –

*Fikirlər, xəyallar, gözəl duyğular,
Araya qırılmaz bir körpü saldı.
...Məhəbbət, sədaqət, hörmət körpüsü,
Ürəkdən-ürəyə sənət körpüsü.*

C. Nehru adına mükafatı və "Nilufər" mükafatını aldı. Oçerklər yazdı, publisistik qeydləri maraqla qarşılandı.

Tərcümə meydanına girdi – Nekrasovu, Mustay Kərimi, Demyan Bednını, Nazim Hikməti, M. Dilbazini. . . özbək dilinə çevirdi. Şair qəlbini çıraq edib düzü-dünyanı dolaşdı. Yolu Azərbaycandan-Bakıdan da keçdi. Özbəkistanın xalq şairi (1965), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1985) oldu. SSRİ deyilən dövlətin ən yüksək mükafatlarına layiq görüldü. El-oba, xalq-vətən məhəbbəti qazandı. Balalarını böyütdü – atalarının şeirlərini zümzüməylə iliklərinə işlətdi, özünün ruhuna nəğmələr toxudu. Bəlkə də, bir səhər çağı qələmini yerə qoyub yazdığını oxuyanda nakam sevgilisinin fikrindən qopmayan sətirələrini köçürdüyünü görüb. O, bu imtahana da artıq hazır idi. Sətir-lərlə dərdləşirdi: "Sən ölməmişən, sən sağsan, gözümün işığında, ürəyimin odundasən... Mən yaşayan qədər yaşayacaqsan..., əzizim...».

Nakam xoşbəxtlik, şöhrətin zirvəsi. Zülfüyyənin keçdiyi, yaşadığı ömürlük budur. Zülfüyyə də günlərin birində ruha döndü. 1994-cü il idi. Cismini özbək torpağına əmanət edib, ruhunu göylərə uçurdu-50 illik ayrılıqdan sonra sevimli ərinə qovuşmağa getdi. Nə yaşadısa onunla-onun xatirəsiylə yaşadı. Şeirlərində, publisistikasında bunlar görünür, oxuyan hər kəs bunları duyur. Həyatda insan ovqatının yaşantısı iki cür olur: cəmiyyətə qatılmaq üçün zahirə həyat tərz, bir də özünü dərk edərək mənəvi yaşantı – daxili həyat tərz. Bunların qovuşuğunda səmimiyyət olanda ziddiyətli görünür, əksinə bunların qovuşuq yaşantısı cəsurluq, mərdanəlik tələb edir – həyat eşqi, ruh müqəddəsliyi anlamında tarazlaşır.

Bu yaşantılar ağışında Zülfüyyənin şeirlərini – söz yox ki, Azərbaycan dilinə tərcümələrini şeir həvəsiylə, Zülfüyyə marağıyla bir daha oxumağa başlayırsan.

Bu mütaliədə "Özbək ədəbiyyatı antologiyası", "Özbək şeirləri", "SSRİ xalqları ədəbiyyatı muntəxabatı", "Nəğməli Özbəkistan" adlı almanaxlarda, həmçinin 1969-cu ildə Mirvarid Dilbazinin ön sözüylə dərc olunmuş "Şeirlər"(279) kitabındakı poetik nümunələr bələdçilik edir. İbrahim Qafurovun "Sözün işığı" məcmuəsindəki Zülfüyyə yaradıcılığına ədəbi-tənqidi baxış da köməyini əsirgəmir. Zülfüyyənin şeirlərini ən çox Ələkbər Ziyatay, həmçinin İlyas Tapdıq, Mirvarid Dilbazi dilimizə tərcümə etmişdir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanda Özbəkistan həftəsi ərəfəsində şair Musa Ələkbərlinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş «Torpağa səcdə» (278) kitabında şairin 35-ə qədər şeiri verilmişdir.

Zülfüyyə şeirlərinin qayəsi nədən ibarətdir? Mirvari Dilbazinin təbirincə desək, "onun əsərlərinin ən böyük məziyyəti onların obrazlılığıdır. Onun mövzuları müxtəlif, boyaları rəngarəng, poeziyası nikbindir. Bu nikbin poeziya insanı yüksəlməyə, vüqarlı yaşamağa, mətanətli olmağa çağırır. Zülfüyyə vətənpərvər, insanpərvər şairdir" (48).

Orta Asiyanın toponimlərinə yaxından bələdliyim olmasa da şeir həvəsiylə, Zülfüyyə marağıyla Zülfüyyə şeirlərindəki bir ad – "Göyçədağ" diqqətimi çəkdi. Göyçə adına Türküstanda dağ olması faktı çox maraqlı göründü. İliq bir duyğu yaşatdı.

*Göyçədağ vəsfini Qazaxdan sorun,
Bu yerin havası eşqətək safdır.
Göldə əks olunan camalı onun
canlı kitabdır.
Daddım Göyçədağın saf qımızından,
Baharın ətrini duydum onda mən.
Uzandım otluğa, qırışlar bu an
İtdi üzümdən.
Getdim, burada qoyub qəlbimi, lakin
Özümü dağların vurğunu saydım.
Dedim: "Göyçədağın nəğməsi təkin*

12 bəndlik bu şeiri oxuduqca sanki Göyçənin dağını, düzünü dolanırsan: qarış-qarış, hər otu, çiçəyi üçün əyilirsən, ətrini duyub bir başqa çiçək üstə yüyürürsən. Göyçə dağlarının ətəyində nazlanan Göyçə gölündə Zülfıyyə şeirindəki Göyçədağ ətəyində olan Aynagölü aradım. Dağlardan əsən bahar küləyi bir ayrı əzəmətdir. Göy otluqda o qədər uzanıb göylərin dərinliyini seyr etmişik ki. . . Necə bəxtəvər günlər, çağlar idi. Zülfıyyə də şair könüllü uşaqlığına dönüb göy otluğa uzanıb, illərin üzündə açdığı qırıqları, şırımları itirib. Nə gözəl ovqat! Bu ovqatı dağlar vurğunu olan hər kəs yaşaya bilər. Bu ovqata dolan kəs Göyçədağ nəğməsitək nəğmə yazı bilər. Zülfıyyə kimi.

"Mənim poeziya müəllimim Həmid Alimcan olub. Mənə şeir yazmağı o öyrədib" – ustadı Həmid Alimcanın işıqlı obrazı yaradıcılığında qırmızı xətt kimi görünüb –

*Sonsuz gözəlliklərə
nəzər yetirdikcə mən,
Sevimli dost, əziz dost
yadıma sən düşürsən.
Odlu ürək, odlu göz,
Polad iradə səndə,
Unutmağa onları
Qüvvə hardaydı məndə.
Xatirimdən çıxmayan
O xoş günlərimizdə
Küsüşmək də olurdu,
Orada söz də, bez də.
Ancaq bəzən inciyib
Qırılsa da qəlbimiz,
Onda necə bəxtiyar,
necə xoşbəxt idik biz.*

Professor Pənah Xəlilov şairin bu duyğularını – poetik nümunələrini yüksək dəyərləndirərək yazmışdır: "Bu lirikada yalnız Zülfıyyəyə məxsus intim, fərdi duyğular və düşüncələr vardır. Lakin bu fərdi-intim aləm həm də bəşəridir, taleyin zərbəsinə məruz qalmış nakam qadınların, 28 yaşında dul qalıb ömrünü ailəsinə, ümidini qələminə bağlamış anaların və şairlərin könül aləmini təmsil edir"(68). Bu yazıda ömrünün daha çox gənclik çağlarını, gənclik eşqini izlədiyimiz Zülfıyyənin 90 illik yubileyi qarşısındaıyıq (243). Özbəkistan xalqı unudulmaz şairinin yubileyini yəqin ki, yurd boyu təntənəli qeyd edəcəkdir. Biz isə öz dostluq, qardaşlıq ehtiramımıza söykənib, şeir-sənətə olan məhəbbətimizə güvənib bir yarpaq sözlə Zülfıyyənin poetik ömürlüyünü vərəqlədik. Poetik ömrün yaşıl yarpağına toxunduq.

Zülfıyyə gözəl tərcüməçi idi. O, dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, Azərbaycan şeirini özbək dilinə çevirməkdən yorulmurdu. 30 il bundan əvvəl o, bir çıxışında xüsusi qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın qadın şairlərindən Mədinə xanımın, Nigar xanımın, Mirvarid xanımın, Hökumə xanımın əsərləri ilə fərəhlənirəm. Mən onların şeirlərini sevə-sevə özbək dilinə tərcümə edirəm. Azərbaycanın klassik şairi, ictimai xadimi Molla Pənah Vaqifin şeirlərini Nəvai dilinə çevirərkən böyük sevinc hissi duydum. Cəmi iki-üç cümlədə əks olunan ümman məhəbbəti şərh etməyə lüzum yoxdur. Azərbaycan mətbuatında kifayət qədər Zülfıyyənin yaradıcılığından nümunələr, haqqında məqalələr dərc olunmuşdur. Hər iki xalqın ədəbiyyat və incəsənət xadimləri Zülfıyyə və M. Dilbazinin dostluğunu yüksək dəyərləndirmiş, tarixi əhəmiyyət vermişlər. Mirvarid xanım da

Zülfıyyəni tərcümə etməkdən yorulmayıb. O, Zülfıyyəyə "günəş qızı" deyərdi. "Mən Zülfıyyə deyərkən, xəyalımda bir enerji çeşməsi çağlayır. Bu çeşmənin suları, böyük amallar, arzular, nəğməsi ilə Zülfıyyənin ürək sözüdür"(48). M. Dilbazinin «Əziz Zülfıyyə», «Zülfıyyə», «Zülfıyyə özbək xalqının şairidir» və s. məqalələri ədəbiyyatşünaslığımızın özbək qızının yaradıcılığına verdiyi yüksək dəyər və onların dostluğunun əziz xatirəsidir. Özbək akademiki Vahid Zahidov xalq şairi M. Dilbazi haqqında "İncə və od ürəkli sənətkar" (276) adlı irihəcmli məqalə yazıb, özbək mətbuatında dərc etdirmişdi. Həmin məqaləni 1980-ci ildə Xəlil Rza tərcümə edib "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti vasitəsilə oxucuların diqqətinə yetirmişdir.

"Zülfıyyə poeziyasında yeni həyat və qadın azadlığı, ictimai həyata çağırış, yeni insan, cəhalətə nifrət, elmsevərlik, vətənpərvərlik mövzusu əsas xətti tutur" (1). O, uşaq ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan şairlərdəndir. «Güllərim» (1959) adlı kitabı körpə balalara şairin ən gözəl töfhəsidir. «Ona Fərhad deyirdilər», «İki yoldaş», «Müşairə», «Vadi ulduzları», «Nəğməli qələm» və s. poemaların müəllifidir. «Nəğməli qələm» poeması böyük şair və alim Çolpanın davamçısı Musa Aybekin xatirəsinə həsr olunmuş və əsərdə onun bədii obrazı yaradılmışdır.

«Zülfıyyənin şeirlərində parlaq boyalarla öz bədii ifadəsini tapan mövzulardan biri də xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik, həmrəylikdir. Qardaşlıq, dostluq nəğmələri Zülfıyyənin şeirlərində ayrıca bir qüvvət və ilhamla səslənir». Yaqut Dilbazinin Zülfıyyə yaradıcılığından bəhs edən «Zülfıyyənin şeirləri Azərbaycan dilində» məqaləsi ədəbiyyatşünaslığımızda özbək qızının poeziyasına verilən yüksək dəyərin elmi ifadəsidir (49, s.110 -113).

Şeiriyyət əlaqələrini araşdırmağı nəzərdə tutan ikinci fəslin əhatə etdiyi məsələləri qısaca olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– XVI-XIX əsrlər cığatay (özbək) poeziyası istər özünün poetik janrları sistemi ilə, istərsə sənətkarlıq məsələləri baxımından Nəvai və Füzuli ənənələrinə sdaqət ruhunda inkişaf etmişdir. Yığcam lirik janrla birgəlikdə epik növün diqqətəlayiq nümunələrində də dərin kök atmış klassik ənənələrin üstünlüyü, eyni zamanda, böyük istedad sahiblərinin (Məsrəb, Ağahi və başqaları) yaradıcılığında novatorluq xüsusiyyətlərinin üzə çıxmasına mane ola bilməmişdir.

– XX əsr cədid cığatay (özbək) şeiriyyətinə, xüsusilə, satirik poeziyaya, Azərbaycandakı ədəbi təmayüllərin, ilk növbədə, «Molla Nəsrəddin» məktəbinin, Sabir satirasının təsiri Türkünstanın ictimai-ədəbi mühitində böyük canlanma yaratmış və bütövlükdə ədəbi janrlar sistemində, bədii üslub axtarışlarında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

– Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan və özbək poeziyalarının qarşılıqlı əlaqə və təsiri sahəsindəki irəliləyiş və yeniliklər əsasən Səməd Vurğun, Çolpan, Qafur Qulam və Zülfıyyə kimi məşhur simaların yaradıcılıqları ətrafında baş vermiş və hər iki ədəbi mühitdə bədii tərcüməçilik fəaliyyəti və məharətinin kifayət dərəcədə güclənməsinə səbəb olmuşdur.

III fəsil

YENİ TƏMAYÜLLƏR VƏ TÜRKÜSTANDA BƏDİİ NƏSRİN İNKİŞAFI

3.1. Cığatay (özbək) nəsrinin ilk dövrü

Araşdırmalara görə, Qərbi Avropa ədəbiyyatında yüksək xətlə inkişaf edən nəsr – roman və hekayə janrı XX yüzillikdə Türküstan dünyası ədəbiyyatına da gəldi və sürətlə inkişaf etməyə başladı. Türküstan ədəbi aləminə bu janr Rusiya ədəbiyyatı vasitəsi ilə yox, Osmanlı Türkiyəsi, Azərbaycan, tatar ədəbiyyatlarının təsiri ilə daxil oldu. Hələ XYIII, XIX yüzilliklərdə ingilis və fransız yazarlarının hekayə və romanları, ümumiyyətlə, nəsr əsərləri İstanbulda, az sonralar isə Baxçasaray, Bakı və Kazanda çap olunurdu. Beləcə, Daşkənd, digər Türküstan şəhərlərinə bu istiqamətdən gedib çıxır, xalq arasında yayılırdı (282, s.766). Əsasən 1910-cu illərdə cığatay (özbək) ədəbiyyatında ilk nümunələri görünən nəsr əsərlərindən Mirmöhsün Sirməhəmmədin «Uşaqsız Açıldibəy» romanı (1914), Əbdülhəmid Çolpanın «Doktor Məhəmmədyar» (1914) hekayəsi, Həmzə Həkimzadə Niyazinin «Yeni səadət» (1915) romanı və Abdulla Qədirini «Düyun» (1915), «Cinlər məkanı» (1916) hekayələrinin adlarını çəkə bilərik. Yenicə cücərməyə başlayan bu dövr nəsrinin əsas mövzusu etik-əxlaq məsələləri, maarifçilik ideyaları idi. H. H. Niyazi «Yeni səadət» əsərində Məryəm və Alimcan kimi obrazların timsalında elmin, biliyin, savadın insan həyatında oynadığı müsbət rolunu göstərmişdir. Əsərdə bir ailənin cahillik ucbatından düşdüyü bədbəxtçilik təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanı Alimcanın elmlə, maariflə əldə etdiyi səadətli günlərdən danışılır. Alimcanın atası Abduqəhhar öz atasından qalan sərvəti dağıdır, ailəni dolandıra bilmədiyindən baş götürüb başqa şəhərə gedir. Onun arvadı Məryəm bu çətinlikdən qorxmur, övladlarını təkbaşına böyüdür, onları zəhmətkeş, tərbiyəli boya-başa çatdırır. Oğlu Alimcan bir müəllimdən aldığı dərslə ziyalı təfəkkür sahibi olur. Beləcə, elmlə, biliklə həyatın açarını tapır və Daşkənd küçələrində ac-yalavac gəzən atasını tapıb Kokanddakı evlərinə gətirir və ailədə, həyatda yeni səadət yollarına qədəm qoyurlar.

Doğrudur, görkəmli özbək ədəbiyyatşünası İzzət Sultanov «Özbək sovet ədəbiyyatı» məqaləsində yazır ki, «özbək ədəbiyyatında yeni bir janr olan realist nəsr janrı Sədrəddin Ayninin «Buxara cəlladları» (1922) povesti ilə başlanır. O, həm bu əsərində, həm də bir az sonra yazdığı «Adina» (1927), «Qul baba» (1934) povestlərində və «Daxunda» (1930) romanında Türküstan xalqlarının inqilabdan əvvəlki ağır həyatının bədii lövhələrini yaratmışdır» (197, s.88). Ədəbiyyatşünas Xaliq Koroğlu da «Özbək ədəbiyyatı» kitabında qeyd edir ki, «özbək ədəbiyyatında bədii nəsrin inkişafında Sədrəddin Ayninin «Adina», «Qul baba» və «Daxunda» trilogiyasının böyük rolu olmuşdur» (299, s.184). Sədrəddin Ayni isə özbək ədəbiyyatında demokratik əhval-ruhiyyədən coşğunluq duyaraq yazırdı: «Mən sadə nəsr formasında yazmağın tərəfdarıyam. Amma mən hələ ki, dostlarımdan aldığım məktublardan nəsr vasitəsi kimi istifadə edirəm». (299, s.183). Demək, onun nəsri öz bədii daşıyıcılıq funksiyasına dolanacan epistolyar nəsr yolu keçmişdir. Sədrəddin Ayni (1878-1954) tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi və eyni zamanda özbək ədəbiyyatının tanınmış simalarından biridir. Vaxtilə Buxara əmirliyində cəllad əlinə düşüb ağır işgəncələrə məruz qalan məşhur tacik şairi Sədrəddin Ayni cədidçilərin «cığatay qrupu»na daxil olur, «türk birliyi» fikrinin mübarizlərindən biri kimi özbək (cığatay) ədəbiyyatının şöhrətli yazarlarından idi. 20 – ci illərdə nəsr ədəbiyyatı bədii vasitə kimi aparıcı qüvvəyə çevrildi. Tarixi hadisələr, real həyatı lövhələr mövzu cəhətdən bədii nəsrin inkişafında

yüksəlişə təkan verməyə başladı. Təbii ki, ilk olaraq kiçik həcmli hekayələr (novellalar) əsas yer tuturdu. Sovet dövr tədqiqatçıları bunu kommunist partiyasının uğuru kimi dəyərləndirsə də, əsas məsələ real həyat hadisələrinin tarixi faktlar müstəvisində ədəbiyyata mövzu olaraq daxil olması idi. Bunu isə əsrin əvvəllərindən gələn demokratik, maarifçilik ideyalarının məntiqi davamı kimi qiymətləndirə bilərik. Elə bu kontekstdən çıxış edərək satirik əhval-ruhiyyəli əsərlər daha geniş meydan almışdı. Bu mənada «Muştum» (1923) jurnalının («Qızıl Özbəkistan» qəzetinin əlavəsi) fəaliyyəti tarixi səciyyə daşıyırdı. Jurnalda Sədrəddin Ayni, Abdulla Qədiri kimi nisbətən cavan nəsillər, eləcə də Abdulla Qəhhar, Qafur Qulam kimi gənc nəsillər də fəal əməkdaşlıq edirdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, S. Ayninin nəsr vasitəsi ilə ədəbiyyata gətirdiyi baş qəhrəman-zəhmətkeş xalq sonrakı əsərlərdə daha əhatəli, dolğun obrazda təmsil olunurdu. A. Qədirinin satirik novellaları, XIX əsr özbək xalq həyatının təsviri olan «Ötən günlər» və «Mehrabdan çıxan əqrəb» adlı tarixi romanları özbək realist nəsrini daha yüksək inkişaf mərhələsinə qaldırdı.

Doğrudur, sovet təbliğatı olaraq tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar qeyd edirdilər ki, rus klassik və maarifçi-demokratların əsərlərinin təsiri ilə özbək nəsrin inkişaf xətti götürmüşdür. Amma zaman göstərdi ki, Türkünstan ədəbiyyatına Azərbaycan ədəbi mühiti, ayrı-ayrı Azərbaycan ədibləri birbaşa təsir göstərmişdir. Tarixi ənənə davam edirdi. Bu məqamda «Molla Nəsrəddin», Cəfər Cabbarlı və başqa yaradıcı qüvvələrin təsirini qeyd etmək yerinə düşərdi.

30-cu illər nəsrində köhnəlik tənqid, yeni dövr sosialist quruluşu təqdir olunurdu. Aybəkin 1916-cı ildən Orta Asiyada baş verən xalq üsyanından bəhs edən «Müqəddəs qan» (1940) romanı, A. Qəhharın hekayə və novellaları, xüsusən, «Sərab» (1937) romanı uğurlu nəsr nümunələri idi.

20-ci illər ədəbiyyatında, o cümlədən, nəsrində yeni ədəbi qəhrəmanlar göründü. Yeni fikir, yeni obrazlar, yeni xarakterlər nəsrin uğurlu inkişafı üçün möhkəm təməl idi. Bu sırada Qafur Qulamın «İgidlər» (1929) hekayəsini xüsusi ilə nəzərə çəkmək olar. Maraqlı faktdır ki, Qafur Qulam təkcə 20-ci illərdə 500-dən çox şeir, hekayə, felyeton, oçerk və poema yazmışdır. Bunların içərisində nəsr əsərləri xüsusi ilə diqqətəlayiq idi: həm mövzu, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən. O, hadisələrə lakonik və konkret, bədii və üslub cəhətdən peşəkar şəkildə yanaşmağı bacarmışdır. Doğrudur, onun sonrakı yaradıcılığı poeziya sahəsində daha çox üstünlük təşkil etdi.

Beləliklə, 20-ci illər nəsrin H. H. Niyazi, S. Ayni, A. Qədiri, gənclərdən Zərif Bəşirov, Şakir Süleyman, Hüseyn Şəms kimi nasirlərin əsərlərində möhkəm inkişaf yolu tutmuşdur. A. Qəhhar və Q. Qulam lakonik, satirik hekayələri ilə yüksək sənətkarlıq uğurları qazandılar. Onlar öz hekayələrində real həyat lövhələrini xarakterik obrazların dili ilə tərənnüm edirdilər. Belə nəsr yolu 30-40-cı illərin nəsrin üçün möhkəm baza rolunu oynamışdı. 1934-cü il 7-11 may tarixində Daşkənddə Özbəkistan yazarlarının ilk qurultayı keçirildi. Burada özbək sovet ədəbiyyatının qarşısında duran vəzifələr və inkişafı üçün müəyyən qərarlar qəbul edildi. Bununla yanaşı, artıq Stalin repressiyası ilə 1930-40-cı illərdə ölkədə böyük durğunluq yaranmışdı – istedadlı, milli ruhlu qələm əhli az qala başdan-başa həbs olunurdu.

1930-cu illər nəsr aləmində Abdulla Qəhhar, Qafur Qulam və Aydın Sabirova həcmcə kiçik, mənaca dolğun, satirik hekayələri ilə böyük oxucu auditoriyası qazandılar. Aydın Sabirovanın hekayələrində qadın taleyi məsələləri üstünlük təşkil edirdi. Onun qəhrəmanları haqsızlıqla mübarizə apararaq xoşbəxtliyə can atırdılar. O, öz qadın qəhrəmanlarının keçmiş və bu günü ilə müqayisələr aparır və beləliklə, psixoloji əhval-ruhiyyə ilə zaman fərqlərini qabarıq verir, iki nəslin nümayəndələrinin həyata baxışlarını təhlil etməyi bacırır. Onun sənətkarlıq uğuru məhz buradan başlayır. Bu mənada «Rizvan nənə» hekayəsi daha maraqlı təsir bağışlayır. Hekayə çox kiçik yaşlarından ərə verilən və daim ərə təhqirlərinə məruz qalan Rizvanın taleyindən bəhs edir. Rizvan təhsil görməmiş, heç bir dünyagörüşü olmayan sadə, avam bir qız idi. Bu hekayənin

məntiqi davamı kimi yazıçı Aydının «Gözəl komandır» əsərini də göstərmək olar. Burada məktəb tərbiyəsi görmüş yeni xarakterik qadın obrazı təqdim olunur.

Aydın Sabirova 1906-cı ildə Daşkənd şəhərində anadan olmuşdur. O, 1919-cu ildən etibarən qadın-qızlar üçün təşkil olunmuş bilik evində oxuyub, 1923-cü ildə oranı bitirmişdir. Aydın qadın azadlığı uğrunda və çadra əleyhinə mübarizəyə həsr edilən pyesi 1924-cü ildə tamaşaya qoyulmuş və 1925-ci ildə «Yeniliyə qədəm» adı altında çap edilmişdir. A. Sabirova 1930-cu ildə Özbəkistan Dövlət Akademiyasının ictimai-iqtisadi fakültəsini bitirərək, ədəbiyyat sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun «Səhər nəğməsi», «Yorulmuş qollar», «3 şeir» poeziya kitabları ilə yanaşı, «Zümrüd», «Uşaq çaxçı», «Qızlarcan», «Şirin gəldi» və «Mərdlik əbədidir» nəsr əsərləri də özbək ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. O, 1953-cü ildə vəfat etmişdir. Aydın «Gülsənəm» hekayəsi «Özbək ədəbiyyatı antologiyası» kitabında (N. Nağıyevin tərcüməsində) Azərbaycan oxucusuna təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünas alim, özbək ədəbiyyatının tədqiqatçısı Qulamhüseyn Əliyev «Qardaş ədəbiyyatların mövzu və obrazlar birliyi» elmi araşdırmasında yazır: «30-cu illər özbək nəsr Azərbaycan nasirlərinin əsərlərindən sənət və üslub baxımından çox faydalanmışdılar. Bunu xarakterik obrazlar timsalında göstərmək olar. Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti», «Dirilən adam» romanları Aybəyin «Müqəddəs qan», Mehdi Hüseynin «Səhər» romanlarının qəhrəmanları xarakterik xüsusiyyətləri ilə bir-birinə yaxındırlar. Bu əsərlər müəllif ustalığının nəticəsidir ki, qoyulan problemə forma və üslub baxımından diqqətlə yanaşmış və süjet ardıcılığına riayət olunmuşdur. Mövzulara bədii yanaşmanı Mehdi Hüseyn və Aybək, Mir Cəlal və Abdulla Qəhhar, Əli Vəliyev və Əsqəd Muxtar, Süleyman Rəhimov və Qafur Qulam və s. ardıcılığı ilə təhlil etmək olar» (31, s.208).

Qeyd etmişdik ki, 30-cu illər ədəbiyyatında böyük bir durğunluq, bəlkə də, çaşqınlıq yaranmışdı. Amma Böyük Vətən Müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq bütün ölkə ədəbiyyatlarında olduğu kimi, özbək ədəbiyyatında da bir azadlıq havası duyuldu. Tarixi mövzular ədəbiyyatın baş mövzusunə çevrildi. A. Qəhharın «Göy məktub» və «Sep» hekayəsi, «Qızıl ulduz» və «Əsrar baba» povestləri Vətən qarşısında öz borcunu şərəflə yerinə yetirən oğullara həsr olunmuşdur. İzzət Sultanov yazır ki, «o dövrdə oçerk, cəbhə reportajları, publisistika və satira janrları da sürətlə inkişaf etdi. Həmid Alimcan, Aydın Sabirova, Nəzir Səfərov, Sultan Cürə, Mirzəkalan İsmaylov, Parda Tursun, İbrahim Rəhim, Şərəf Rəşidov, Ədhəm Həmdəm, Ədhəm Rəhmət, Cəlal Qədri və digərləri cəbhəyə getdilər və qeyd olunan janrlarda xüsusi fəallıqla çıxış edirdilər» (196). X. Koroğlunun araşdırmasına görə, həmin ərəfədə 30-a qədər yazıçı və şair birdən – birə cəbhəyə göndərilmişdir. Qələmini ilk olaraq şeirdə sınayan Aybək sonralar "Duyğular", "Könül nəğmələri", "Məşəl" kimi kitablarında şeir və poemalarını nəşr etdirmişdir. O, inqilabi hərəkata həsr olunmuş "Müqəddəs qan" romanını 1940-cı ildə yazmışdır. (Əsəri 1959-cu ildə yazıçı Nağı Nağıyev Azərbaycan dilinə tərcümə edərək Azərnəşrdə çapdan buraxdırmışdır). "Müqəddəs qan" on üç fəsildə işlənmiş, 333 səhifədən ibarətdir. Aybəkə böyük şöhrət gətirən əsərlərindən biri də 1944-cü ildə yazdığı dahi Nəvayiə həsr olunmuş "Nəvai" romanıdır. Bu əsərdə o böyük mütəfəkkir Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığını əhatə etməyə çalışmış və müvəffəq olmuşdur. Nəvai obrazı tarixi-həyatı hadisələr ətrafında təsvir olunmuşdur. Musa Aybəkin "Uşaqlıq", "Yeniyetməlik" və "Böyük yol" triologiyası ilə özbək ədəbi nəsrində bi-oqrafik xatirə, səyahət, ictimai-psixoloji, tarixi xarakterli roman növünün ilk addımları atıldı.

3.2. 40 – cı illərdən sonrakı nəsr və tarixi roman janrı

Elə həmin illərdə özbək ədəbiyyatının iki görkəmli nümayəndəsinə – «Şərqdən gəlirəm» məcmuəsi üçün Qafur Qulam və «Nəvai» romanı üçün Aybəkə Stalin mükafatı verilmişdir. İbrahim Rəhim «Əsil məhəbbət» romanı ilə istedadlı və bacarıqlı nasir kimi özünü təsdiq etdi. Aydın «Qaynar ürək», A. Qəhharın «Qadınlar», Səid Əhmədin «Məstan baba» hekayələrində qadın obrazları qələmə alınmışdır. Bu əsərlərdə müharibə od-alovuna ərlərini, oğullarını yola salmış qadınların, anaların xarakterik xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Müharibə qurtarandan sonra yenidən repressiya dalğası canlanmağa başlayırdı ki, Stalin öldü və bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyata da bir azadlıq, rahatlıq havası doldu. İnsanlar, xüsusən yazıçı və şairlər psixoloji sarsıntılardan, gərginlikdən xilas oldular. 1937-ci ildə Fitrət, Çolpan, Qədri və bu kimi istedadlı qələm sahibləri güllələnmişdilər. Müharibədən sonrakı kənd həyatı Abdulla Qəhharın «Sancalaq», Səid Nəzərin «Yaşıl bəylik», İbrahim Rəhimovun «İxlas» romanlarında, Rəhmət Feyzinin «Çölə bahar gəldi», Sünnətille Anarbəyovun «Aksay şlalələri» povestlərində, Aydın, Səid Əhməd, Həkim Nəzir, Səidə Zünnünova, Səmi Abduqəhhar, Mümtaz Məhəmmədov, Adil Yaqubov, Yaqub Şükürov və başqalarının hekayə və povestlərində də öz əksini tapmışdır. Pirmgül Qədirovun özbək ziyalıları haqqında yazdığı «Üç ulduz» romanı da nəsrə yeni ab-hava idi. Yazıçı Parda Tursunun «Müəllim» romanında ziyalıların ideyaca mükəmməlləşməsi kimi tarixi prosesdən söhbət açılır və s.

1937-ci ildə bütöv bir ədəbi nəsəl məhv edildi. Bu proses bütün SSRİ dövlətlərinin çoxunda baş vermişdi – Özbəkistanda da, Azərbaycanda da. Elə həmin ildə doğulanlar 60-cı illərin gəncliyinə təsadüf edirdi və ədəbiyyatda «60-cılar» deyilən yeni bir ədəbi qüvvə meydana çıxdı. Bu qan intiqamı yaddaşı ilə doğulanlar nəsli idi. Bu nəslin bədii yaradıcılığında sövq-təbii milli mübarizlik ideyalarının cücərtiləri görünürdü. 1960-70-ci illərdə yazılmış özbək nəsr romanları sırasında Aybəkin «Uşaq» (1963), «Böyük yol» (1967), Mirzəkalın İsmayılın «Fərqanə dan atana qədər» (1968), Cümənniyaz Şərifin dördcildlik «Xarəzm» (1960-79), Adil Yaqubovun «Uluğbəyin xəzinəsi» (1973), «Dəyanət» (1975), Pirmgül Qədirovun «Ulduzlu gecələr» (1978), Əsqəd Muxtarın «Çinar» (1969), Mirmöhşünün «Ümid» (1969), Səid Əhmədin üçcildlik «Üfüq» (1964-74), Mirkərim Asimin «Ceyhun üstündə buludlar» (1975) kimi əsərlərini qeyd etmək olar. Səidə Zünnünova, Ölməz Ömərbəyovun, Səyyarın, Nurəli Kabulun hekayələri diqqətəlayiq nümunələrdir. Yazıçı və şair Əsqəd Muxtarın «Bacılar» romanı özbək qadınlarının azadlıq mübarizəsindən, «Qaraqalpaq hekayəti» isə Qaraqalpaq xalqının yeni həyat yolundan bəhs edir. Həmid Qulamin «Məşəl» romanında isə yeni həyat quruculuğundan danışılır.

3. 3. Şərəf Rəşidov yaradıcılığının çağdaş motivləri

Şərəf Rəşidovun romanlarında ali insanlıq, qəhrəmanlıq, dostluq və vətənpərvərlik kimi mövzular sənətkarlıqla işlənmiş və oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. O, Özbəkistanın görkəmli şair və yazıçısı, ədəbiyyatşünası və publisisti, ictimai və dövlət xadimi kimi böyük nüfuz qazanmışdır. 33 il respublika rəhbərliyində ali vəzifələrdə çalışmışdır. 9 il Özbəkistan Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri, 24 il – 1959-83-cü illərdə isə MK-nın birinci katibi olmuşdur. 30-cu illərdə oçerk və hekayələri ilə nəsrə ilk addımlarını atan Şərəf Rəşidov 40-50-ci illərdə püxtələşmiş yazıçı kimi tanındı. Onun «Qaliblər» (1956), «Güclü dalğa» (1953-1958) və «Borandan güclü» (1958) romanları silsilə əsərlərdir. Müharibədən sonrakı quruculuq illərində çalışan insanların obrazı ilə yazıçının

real həyata müdaxiləsi, köməyi təsvir edilmişdir. Yüksək sənətkarlıq qələmi ilə yazıçı istəyinə nail ola bilmişdir. Tənqidçi Aydın Əbilov Şəraf Rəşidovun romanlarından danışarkən yazmışdır: "Dərin müşahidə qabiliyyəti, yığcam təsvir vasitələri, qəhrəmanların daxili aləmini, psixologiyasını, məharətlə açmaq bacarığı, səlis, təsirli bədii publisistik dil bu qüdrətli yazıçının əsərlərini daha oxunaqlı, ürəyə yatan edir" (52). Yazıçının əsərlərində qoyduğu problemlər o dövrün sovet sistemi çərçivəsində yaşanan ümumi problemləri əhatə etdiyindən Azərbaycan oxucusunu maraqlandıran, düşündürən, onun qəlbinə yatan nümunə təsiri bağışlayırdı. "Qaliblər" romanını xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov yüksək peşəkarlıqla tərcümə etmiş, Şükufə Mirzəyeva isə ön söz yazaraq 1976-cı ildə Azərnəşrdə çapdan buraxdırmışdır.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov özbək xalq yazıçısı Şəraf Rəşidovun "Qaliblər" romanını tərcüməsi barədə qeydlərində bildirir ki, "mən böyük həvəslə, dərin mənəvi-estetik həzz ilə. . . "Qaliblər"i dilimizə çevirmişəm. Bu gözəl roman müəllifin lirik insani duyğularının dərinliyi ilə həyata, varlığa, sağlam, nikbin münasibəti ilə çox dəyərli əsərdir. Oxucuda daim işıqlı fikirlər, təmiz insani duyğular, eyni zamanda, tükənməz maraq oyadır. Mən böyük məhəbbətlə deyirəm ki, özbək yazıçıları Azərbaycan ədəbiyyatına qarşı çox həssasdırlar. Onlar ədəbiyyatımızı müntəzəm izləyir, onun yeni əsərləri barədə özbək oxucusuna məlumat verir və bu əsərlərin çoxunu tərcümə edib kifayət qədər böyük tirajla oxucuya çatdırırlar" (75).

Qulamhüseyn Əliyev «Qardaş ədəbiyyatların mövzu və obrazlar birliyi» məqaləsində (31, s. 210) yazır: «Mirzə İbrahimovun «Böyük dayaq» (1952-57) və Şəraf Rəşidovun «Güclü dalğa» (1953-58) əsərlərində xalq məhəbbəti öndə verilmiş və hər iki müəllifin xalq, vətən istəyinin bədii təsviri real duyğuların təcəssümüdür. Kimdir böyük dayaq? Xalq. Kimdir güclü dalğa? Xalq. Bu aydın bədii açıqlama hər iki xalqın ictimai xadimlərinin, yazıçılarının xarakterik xüsusiyyətlərindən yaranan qeydlərdir. Müasir ədəbi əlaqələr və qarşılıqlı münasibətlər göstərir ki, hər hansı bir yazıçı və ya şair olsun, eyni ideya, eyni mövzu üzərində işlərkən üslub və sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən biri-birinə çox doğma və yaxındır. Onlar biri-birini təkrarlamır, hər kəsin öz səsi, öz dəstixətti vardır. Ədəbiyyat fərdi xarakter daşısa da, mündəricatda eynilik görmək mümkündür» (31, s.210). Bu da özbək – Azərbaycan xalqlarının eyni kök üstə boy atması, türk soylu millət olmasından irəli gələn həqiqət olsa da, sosializm realizm prinsiplərindən doğan uyğun motivlər də öz təsirini göstərmişdir.

"Sözün işığı" kitabında görkəmli özbək yazıçılarından Abdulla Qəhhar və Şəraf Rəşidov haqqında elmi və fəlsəfi, ədəbi-tənqidi məqalələr vardır.

"Özbəkistan nəğməkarı" (90, s.48-55) özbək xalq yazıçısı, görkəmli ictimai xadim, otuz üç il Özbəkistan Respublikasına başçılıq etmiş Şəraf Rəşidovun həyat və yaradıcılığı haqqında qısa, eyni zamanda, zəngin faktlara söykənən gözəl bir məqalədir. Özbəkistan Respublikasının çiçəklənməsində, inkişafında onun rolu, fəaliyyəti qələmə alınmaqla bərabər, yaradıcılığı haqqında da məlumatlar, ədəbi-tənqidi fikirlər qeyd olunmuşdur. Özbək ədəbi nəsrində "Borandan güclü" (1958) və "Kəşmir nəğməsi" povestləri, "Güclü dalğa" (1964) və "Qaliblər" (1951) romanları özünəməxsus yer tutmuşdur. "Qaliblər" romanlarında (177) gəncliyin qüvvəsi ilə xam torpaqların fəth edilməsi tarixi qələmə alınmışdı. Müəllif bu mövzuya 20 ildən sonra yenidən qayıtmış, daha mükəmməl şəkildə işləmişdi. "Qaliblər"dən sonra yazıçının qələmə aldığı "Borandan güclü" romanında (176) yeni obrazlarla, yeni mövzu ilə rastlaşırıq. Xalq yazıçısı Ş. Rəşidovun "Qaliblər" və "Borandan güclü" əsərləri dialogiya şəklində oxuculara təqdim olunmuşdu. "Güclü dalğa" romanında (180; 181) isə müharibədən sonrakı quruculuq illəri, bu cəbhədəki qəhrəmanlıqlarla dolu şərəfli əməkçi həyatları əks olunmuşdu. Hadisələrə real və romantik duyğularla yanaşmağı bacaran yazıçının sənətkarlığı imkan yaratmışdı ki, bu əsər özbək bədii nəsrində xüsusi yer tutsun. "Kəşmir nəğməsi" povestində (178; 179) Şərqi xalqlarının azadlıq mübarizələri, milli oyanışı, yeni

həyata can atan məzlum insanların həyatı, mübarizəsi, həyat eşqi göstərilmişdir. Ədəbiyyata ilk dəfə – 1945-ci ildə "Qəzəbim" adlı şeir kitabı ilə gələn Şərəf Rəşidov sonralar nasir kimi şöhrətləndi, sənətkarlıq qüdrəti ədəbiyatşünasların diqqətini cəlb etdi. O, bədii yaradıcılığı ilə ədəbiyyat aləmində özünəməxsus yer tutsa da, bədii publisistikası ilə də tanınırdı. Günün, dövrün aktual problemləri onun publisistikasının əsas mövzularından idi. Məhz bu mövzular imkan yaratmışdı ki, onun "Tarixin hökmü", "Dostluq bayrağı". . . kimi publisistik kitabları da diqqəti cəlb etsin. İbrahim Qafurov qələmə aldığı məqalədə yazıçının yaradıcılıq xüsusiyyətlərini tədqiqat obyektinə çevirmişdi. O, qeyd edir ki, Şərəf Rəşidov özbək romanının və bədii-siyasi publisistikasının inkişafına güclü təsir göstərən, onu yeni mərhələyə qaldıran qüdrətli sənətkardır.

3. 4. Özbək nəsr Azərbaycan dilində

Böyük cığatay şairi Əlişir Nəvainin həyatından və dövründən söhbət açan «Əlişir Nəvai haqqında rəvayətlər» (160) hikmətamizliyi, lirik və yumoristik ovqatı ilə diqqəti cəlb edir. Kitabdakı 60-dan çox rəvayətləri, xalq arasında söylənen xatirələri özbək folklorçusu Məmmədqul Curayev toplayaraq tərtib etmiş, cığataycadan çevirəni isə Füzuli Bayat (Gözəlov) olmuşdur. Toplanmış rəvayətlərdə Əlişir Nəvai şəxsiyyətinin böyüklüyündən, alicənablığından, hazırcavablığından, səxavətindən, humanistliyindən, elmə, ədəbiyyata, mədəniyyətə, yüksəlişə dəyər verməsindən, dövlət xadiminin ziyalılığından söhbət açılır.

Özbək ədəbiyyatının nəsr nümunələri, ümumiyyətlə nəslə yazılmış əsərlərin ən yaxşı nümunələri də dilimizə tərcümə olunmuşdur. Bu sıradan 1928-29-cu illərdə nəşr olunmuş A. Qədirinin "Ötən günlər", "Mehrab əqrəbi" (1970), A. Qəhharın "Qoşaçınarın işıqları", (1979, 1959), Aybəkin "Müqəddəs qan" (1979), Şərəf Rəşidovun "Güclü dalğa" (1962, 1974), "Kəşmir mahnısı" (1959, 1979), "Qaliblər", Həmid Qulamın "Ölməzlik" (1984) romanları, K. İkramovun "Kəndirbaz Mahmud" (1965) povesti, Mirmöhşünün "Ağ mərmər" (1979), "On beş yarpaq" (1975) və "Nurlu diyar" (1979), "Özbək ədəbiyyatı antologiyası" (1958) və s. nəsr kitabları və hekayələr almanaxlarının adlarını çəkmək olar.

Abdulla Qədirinin "Ötən günlər" romanı 1928-29-cu illərdə 3 cildə ibarət olaraq Xəlil Səid Xocayevin tərcüməsində, 1960, 1979, 1987-ci illərdə isə İshaq İbrahimovun ön söz və tərcüməsi ilə nəşr olunmuşdur. Romanda özbək xalqının adət və ənənəsi, onun tarixi keçmişi ətraflı təhlil edilmişdir.

Professor Pənah Xəlilov qeyd etmişdir ki, "özbək ədəbiyyatının müharibədən sonrakı yüksəlişini bədii nəsrin nailiyyəti də aydın göstərir. Bədii nəsrin bütün janrlarında zənginləşmə hiss olunur, lakin özbək romanı və povesti əvvəlki inkişaf mərhələsi ilə müqayisəyə gəlməyəcək sıçrayış etmişdir. Özbək ədəbiyyatı əvvəllər beş – altı romanı ilə tanınırdısa, müharibədən sonra əlli-altmış roman meydana çıxdı" (68). Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz irihəcmli nəsr əsərləri ilə yanaşı özbək ədəbiyyatına məxsus hekayələr də dilimizə tərcümə olunmuşdur. İlk əvvəl 1958-ci ildə dərc olunmuş "Özbək ədəbiyyatı antologiyası"nda 13 ədibin-Aybəkin «Müqəddəs qan» romanından bir parça, Abdulla Qəhharın «Kino», Şərəf Rəşidovun «Qaliblər», İbrahim Rəhimovun «Həyat çeşmələri», Mümtaz Məhəmmədovun «Kiçik qarnizon», Aydın Sabirovanın «Gülsənəm», Həkim Nəzirin «Səlim ata», Rəhmət Feyzinin «Yeni il axşamında», Əsəd Muxtarın «Birgə qanad çalanda», Sünnətillə Ənarbəyovun «Təşviş», «Döyüşçü dostlar», Adil Yaqubovun «İki məhəbbət», Yaqub Şükürovun «Mehri» və Səidə Zünnünovanın «İkinci arvad» əsərləri verilmişdir. Buradakı nəsr nümunələrini İsmayıl Şəms, Nağı Nağıyev və Şəmsəddin Abbasov tərcümə et-

mişdir. Özbək hekayələrindən ibarət ikinci ən böyük toplu "Nurlu diyar" adlanır. Bu almanax 1979-cu ildə Özbəkistanda Azərbaycan günləri keçirilərkən nəşr olunmuşdur. "Nurlu diyar"da 28 hekayə toplanmışdır. 28 hekayə – 28 nasir qələminin nəsr nümunələrinin Azərbaycan dilində nəşrinin ədəbiyyatlarımızın tarixi dostluğunun rəmzi davamı kimi də dəyərləndirmək olar. Kitaba daxil edilmiş müəlliflər müasir özbək nəsr tarixində irihəcmli romanlar müəllifi kimi də məşhurdurlar. Abdulla Qədiri «Cıdırda», Şərəf Rəşidov «Qaliblər»dən bir parça, Conrid Abdullaxanov «Nurlu diyar», Sinnətillə Anarbəyev «Balıq ovu», Pirimgül Qədirov «Yubiley», Abdulla Qəhhar «Nar», Nemət Eminov «Tutuxan», Şamil Ələddin «Mərmər pillələr», Səid Əhməd «Durnalar», Səidə Zünnünova «İki od arasında», Adil Yaqubov «Qəribə qoca», Ləziz Kəyumov «Nur saçan sətirələr», Maqsud Kariyev «Qaranquşlar baharda», Əsqəd Muxtar «Doqquzuncu palata», Həkim Nəzir «Toyu nə üçün təxirə saldılar», İbrahim Rəhim «Bıg, əsəb və addımölçən», Ölməz Ömərbəyov «Ulduzlar», Nəzir Səfərov «Alma budağından gen düşməz», Ötkəm Osmanov «Tərs Məhəmməd», Rəhmət Feyzi «Qanlı qoza», Şükür Xalmirzəyev «Həyat əbədidir», Məhəmmədcan Xeyrullayev «Tənbür nəğmələri », Ötgür Haşimov «Dan üzündən gecəyariyədək» və Aqilcan Hüseynov «Ən uzun gecə» – "Nurlu diyar"da nəşr olunmuş özbək müəllifləri və onların əsərləridir. Kitab Conrid Abdullaxanovun eyni adlı hekayəsi ilə adlanmışdır. Hekayəni yazıçı Mövlud Süleymanlı tərcümə etmişdir.

Özbək nasiri Əsqəd Muxtar qeydində bildirir ki, Kamil Yaşenlə Mirzə İbrahimovun yaradıcılıq dostluğu ədəbiyyatımızı gözəl sənət əsərləri ilə zənginləşdirmişdir"(126). Əsqəd Muxtarın nəsr yaradıcılığı özbək ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Onun ilk əmək fəaliyyəti ali məktəb müəllimliyindən başlasa da, sonralar yaradıcılığa meyl etmişdir. Elə bu istəyi onu jurnalistika aləminə – "Qızıl Özbəkistan" və "Gənc leninçi" qəzetlərində məsul katib, şöbə müdiri (1945-60), "Şərq ulduzu" jurnalında baş redaktor, Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının katibi (1951), rəyasət heyətinin sədr müavini (1965-68) vəzifələrinə gətirib çıxarmışdır. Əsqəd Muxtarın ədəbiyyata gəlişi şairliklə başlasa da sonrakı yaradıcılığında nəsrə meylliliyi güclənmişdir. Əsasən 40-cı illərin sonunda nəsr-roman və povest müəllifi kimi tanındı. Silsilə romanlar yazdı - "Bacılar", "Doğuluş", "Dövr mənim taleyimdə" və s.

Şair, nasir Əsqəd Muxtarın "Doqquzuncu palata" hekayəsi səhnələşdirilib, televiziya tamaşası kimi Azərbaycan xalqına çatdırılıb. 1969-cu ildən indiyəcən isə "Gülüstan" jurnalına rəhbərlik edir. O, yaradıcı şəxs olaraq jurnalın səhifələrində ədəbi əlaqələrə daim yer ayırmışdır. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri isə bu sırada ön yerlərdən birini tutur. Bu haqda əvvəlki səhifələrdə müəyyən qeydlərimizi də bildirmişdik. Bu jurnalın səhifələrində daim Azərbaycan haqqında publisistik yazılarla yanaşı, Azərbaycan nəsr və poeziyası nümunələri çap olunmuşdur. Jurnalın 1979-cu ilin may nömrəsində Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi səhifələr ayrılmışdır. Burada M. F. Axundovun fəlsəfi görüşlərindən bəhs edən "Şərqi nurlu zəkası" adlı M. Şeyxzadənin məqaləsi, özbək ədəbiyyatşünası R. İnaqamovun Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrindən bəhs edən elmi məqaləsi, Azərbaycana dair silsilə şeirlər və s. yazılar oxuculara təqdim edilmişdir (128).

Özbək ədəbiyyatına dair Naxçıvandan tədqiqatçı, ədəbiyyat müəllimi Nəriman Bağirov "Yaradıcı xalq" adlı məqaləsində yazmışdır ki, "dərindən məzmunu, yüksək ideya dəyəri ilə seçilən sənətkar sənət əsərlərinin müəllifləri – Qafur Qulam, Musa Aybək, Rəhmətulla Uyğun, Maqsud Şeyxzadə, Həmid Alimcan, Sabir Abdulla, Sabirə Mənzurova, Kamil Yaşen, Teymur Fəttah, Abdulla Qəhhar, Şərəf Rəşidov kimi tanınmış yazıçılar təkcə özbək oxucuları üçün deyil, ümumən bütün oxucular üçün əziz və sevimlidir. Dediym mövzularda təkcə Qafur Qulamın 80-dən çox hekayəsi çap edilmişdir" (35). Ləziz Kəyumov yazır ki, "əgər indi hər iki ədəbiyyatda yaxşı tarixi romanlar çıxdursa, bunlar yaxşı müəllimlərimizin ənənələrinin inkişafı nəticəsidir" (84).

Mirmöhsün yaradıcılığında Azərbaycan daim böyük məhəbbətlə, həm də tükənməz mövzu kimi işlənmişdir. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, ölməz şair, böyük söz sənəti İmadəddin Nəsiminin obrazını özündə əks etdirən "Memar" romanı buna bariz nümunədir. "Yazıçı" nəşriyyatında yazıcının 1979-cu ildə "Ağ mərmər" hekayələr toplusu nəşr edilmişdir. Bundan əvvəl isə 1966-cı ildə "Həsən və Hüsən" adlı kitabı "Azərnəşr"də buraxılmışdır (122).

Vaxtilə Daşkənd Dövlət Universiteti ilə Bakı Dövlət Universitetinin filoloji fakültələri arasındakı mübadilə tədris üsulu da böyük hadisə idi. Professor Qulam Kərimov, professor Ləziz Kəyümov, Azad Şərəfəddinov, Əhməd Əliyev, Ülkər Əlimcanova, Dilbər Qənbərova, Rəhmətulla İnaqamov kimi özbək alimlərinin Azərbaycan, eləcə də Bakı Dövlət Universitetinin Hidayət Əfəndiyev, Pənah Xəlilov, Şamil Qurbanov, Abuzər İsmayılov, Əmirxan Xəlilov kimi nüfuzlu alimlərinin özbək tələbələri qarşısındakı elmi məruzələri ədəbi əlaqələrimizə böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının Özbəkistanda, özbək ədəbiyyatının Azərbaycanda təbliği, tədqiqi, yayılması sahəsində tədqiqatçı alimlərdən Yaşar Qasimov, Akif Bağirov, Ənvər Cabbarov və başqalarının adlarını qeyd etmək istədim. Bu tədqiqatçılar 70-ci illər ədəbi nəslinə mənsubdurlar. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 1979-cu il 1 iyul nömrəsində şair Ağəddin Mansurzadənin "Ədəbi-mədəni əlaqələrimiz" adlı məqaləsində (111) bu ziyalılar haqda kifayət qədər geniş məlumat dərc edilmişdir. Özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri ilə yaxından tanışlıq edilsə, belə alim və ədiblərin sayının xeyli olduğunu, onların isə məhz əlaqələrimizin daha da möhkəmlənməsi nəminə sanballı, elmi dəyərli işlərini, mənəvi körpülərimizin əbədiliyini görürük.

3.5. Realist cığatay (özbək) nasiri

XX əsr cığatay (özbək) nəsrinin banisi, tanınmış satirik, dramaturq və publisist Abdulla Qədirinin ədəbi irsi kəmiyyətə olmasa da, keyfiyyətə çox zəngin və milli ədəbi xəzinənin ən dəyərli incilərindəndir. Akademik Bertels özbək nəsrini Abdulla Qədirinin «Ötən günlər» romanına görə dünya (ingilis, alman, fransız, rus və hind romandan sonra) nəsrinin «altıncı özlü daşı» adlandırmışdır.

Abdulla Qədiri 1894-cü ildə Daşkənddə varlı tacir olan Qədir kişinin ailəsində doğulmuşdur. Yazıcının atası Qədir kişi 102 il ömür yaşamışdır. Abdulla Qədiri uşaq olarkən atası müflisləşmiş və sonra o, bağçılıqla-üzümçülüklə məşğul olmağa başlamışdır. Oğlunu təhsilli, ziyalı görmək istəyirdi. Ona görə də Abdullanı əvvəlcə mədrəsəyə (köhnə müsəlman məktəbinə), sonra isə yerli rus-özbək məktəbinə qoymuşdu. Bu məktəbdə Abdulla rus dilini öyrənmiş, sonralar bu imkan ona rus ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmağa kömək etmişdi. İbtidai təhsilini başa vurduqdan sonra o, müstəqil həyata qədəm qoymuş, Daşkənddə bir varlığın-mülkədarın yanında mirzəliyə (katibliyə) başlamışdır. Beləliklə, qeyd edək ki, onun uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü tacirlər, varlı və kasıb təbəqələr, peşəkar sənətkarlar, daim bir yerdə məskunlaşaraq xırda alış-veriş edən alverçilər və torpaqsız kəndlilər arasında keçmişdir. Gördüyü bu insanların həyat tərzi, yaşam dünyası, eləcə də şəhər mühiti onun - gələcək yazıcının dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bunlar əsas verir deyək ki, o, öz xalqını eşitdikləri və yaxud oxuduğu kitablar vasitəsilə yox, məhz gördükləri, müşahidələri əsasında daha yaxından tanımışdır. Nəvainin, Lütfinin, Muqiminin, Fitrətin, Çolpanın və digər cığatay (özbək) klassiklərinin əsərlərini maraqla mütləq etmiş və milli ədəbiyyatın tarixinə yaxından bələd olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Asiyanın, Avropanın bir hissəsini inqilab dalğası bürümüşdü. Belə bir dövrdə özbək yaradıcıları, millətçi ziyalılar da milli-azadlıq mübarizəsinə qoşulmuşdu. Təbii ki,

Azərbaycanda baş verən ədəbi hadisələr, "Molla Nəsrəddin", Mirzə Cəlil, Sabir kimi nəhəng satirik - inqilabçı demokratların yaradıcılıqları özbək ədəbi həyatına böyük təsir etmişdir. Bu təsir Abdulla Qədirinin də yaradıcılığından yan keçməmişdi. Özbəkistanda millətçilik ideyalarının təbliğində, yayılmasında vətənsəvər, millətsevər ziyalılar fəallıq göstərirdilər. Dini xurafat, mövhumat əleyhinə mübarizə genişlənir, yeni təhsil sistemi, dünyəvi biliklərə yiyələnmək, savad almaq uğrunda təbliğat getdikcə güclənirdi. Abdulla Qədri ərəb və fars dillərinə yiyələnmək üçün yeni üsullu mədrəsədə-müsəlman seminariyasında təhsilini davam etdirir. Buradakı təhsil proqramında milli burjuaziya tələbləri əks olunurdu, onun ideoloqları cədidçilər adlanırdı. "Cədid" – ərəb sözü olub, "yeni" anlamını verir. Bütün Rusiyanı, Azərbaycanı, Türküstan ellərini bürümüş inqilabçı-demokratlar hərəkatının aparıcı ideyalarını Özbəkistan həyatında da cədidizm nümayəndələri həyata keçirməyə cəhd edirdilər. Cədidçilər, feodal tənəkkürünün ləğvinə, xurafat yönümlü dini məktəblərin köklü islahatı, islamın yüksək dini elm səviyyəsində tədrisi lehinə çıxışlar edirdilər. Sovet ideologiyasında qeyd edilir ki, cədidçilər Türkiyə pantürkistlərinə meyl edir, tatar və Azərbaycan pantürkistləri ilə əlaqə saxlayır, xalq kütlələrini inqilabi çıxışlardan cəkindirirdilər. Müəyyən proqramı, rəhbərlik mərkəzi və nizamnaməsi olmayan cədidçilər Türküstan və Buxaradakı leqal nəşrlər ətrafında, yeni üsullu məktəblərdə, xeyriyyə cəmiyyətlərində və s. yerlərdə toplaşdılar. Bəzən cədidçilərə demokratik ziyalılar da qoşulurdu, lakin onların siyasi cəhətdən cədidçilərlə yaxınlığı yox idi. Məsələn, H. H. Niyazini, S. Aynini, A. Qədirini və başqalarını göstərmək olar. Adları qeyd olunan və olunmayan o dövr yaradıcılarının ümdə vəzifəsi xalqın gözü açmaq – maarifləndirmək, elm-ədəbiyyata marağı gücləndirmək və beləliklə, xalqın dünyaya baxışını zənginləşdirmək idi. Hər kəs öz sözü, qələmi ilə bu ideyalarını həyata keçirmək əzmində idi. Bunun adını isə nə qoyurlarsa qoysunlar, Abdulla Qədirinin gənclik yaradıcılıq dövrü məhz belə zamanla təsadüf etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o, elə bir ailədə, əhatədə doğulub böyümüşdü ki, kifayət qədər formalaşmış dünyagörüşü var idi. Həyatın hər üzünü görmüş və tənəkküründə saf-çürük etməyi bacarırdı. Abdulla Qədirinin "Millətimə", "Bizim vəziyyət" şeirləri məhz bu ruhdan doğmuşdur. "Əxlaqsız" (1915) adlı nəsr əsəri 1916-cı ildə "Türküstan vilayətinin qəzeti"ndə dərc olunmuşdu. Bu əsərdə yazıçı mülkədar oğlu Saqdullanın timsalında gənc ticarətçilərin nöqsanlarını, onların əxlaqsız, məhvə məhkum həyat tərzlərini açıb göstərərək ifşa etmişdir.

Elə həmin illərdə yazdığı "Bədbəxt adaxlı" dramında isə yazıçı israfçılığı, bədxərcliyi ifşa etmişdir. Əsərdə mülkədarın yanında işləyən kasıb gəncin faciəli taleyi təsvir olunur. Bu gənc adaxlıdır, öz məsrəfinə uyğun olmayan böyük toy ziyafəti təşkil edir, bununla borca düşür və borcunu ödəyə bilmədiyi üçün özünü öldürür. Əsər əldə olunan afişaya görə, yazıldığı tarixdə yerli teatr xadimləri tərəfindən səhnələşdirilibmiş.

Yazıcının qələmə aldığı mövzular onun həyatda çox tez-tez gördüyü və şahidi olduğu hadisələrdir. Abdulla Qədri Özbəkistanda nəşr olunan ilk satirik jurnalın – "Müştüm" ("Yumruq") jurnalının banilərindən və fəal müəlliflərindən biri olmuşdur. O, gördüklərini gah satirik yolla, gah faciə şəklində qələmə almışdır. Sovet hökuməti Özbəkistanda qurulandan sonra cədidizm aradan götürüldü. Lakin milli azadlıq mübarizəsi, vətənsəvərlik, millətçilik duyğusu elə bir şeydir ki, onun başqa adı olmur. Müxtəlif cərəyanlar, təşkilatlar, hərəkatlar, siyasi quruluşlar ötüb keçə bilər, amma qanla, tənəkkürlə doğulan millətçilik duyğuları ölməzdir (İllahdakı hürüksevər türk soylarından olub Turan məfkurəsinə, Türküstan idealına tapınanlar nəslindən olasan).

İnqilablar, cəmiyyət dəyişiklikləri Abdulla Qədirinin dünyagörüşündə böyük dönüş yaratmışdır. O, mətbuatda çox tez - tez dərc olunurdu. 1919-22-ci illərdə yazdığı felyetonlarını, hekayələrini "İştirakiyun" ("Kommunist") və "Qızıl bayraq" qəzetlərində, "İnqilab" jurnalında çap etdirirdi. 1922-ci ildə "İnqilab" jurnalında "Mənim atam bolşevikdir" əsəri dərc olunmuşdur. 1923-cü ildə isə "Müştüm" dərgisində çalışmağa başlamışdı. Hekayələrini, felyetonlarını, məqalələrini "Cul-

qunbay", "Dunbul", "Ciyən", "Sovrunbay", "Ovsar", "Dumbulnisə" və başqa gizli imzalarla nəşr etdirən Abdulla Qədiri alverçiləri, kəndxudaları, ikiüzlü çinovnikləri, bürokratları, qadın azadlığı əleyhinə olanları, maarifçiliyin düşmənlərini tənqid atəşinə tutur, xalqını yeni günə, işıqlı, ziyalı sabaha çağırırdı. O, öz yazıçı, ziyalı təfəkküründən doğan bu arzularını qələmə almağa çalışırdı. Buna görə də onun satirik janra müraciət etməsi, bu janrda yazmağı bacarması daha uğurlu cəhd idi. Çünki, az sözlə böyük məna, böyük mətləblər açırdı. Yumorla, gülüşlə eybləri göstərmək, oxucu əhatəsini genişləndirmək digər ölkələrin də ədəbi üsullarından biri idi. Onun xalq aforizmlərinə, özbək folkloruna müraciət etməsi təbii hisslərdən doğurdu.

"Mənim tərcümeyi-halım" hekayələr silsiləsindən olan "Kalvayı Məhzum", "İnadçıl Taşpulat nədən danışır" və "Şarvon xala nədən danışır" hekayələrində yazıçı öz obrazlarını satirik dillə ifşa edir. Yazıçı istər Kalvayı Məhzumun, istərsə də işsiz, gücsüz, avara Taşpulatın - qəhrəmanlarının daxili dünyasını satirik-psixoloji təhlil vasitəsilə açıb tökür. Satirik hekayələrində obrazlarını psixoloji cəhətdən son dərəcə güclü təsvir edən müəllif bir yazıçı kimi özü də qələmini möhkəmləndirir. Real həyatdan götürdüyü obrazlarını bədii ifadələrlə oxucusuna tam şəkildə açır. Bütün bunlar, əlbəttə, yüksək yazıçı təxəyyülündən, qabiliyyətindən, istedadından irəli gəlsə də, eyni zamanda, onun həyatı gözəl dərk etmə, insan xarakterini olduğu kimi təhlil etmə bacarığındandır. Təbii ki, bədii yaradıcılıq xalq qəlbinə, xalq ruhuna yaxın olmalıdır. Oxucu əsəri oxuyarkən, əhatəsini, lap özünü, yaşadığı cəmiyyəti, hökm edən qanun-qaydaları, haqsızlıqları, narazılıqları orada görsün və qəlbinə doğma-həmdəm, həmfikir sansın, sirdaş bilsin. Abdulla Qədiri 1924-25-ci illərdə Moskvada B. Y. Bryusov adına Ali Bədii Ədəbiyyat İnstitutunda təhsilini mükəmməlləşdirmişdir. Satirik fikirləri ilə qələmini möhkəmləndirən yazıçı "Ötən günlər" adlı romanını 1922-ci ildən hissə-hissə çalışdığı "İnqilab" jurnalında dərc etdirirdi. Bu əsərini Abdulla Qədiri 1925-ci ildə ayrıca kitab şəklində çapdan buraxdırmışdı. Əsər 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissə 23, ikinci hissə 17, üçüncü isə 16 hekayətdən (cəmi 56 hekayət) ibarətdir. Burada XIX əsrin I yarısında özbək xalqının həyatı təsvir edilmişdir. Əsərin başlanğıcında yazıçı "Müəllifdən" adlı giriş sözündə qeyd edir ki, «biz yeni əsrə qədəm qoymuşuq və bütün ölkəni yeni yolla getməyə çağırırıq. Yazıçılar müxtəlif janrlarda – roman, hekayə və şeir olsun, yeni yaradıcılıq nümunələri yaratmaq əzminə dolublar. Öz dövrümüzün "Tahir və Zöhrə"sini, "Fərhad və Şirin"ini, "Bəhram Gur"unu və "Dörd dərviş"ini yazmalı, yaratmalıyıq. Bu mənada "Ötən günlər" romanı ilk cəhddir. İstənilən işdə ilk addımda zəiflik, çatışmamazlıq olur. Təcrübə artdıqca həmin çatışmamazlıqlar görünür, dolğunlaşdırmağa çalışırsan. Bu fikri bəyənərək, amma təcrübəsizliyimə də qulaq asmayaraq, gücümü sınamağa can atdım. Deyirlər ki, nəyi isə yeni başlayırsansa, keçmişinə nəzər sal, onda uğur qazanmaq mümkündür. Ona görə də mən keçmişdən, yenidən ötən günlərimizdən, axırıncı xanlıq dövrünün - tariximizin çirkin və qara günlərindən yazmağa başladım. » (96, s. 6)

1928 – ci ildə Azərnəşrdə nəşr olunan «Ötən günlər» kitabının giriş hissəsində əsəri ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən, milliyyətçə özbək olan, amma Bakıda yaşayıb - yaradan Xəlil Səid Xocayev yazmışdır: "İndiki Özbəkistan Cümhuriyyəti Türkünstan ölkəsinin ən zəngin qismindən təşkil edilmişdir. Buradakı xalq inqilaba qədər başqa millətlər kimi Rusiya çarlığı, Rusiya kapitalist yumruğu altında hüquqdan məhrum bir halda yaşamışdır. Zəhmətkeşlər, kəndçilər əski xanlıqlar dövründə nə qədər elmdən, mədəniyyətdən məhrum halda yaşamışdırlarsa, çarlıq dövründə də eyni halda qalmışlar. İnqilaba qədər Türkünstan xalqının (tam mənasıyla) mətbuatı yox idi. Olan mətbuat da çar hökumətinin təşviqatçısı idi. Özbək ədəbiyyatı tarixində birinci olaraq həyatı, tarixi roman - özbək ictimaiyyətini, özbək xalqının yaşayışını özündə əks etdirən bir əsər yazılmışdır və bununla da özbək ədəbiyyatında yeni bir dövr açılmış oldu. Əsərin müəllifi Özbəkistanın mahir yazıçılarından olan Abdulla Qədiri (Çolkanbay) zamanının adamlarındandır, ancaq proletar ideolojisi ilə hələ ki, yığrulmamış, proletar dünyasına qarışmamış ziyalılardandır. O, mədrəsədə oxumuş, bir neçə zaman qulluqçu sifətilə ticarət işlərilə

məşğul olmuş, inqilabdan sonra «Muştum» jurnalında «Xəlvət məxsus», «Taşbulax Təcən» imzaları altında nəşr olunan yazıları ilə mətbuat aləmində tanınmışdır. Ancaq yenə milli ruhdakı ziyalıların sırasındadır. «Ötən günlər»in qiyməti keçmiş xanlar dövründəki qanlı faciələri, başkəsmələri, hakimiyyət uğrunda qarşılaşmaları təsvir etməsindədir. Mühərrir bu əsərində keçmiş, unudulmuş günləri gözümüzün qabağında canlandırır. Əsər nəfis özbək ədəbiyyatının birinci romanlarından sayılır: əsərdə bir tərəfdən özbək həyatı, qadınların, qızların yaşayışı, onların yumşaq təbiətləri, sədaqətləri, şirin ədaləti təsvir edilərkən, ikinci tərəfdən də onların kişilərin təhəqqümü altında qul kimi ömür sürdükləri, ailə içindəki qarşılaşmaları nəfis surətdə göstərilir. Romanın zəif cəhətləri də vardır. Azərbaycancaya çevrildikcə belə yerlər mümkün olduqca qısaldılmış, əsəri mahir qələmlə yazılmış bir roman siqlətinə salmağa çalışılmışdır. ...Əsərin üslubu özbəklərin səciyyələrini tamamilə əks etdirir. Uslub təmkinli, ... qəhrəman ən təhlükəli dəqiqələrdə belə vüqarını itirməz, qanlı mücadilələrdən sonra belə soyuqqanlılığı saxlar. Sırrını kimsəyə söyləməz. Qəhrəman özbək xalqının bütün səciyyələrini özündə toplayan bir özbəkdir. Əsər realist, bəzi yerdə də naturalistcəsinə yazılmışdır. Buna görə də «realist məsləki özbək ədəbiyyatına bu əsər ilə girir» demək olur. Abdulla Qədiri özbəklərin Mirzə Fətəlisi sayıla bilər. Bu roman Özbəkistanda hər savadlı vətəndaş tərəfindən sevilə – sevilə oxunmaqdadır. Özbəkistan nəşriyyat dairəsi tərəfindən üç dəfə çap edilmişdir. Özbəkistan və Azərbaycan əməkçilərini bir - birilərinin həyat və yaşayışları ilə tanışdırmaq üçün bu əsərin nəşri lazım bilindi. Özbəkistan şuralar bayrağı altında mədəni tərəqqidə çox irəli getmişdir. Bununla bərabər özbək xalqının həyatilə tanış olmaqda bu roman bir neçə yollar açacaqdır» (96, s.3-4).

Tarixi roman janrında əsər yazılması özbək ədəbiyyatında yenilik idi. Romanın ilk fəslində əsərin qəhrəmanı Atabəy Mərgilan şəhərində tacir oğlanlarla görüşür. Söhbət əsasında gənc tacirlər ailə məsələlərindən danışmağa başlayırlar. Atabəy ümumilikdə qəbul olunmuş dədə-baba adətinə zidd olaraq, ailə qurarkən iki gəncin sevgisini əsas götürür. Nikah bağlayan gənclər ata-analarının dedikləri ilə yox, öz istəklərini həyata keçirməlidirlər. Evlənen gənc aldığı qızı qul yox, sevgilisi, əzizi kimi qəbul etməlidir. Ancaq bu şərtlər daxilində ailə həyatında xoşbəxtlik hökm sürə bilər. Elə cəmiyyətdə də belədir. Əgər qarşılıqlı münasibət, düzgünlük yoxdursa, ailə həyatında da, cəmiyyətdə də xoşbəxtlik tapmaq çətindir. Müəllif sonralar yazardı ki, "Ötən günlər"i yazarkən qarşımda həmişə oxucularımla hiss etmişəm. Ona görə də var gücüm ilə çalışmışam ki, yeni həyat xalqımızın qəlbinə yatsın, ona ürəkdən bağlansın (70). Bu əsərdə iki gəncin Atabəy və Gümüşün faciəli məhəbbətləri nəql olunur, feodal dövrünün, epoxasının başa çatması yazıçı dili ilə bildirilir. Roman qəhrəmanları üsyankardırlar, amma tək də deyillər. Onların macəralı taleyi ilə müəllif feodal xanlıqlar quruluşunu dağıldığını açıb göstərmişdir. Romanda ziddiyyətin mərkəzində – ata və gənc oğul Atabəyin – arasındakı söhbət dayanır. Ata oğlunu, – adət-ənənəyə uyğun olaraq, köhnə ailə ənənəsinə, patriarxal quruluşun adətlərinə görə, tanımadığı, sevmədiyi bir qızla evləndirmək istəyir. Oğul Atabəy isə bir başqasını – Gümüşü sevir. Atabəy və onun sevdiyi Gümüş obrazları özbək ədəbiyyatında yeni hadisədir. Atabəy-varlı ailənin övladı, təhsilli, həyatı dərk edən, düzgünlüyə qətiyyətlə can atan bir gəncdir. Sevimli Gümüşünə yaraşır. O da yaxşı tərbiyə almış, təhsilli, təbii hissiyyəti güclü, gözəl və qaynar təbiətli bir qızıdır. O da Atabəyi dərin məhəbbətlə sevir. Amma bu istək onun bədbəxtçiliyidir, çünki köhnə adətlərə görə, onun hiss və fikirlərini dinləyən, ona qulaq asan yoxdur. Öz xarakterinə, daxili dünyasının gözəlliyinə və alicənablılığına görə Gümüş anası Aftab xanıma borcludur. O da özbək qadınlarına xas olan xeyirxah arzularını həyata keçirmək məqsədindədir. Aftab xanım ağıllı, sakit təbiətli, sevimli ana, həqiqətsevər insan və bacarıqlı evdar qadındır. Bütün bunlarla belə, Aftab ana köhnə adətlərin əsiridir – o, ərinin bütün tapşırıqlarını canı-dildən yerinə yetirir, onun təsirindən asılıdır və onun bütün fikirləri ilə hesablaşmalıdır.

Bu əsərin aktuallığı və müasirliyi ondan ibarətdir ki, yazıçı öz xalqının ağır, tarixi keçmişini təsvir etməyinin əhəmiyyətini başa düşür, bunları mərkəzi xəttə saxlayaraq yalnız uzaq tarixi xatırlamaq yox, xalqının tarixi taleyinin inkişafına, tərəqqisinə, irəliyə doğru getməsinə çalışmışdır. Abdulla Qədiri tarixi mövzuya müraciət edərkən yazıçı kimi onun əsas yaradıcılıq məharəti ondan ibarət olmuşdur ki, o, öz xalqının dözümlüyü, əməksevərliyini, qəhrəmanlıq tarixini, xalqının öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini açıb göstərməyi bacarmış və elə bu keyfiyyətlərlə də müasir dövrdə qarşıya çıxan problemləri həll etməyin mümkünliyünü oxucusuna açıqlamışdır.

Abdulla Qədirinin 1928 – ci ildə yazdığı ikinci romanı "Mehrab əqrəbi" (Xudayarxan və Mirzələrin həyatından tarixi roman) əsəridir. Əsər ilk dəfə 1929 – cu ildə Daşkənddə nəşr olunmuşdur. Abdulla Qədiri (Culqunbay) əsərin giriş hissəsində «Romanın mövzusu barədə» başlıqlı qeydində (Daşkənd. 05. 02. 1928 – ci il) yazmışdır: «Türküstan feodallarının axırncı nümayəndəsi Xudayarxanın öz ehtirasları yolunda dehقانların və yoxsul sinfinin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını xan hərəmxanasının kənizinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara isə amansız divan tutması-romanın əsas mövzudur. Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmaları, onların əhvalı - ruiyyəsinə, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram. Bunlar mənim romanımın mənfi qəhrəmanlarıdır. Bu qara qüvvələrin qarşısında məzlum sinfin nümayəndələri ruhanilərə, xan üsuli – idarəsinə qarşı səsinə ucaldan əxlaqlı və bir – birini müdafiə etməyə hazır olan vicdanlı zəhmət adamları, yoxsullar dayağıdır. Mən romanın müsbət qəhrəmanlarını təsvir edəndə əlbəttə, onları olduqları kimi qələmə almağa çalışmış, heç nəyi şişirtməmiş, tarixi həqiqəti təhrif etməmişəm. Onların xana və onun nöqərlərinə münasibətləri, xan zülmünə qarşı etirazları əlbəttə ki, kortəbii olmuşdur, bunu başqa cür göstərmək, hadisəni şişirtmək düzgün olmaz və kitabın dəyərini aşağı salardı. İki sinfin – hakim və məhkum siniflərin ziddiyyətlərini təsvir etməyə, zamanın tarixi və etnoqrafik əlamətlərini verməyə, xan hərəmxanasını və arvadlarını, zənci qadınlarını, özbəklərin məişətini, xalqın özünəməxsus yumorunu, satira meylini, özbək qadınlarının istedadını, onların öz hiss və düşüncələrini şairanə tərzdə ifadə etmək bacarıqlarını həzircavabların yarışını göstərməyə çalışmışam. Bundan əlavə romanda bir çox başqa şeylər də vardır ki, bunlar oxucunun diqqətindən yayınmayacaqdır» (101).

Bu əsərdə müəllifin qeyd etdiyi kimi, Türküstan dünyasının iki əsrlik sosial və mənəvi həyatı olduğu kimi – realistik üslubda əks olunmuşdur. Türküstanın real tarixi həyatı güclü yazıçı müşahidəsi ilə hərtərəfli şəkildə açıb göstərilmişdir. Tarixi həqiqətlər – baş vermiş hadisələr və qəhrəmanın xarakteri çox səmimi, aydın şəkildə təsvir edilmişdir. İnsanın şəxsiyyət azadlığı, fikir müstəqilliyi, gənclərin saf məhəbbəti bədii təsvir və ifadələrlə müəllif qələmində uğurlu işlənmişdir. Abdulla Qədiri «Mehrab əqrəbi»ndə xalqın feodal həyat tərzini, hökm sahiblərinin iş xüsusiyyətlərini, dini rəhbərlərin fitvasını, feodal qanunlarının yazılmış və yazılmamış ziddiyyətlərini, xalq adət – ənənələrini, el tənə – qınağını olduğu kimi təsvir etməsi özbək nəsrinin bədii imkanlarının geniş olmasına sübutdur. Əsərin əsas xüsusiyyətlərindən biri müəllifin özbək xalqının tarixi, milli düşüncə və həyat tərzini, dövrün koloritini, qəhrəmanın xarakterik xüsusiyyətlərini olduğu kimi aydın və düzgün təsvir etməsidir. Məhz bu novatorluğu ilə o, ilk özbək tarixi nəsrinin banisi kimi nüfuz qazanmışdır. Real ənənələrə söykənərək psixoloji təhlillə qəhrəmanın mənəvi dünyasının zənginliyinə varmış, onun xarakterindəki dinamik inkişafı göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Bütün bu deyilən – yazılan məsələləri yazıçı təmtəraqsız şəkildə qəhrəmanları – Ənvər və Rəna adlı obrazlarının taleləri timsalında olduğu kimi göstərmişdir. Rəna – dini təhsillə yanaşı, Şərq mütəfəkkirlərini oxuyub öyrənən, poeziyanı könül rübabı bilən, hərdən özü də şeiriyyət dünyasından misralar düzüb-qoşan, həyatı dərk edən, yüksək əxlaq – mənəviyyət sahibi olan gözəl qızıdır. O, əsərin digər qəhrəmanı olan Ənvəri dərin məhəbbətlə sevir. Ənvər isə – dostluqda sədaqətli, xeyirxah, həqiqəti sevən bir gəncdir. Rəna incə qəlb ilə

Ənvəri məhz belə olduğu - təsvir etdiyimiz kimi görür və ona qəlbən bağlanır. Ənvər ağır həyat tərzini keçirsə də, amma ağılı, fərasəti, istedadı, qabiliyyəti, əməksevərliyi ilə özünə mövqə qazana bilir – o, əsərin digər qəhrəmanı Xudayar xanın sarayında mirzə, az keçməmiş isə baş mirzə olur. Ənvər saray mühitində, zalım, qəddar, zülmkar, iyrənc nəfslə Xudayar xanın saray mühitində xarakterini dəyişmir. Əksinə, xalqının ağrı – acılarına şərik olur, insani münasibətdə xeyirxahlığını, alicənablığını qoruyur, ləyaqətli, şərəfli insanların haqqını müdafiə edir. Xan üsul – idarəsinə baş əyməyən, onun yazılmamış qanunlarını tanımayan Ənvər saray fitnəkarlığının qurbanına çevrilir. Sevdini Rənaya xan elçi göndərir. Lakin o, bu haqsızlığa dözmür və biri – birini sevən gənclər - Ənvər və Rəna baş alıb qaçırırlar – öz sevgilərini qorumaq, məhəbbət dünyalarını qurmaq, yaşatmaq üçün.

Əsər, ümumiyyətlə, çox maraqlı təsir bağışlayır. Real həyat nağılıdır. Zülmkarlar ilə ağıllı insanlar mübarizəsi – həyat mücadiləsinin bir səhifəsidir. Müəllif bu səhifəni böyük ustalıqla yazmağa nail olmuşdur ki, əsər öz üslubu və əhəmiyyətli təsiri ilə aktuallığını indiyə qədər saxlaya bilmişdir. «Mehrab əqrəbi» əsəri Y. Məmmədov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq 1970-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatında nəfis şəkildə nəşr olunmuşdur. Kitabda "Abdulla Qədri" adlı məqalədə yazıçı haqqında qısa bioqrafik məlumat yazılmışdır.

Abdulla Qədirin romanları - nəsr yaradıcılığı özbək sovet ədəbiyyatında yox, o vaxtkı SSRİ-nin bütün xalqlarının ədəbiyyat aləmində böyük şöhrət qazanmış və milli ədəbi xəzinənin ən qiymətli əsərlərindən nümunələr kimi dəyərləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, Həmzə Niyazinin dramalarında, Abdulla Qədirinin romanlarında, Aybək, Kamil Yaşen, Abdulla Qəhharın əsərlərində faciəli hadisələr və ziddiyyətlər, mürəkkəb həyat lövhələri, xalqın ağır yaşayışı dərin və bədii ifadələrlə təsvir edilmişdir. Abdulla Qədri, Abdulla Qəhhar, Aybək və bu janrın digər görkəmli nümayəndələrinin romanlarındakı novatorluq, günün problemlərini açıb göstərmə cəhdi, həyat hadisələri ilə süjetlərin qurulması, müxtəlif üsulların fərqlənməsi yeni milli ədəbiyyatın inkişafında böyük hadisə idi.

Tarixi mövzularla yaradıcılıq təcrübəsini zənginləşdirən görkəmli yazıçı Abdulla Qədri növbəti irihəcmli əsərini "Abid Kətmən" povestini müasir mövzuya – 30-cu illərdə Özbəkistanda kənd təsərrüfatında kollektivləşmə məsələlərinə həsr etmişdir. Ümumiyyətlə, o, bu mövzuda xeyli oçerklər və hekayələr dərc etdirmişdir. "Abid Kətmən" povesti 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur. Müəllif bu əsərdə inqilaba qədərki qışlaqlarla (kəndlərlə) kollektivləşmə dövrünün qışlaqları arasındakı ziddiyyətli məqamları göstərmişdir. Povestdə "Çetan" adlı kolxozun yaradılma tarixi, bu işdə ortabab kəndli Abidin fəaliyyəti qələmə alınmışdır. Bundan başqa, əsərdə yaddaqalan obrazlardan biri kimi kolxoz quruluşunda fəal iştirak edən Berdi Tatar və molla Xətib, molla Möhsün kimi mənfi tipləri göstərmək olar. Mənfi obrazları yazıçı ustalıqla satirik səpkidə işləmişdir.

"Girvanlı Mollabay ağa" oçerki ədəbi aləmdə böyük əks-səda ilə qarşılanmışdı, ədib, eləcə də digər hekayə və oçerkləri ilə özbək ədəbiyyatı tarixinə böyük xəzinə bəxş etmişdir. Özbək ədəbiyyatşünas alimi İzzət Sultanov yazır ki, "Abdulla Qədri özbək ədəbiyyatına ildırım kimi daxil oldu, sanki gur şimşək işığı idi, – hamının diqqətini özünə cəlb etdi". Qazax yazıçısı Muxtar Ayezov bu sözlərin təsdiqi kimi qeyd edir ki, "bizim gənclik Abdulla Qədirinin romanlarından bəhrələnirdi. Onun insan xarakterini ustalıqla təsvir etməsinə heyran olurduq, insanın coşqun hisslərini bizə çatdırırdı və öz qəhrəmanlarını bizə dərinliklə sevdirdi" (303). Özbək ədəbiyyatında roman janrının banisi kimi məşhurlaşan Abdulla Qədirinin əsərləri – yaradıcılığı Şərqi bir çox, eləcə də keçmiş SSRİ-nin bütün respublikalarında yayıldı və sevilirdi.

Bu əsərlərin başlıca cəhətlərindən biri də qoyulan problemin mürəkkəbliyi və geniş əhatədə dərin təhlilidir. Abdulla Qədiridən sonra bir çox özbək yazıçıları əməkçi insanların yeni-yeni tələflərini açmış, özbək nəsrinə böyük nüfuz qazandırmışdır. Aybəkin romanlarındakı dərin lirizm, Əsəd Muxtarın yaradıcılığındakı daxili drammatizm, Səid Əhmədin gülüş dolu yumor, Həmid

Qulamın ziddiyyətli, dramatik təsvir üslubu və obyektivliyi, Adil Yaqubovun psixoloji dramatismi, Şöhrətin ictimai-publisist məzmunlu təhlilləri, Rəhmət Feyzinin sənədli publisistikası, Mir-möhsünün əyləncəli süjetləri, Pirmgül Qədirovun mənəvi-psixoloji təhlili imkan verir deyək ki, özbək romanı böyük inkişafa nail olmuşdur (303, s.30). "Bizim gələcək nəsillərə əmanətimiz ədəbiyyat nəzəriyyəsinə və onun tarixinə sahib olmaq, klassikləri öyrətməkdir" – bu qeydlər yazıçının vətəndaş ehtiramı ilə gəncliyə qayğıkeşliyidir.

Nəvai, Həmzə, Aybək, Abdulla Qədiri, Qafur Qulam, Zülfiyyə, Kamil Yaşen və digər özbək yazıçıları və şairləri bir çox ölkələrdə geniş oxucu kütləsi qazanmış, hətta yaradıcılıqları haqqında tədqiqat materialları yazılmış, nəşr olunmuşdur (303, s. 8). Abdulla Qədiri dünya klassiklərinin yaradıcılığına yaxından bələd idi. O, rus ədəbiyyatının klassik nümunələrini özbək dilinə çevirməklə yanaşı, rusca-özbəkcə lüğətin müəllifidir. Professor İzzət Sultanovun yazdığına görə, Abdulla Qədirinin yaradıcılıq dövründən çox illər ötüb. Özbək ədəbiyyatı böyük və məhsuldar bir dövr yaşamışdır. Özbək əsərləri şöhrət qazanaraq dünyanın çox ölkələrinə yayılmışdır. Amma A. Qədinin real həyatdan götürərək yazdığı tarixi romanları özbək nəsr tarixində dərin iz qoymuş və öz bədii dəyərini hələ də itirməmişdir.

Abdulla Qədirinin "Ötən günlər" tarixi romanı nəşr olunduğu vaxtdan böyük şöhrət qazanmış və o vaxtkı SSRİ-nin bütün respublikalarında, xarici ölkələrdə bu əsər tərcümə olunaraq yayılmışdır. Əsərdə, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, özbək xalqının milli xüsusiyyətləri, adət-ənənəsi, keçmişi barədə maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

"Ötən günlər"-i Xalid Səid Xocayevdən sonra yazıçı İshaq İbrahimov yenidən tərcümə edərək 1960 ("Uşaqgəncnəşr"), 1979 və 1987-ci illərdə ("Gənclik") nəşriyyatında çapdan buraxdırmışdır. Son hər üç buraxılışa tərcüməçi "Abdulla Qədiri" adlı giriş sözü əvəzinə yazıçı haqqında qısa biqrafik məlumat da yazmışdır.

Özbək ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri, tədqiqatçıları Abdulla Qədirinin həyat və yaradıcılığına diqqətlə yanaşmış, haqqında kifayət qədər çoxlu məqalələr, elmi-tədqiqat materialları yazmış, kitablar nəşr etdirmişlər. Bu sırada özbək professoru İzzət Sultanovun adını xüsusilə qeyd etmək istərdim. "Özbək ədəbiyyatı tarixi" adlı 3 cildlik dərslikdə də Abdulla Qədirinin həyat və yaradıcılığına xüsusi yer ayrılmış və yüksək dəyərləndirilmişdir. Özbək nəsrinin görkəmli nümayəndələri Abdulla Qədiri, Abdulla Qəhhar, Aybək kimi nasirlərin yaradıcılıq təcrübəsində olduğu kimi, müasir özbək nəsrində də şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor janrının fəlsəfi ideyaları ilə sıx bağlıdır. Abdulla Qədirinin hər iki şöhrətli əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq dəfələrlə nəşr olunsada, təəssüf ki, hələlik ədəbiyyatşünaslığımızın özbək ədəbiyyatı fəslində görkəmli yazıçının həyat və yaradıcılığını tam əhatə edən tədqiqat və təhlillər azdır.

3.6. Özbək satirik nəsrinin ustası

Böyük özbək yazıçısı, dramaturqu, özbək nəsrinin Mirzə Cəlili Abdulla Qəhhar hələ sağlığında o, öz ölkəsində – Özbəkistanda böyük nüfuz, şöhrət sahibi idi. Onun yaradıcılıq dövrü sovetlər vaxtına düşdüyündən əsərləri bütün SSRİ xalqlarının, eləcə də dünya xalqları dillərinə tərcümə olunmuş və milyonlarla oxucu məhəbbətini qazanmışdır. Maraqlı, duzlu, satirik hekayələrini ukrayna, rus, qazax, qırğız, belarus, gürcü, tatar, Azərbaycan oxucuları kimi çex və bolqar, alman və fransız, hind və yunan oxucuları da sevirdilər. Haqqında yazılan məqalələrə əsasən, təbiəti etibarilə son dərəcə sadə, mehriban, səmimi insan olan Abdulla Qəhhar öz yurdunda adi oxucuları üçün "Abdulla əkə" idi. Bəlkə də bunun bir səbəbi oxucuları ilə məhəbbətli ünsiyyəti idisə, ikinci səbəbi əsərlərinin qəhrəmanları adi əməkçi insanların,

ehtiyacın nə olduğunu həyatları boyu yaşayan, sadəlövh, yeri gəldikcə "yuxarı mənsəblərə" can atan iddialı ədabazların gülüş doğuran obrazları, rüşvətxorların, müftəxorların, xarakterik insanların olmasından irəli gəlirdi. O, əsərlərinin mövzu və süjetini gerçək özbək həyatından götürmüşdü.

Abdulla Qəhhar ilk dəfə 17 yaşında çap olunmuşdur. O, bütün ömrü boyu - yaradıcılıqla məşğul olduğu 44 il ərzində iki roman ("İlgim", "Qoşaçınarın işıqları"), beş povest ("Qızıl ulduz", "Dərdaqlı qəhrəman", "Sevgi", "Keçmişdən nağıllar", "Quşcuğaz"), dörd pyes ("İpək naxışlar", "Ağrıyan dişlər", "Qəbrdən səs", "Mənim əziz analarım") və yüzlərlə hekayə, oçerk, felyeton və publisistik məqalələr yazmışdır. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, ədəbiyyat tarixində belə rəqəmlərlə yanaşı başqa rəqəmlər də söyləmək mümkündür. Elə yazıçı var ki, onlarla romanlar, pyeslər müəllifidir. Onlarla müqayisədə Abdulla Qəhharın əsərləri – böyük dağların yanında kiçik təpəni xatırladır. Amma unutmayaq ki, tarix boyu sənət dünyasında kəmiyyət yox, keyfiyyət birinci yerdə dayanmışdır. İstedad – Allahın insana verdiyi böyük qismət, səadətdir. Romantik düşüncələrini, real həyat hadisələrini bədii ifadələrlə, estetik baxışla, gözəl və sadə üslubla, nikbin, duzlu, komik səpkidə qələmə almaq Qəhharın yaradıcı taleyinə Allahın verdiyi paydır. Onun yaradıcılığında özbək xalqının, sadə özbək əməkçisinin obrazı, ədəbi portreti sözlə əks olunmuşdur.

Abdulla Qəhhar 1907-ci il 17 sentyabrda Özbəkistanın Kokand şəhərində doğulmuşdur. Atası Abduqəhhar kişi ailəsini dolandırmaq üçün qışlaqları (kəndləri) gəzərək dəmirçilik edirdi. Atasının bu işi – sənəti balaca Abdullanın həyatını sevinclə doldurur, ona xoş təsir bağışlayırdı. Çünki o, daim anası ilə birgə atasının yanında olur, müxtəlif insanlarla rastlaşır, müxtəlif yerləri gəzir, maraqlı söhbətlərin, hadisələrin şahidi olur və ən başlıcası isə axşamlar ağır işdən ayrılan ata oğluna şəkillər əsasında maraqlı, tarixi hadisələrdən danışardı. Dolanışqı çətinliklərinə baxmayaraq ata və ana oğlanları Abdullaya təhsil vermək arzusunda idilər. Elə bu istəklə onlar Abdullanı məktəbə qoyurlar. Təhsilə qəlbən rəğbətli gənc sonra Kokand pedaqoji texnikumunda oxudu, 1925-ci ildə Daşkəndə gələrək əvvəlcə fəhlə fakültəsində, sonra isə 1926-30-cu illərdə isə Özbəkistan Dövlət Universitetində ali təhsil aldı. Təhsilini tamamladıqdan sonra o, müxtəlif elmi-tədqiqat müəssisələrində işləmişdir.

Yaradıcılığa meylli gənc Abdulla 1924-cü ildə özbək satirik "Müştüm" jurnalının 2-ci nömrəsində (bəzi mənbələrdə isə 8-ci nömrə qeyd edilmişdir) "Ay tutulması" adlı ilk əsərini – şeirini dərc etdirir. Abdulla Qəhhar ədəbiyyata şeirlə gəlsə də, özbək ədəbi mühitində gözəl hekayələr müəllifi kimi tanındı və demək olar ki, bu ədəbi janrın ustası olaraq şöhrətləndi.

Onun hekayələrində özbək xalqının ən gözəl cizgiləri, milli xüsusiyyətləri, yumora həssaslığı əks olunmuşdur. Abdulla Qəhharın hekayə dili lakonik, hikmətamiz və özbək nəsrinin ənənələrinə uyğun idi. Onun yaradıcılığında humanizm prinsipləri ön plana çəkilmişdi. "Qışlaq üzərində hökm" adlı hekayəsi 1931-ci ildə ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Bundan sonra gənc yazıçı Abdulla Qəhharın bir neçə hekayələr kitabçası işıq üzü gördü. Həmin kitablarda insanların əmək fədakarlığı qələmə alınmış, cahillik, süründürməçilik, yaltaqlıq, kobudluq, lovğalıq, maymaqlıq ifşa olunmuşdur. Abdulla Qəhhar ölkədə çap olunan müxtəlif qəzet və jurnallarda mütəmadi olaraq satirik hekayələrini, novellalarını dərc etdirirdi. Məhz yaradıcılıq eşqi coşub-çağlayan gənc 20-ci illərin yarısından özbək ədəbi mühitinə qədəm qoysa da, 30-cu illərdə artıq peşəkar qələm sahibi kimi nüfuz qazanmışdır. O, həm də kəskin tənqidi felyetonlar və məqalələr müəllifi idi.

İstedad Allah payı olsa da, onu parlatmaq, ondan dəyərincə istifadə etmək üçün şübhəsiz zəngin dünyagörüş, elm, fəhm, zəhmət də vacib şərtlərdəndir. Bu mənada Abdulla Qəhhar dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən faydalanmışdır və bu mütaliənin nəticəsini onun yaradıcılığında görmək mümkündür. Bu barədə yazıçının bir qeydini diqqətə çəksək, yerinə düşər:

"Mənim uşaqlığım Fərqanə vadisindəki qışlaqlarda keçmişdi. 30-cu illərdən söhbət düşən kimi öz uşaqlıq illərimi xatırlayıram, o illər mənə kədərli və rəbitəsiz yuxu təsiri bağışlayır. Əgər Anton Pavloviç Çexov olmasaydı, yəqin ki, o xatirələr yaddaşımın dərinliklərində uzun zaman eləcə olduğu, gördüyüm kimi qalacaqdı. 30 il əvvəl Çexovun 22 cildlik əsərlər külliyyatı əlimə keçdi. Mən bu kitabları demək olar ki, cəmi bir neçə günə oxudum. Sonra məndə qəribə duyğular yarandığını hiss etdim, heyramiz hekayələrin müəllifi, çox hörmətli müəllimim sanki öz "eynəyi"ni mənə bağışladı və dedi: "Öz xalqının keçmişinə boylan və onları tanı"(292). Beləcə, yaddaşimdəki uşaqlıq cizgiləri və ümumiyyətlə, keçmiş həyatım bütünlüklə gözümün önündə yenidən canlandı. Bəlkə də, bu səbəbdən 30-cu illərdə yazdığım "Oğru", "Ağrı", "Milliyyətçi", "Şəhər parkı" kimi hekayələrim belə ağırılı-acılı təəssüratdan yaranmışdır". Çexovun dadlı, duzlu hekayələri gənc yazıçıya həm də ona görə xoş gəlir ki, o, ətrafda, gəzdiyi qışlaqlarda, bəlkə hər addımbaşı "Çexovun qəhrəmanları" ilə rastlaşır. Gördükləri və oxuduqları, ədəbi dünya qəhrəmanları gənc Abdulla Qəhharın yaradıcılığına təbii ki, öz təsirini göstərmişdir. Beləcə, yazıcının "Oğru", "Nar", "Ağrı", "Bağ", "Dəhşət"... kimi şedevr sayılan novellaları, "Keçmişdən nağıllar" kimi povesti araya-ərsəyə gəlmişdi.

Özbək tədqiqatçılarının qeydinə görə, Abdulla Qəhhar özbək nəsrinin Çexovu adlandırılırdı. Amma bununla yanaşı, "Molla Nəsrəddin"-in, Sabirin, Mirzə Cəlilin Orta Asiya ədəbi mühitinə hədsiz təsiri imkan yaradır deyək ki, A. Qəhhar eyni zamanda türksoylu ədiblərin yaradıcılığından faydalanmış və təsirlənmişdir. Balaca, sadə adamların əsər qəhrəmanı seçilməsi, ümumiyyətlə, obraz oxşarlığı Çexov ənənəsinə uyğun gəlsə də eyni hal, həm də ruh, məənəviyyət, ənənə, millilik baxımından Mirzə Cəlil üslubu daha aydın görünür. Bu mənada tam haqla demək mümkündür ki, A. Qəhhar satirik özbək nəsrinin Mirzə Cəlilidir. Eyni zamanda ümumiləşdirmələrə söykənib o qənaətə gəlmək olar ki, A. Qəhhar bəşəri yazıçıdır. Yəni o, insanlıq dünyasının fəlsəfəsini, psixologiyasını, ruhunu duyaraq, araşdıraraq, dərk edərək hiss və düşüncələrini obrazları, qəhrəmanları vasitəsilə oxucuya çatdırmışdır. Dünya ədəbiyyatını diqqətlə izlədikcə, A. Qəhhar obrazlarının oxşar tiplərini hər yanda görə bilərik. A. Qəhharın satirik, yumor hissiylə dolu yaradıcılığı ona görə dəyərlı, diqqətəlayiqdir ki, burada sənətkarlıq – bədii sənətkarlıq güclüdür. Lakonik, aydın fikir, dərin məna, qoyulan problemə bədii yanaşma Qəhhar yaradıcılığının imkanlarını zənginləşdirmişdir. Bütün bunlarla belə, o ilk satirik əsərlərini yazarkən özbək klassikasına, onun Muqimi, Firqət, Həmzə kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciət etmiş, onlardan öyrənmişdir.

Bu qeydlər üzərində işlərkən yazıcının "Nar" (167, s.79-86) hekayəsini (tərcümə edənı Yusif Əzimzadədir) bir də nəzərdən keçirdik:

*Evlər ruziylə dolu, sən gəlirsən ac, balam,
Çaylar aşıb-daşırlar, sən – suya möhtac, balam.*

- hekayəyə epıqraf seçilmiş bu sətirlərdə "Molla Nəsrəddin" təsiri – izi o dəqiqə bilinir. Turabcanın – yenicə qurulmuş ailənin başcısı, bir tikə ruzi üçün axşamacan çalışıb-vuruşan, bir qarın çörəyi çətinliklə qazanan (çox vaxt heç qazana da bilməyən) ərin bu axşam sevinci yerə-göyə sığmır. Hətta bu sevincini gizləyə bilməyərək zarafatyana arvadı ilə də bölüşmək istəyir. Amma hamilə gənc gəlin torbada nar əvəzinə bal görəndə əhvalı dəyişir. Axı o, ərindən dönə-dönə nar istəmişdi. Turabcan arvadının inadkar tələbini anlasa da, anlamasa da, bu acizliyini tənbelliyi, laqeydliyi ilə əlaqələndirməyərək izah edir ki, istədiyini tapmaq, əldə etmək çox çətinidir, hətta mümkünsüzdür. İndi gətirdiyi bu şan dolu bal möcüzə, ələ düşməyəcək qismətdir. Yerikləyən qadın isə təbii ki, ürəyi istədiyindən özgə heç nə eşitməz, anlamaz. Bu elə bir hissdır ki, şərh etmək çox çətinidir. Bu sirli-sehirli bir arzu, niyəsi məlum olmayan bir maddi tələbatdır.

Gənc ailə dünyaya gələcək övlad sevincini yaşamaq əvəzinə "nar qovğası" içində üzürlülər, hətta Turabcan gənc hamilə qadının güclü zərbəylə vurub gecənin yarısı küçəyə çıxır. O, gecənin qaranlığında gözdən itəndə-"hər şey cəhənnəm, təki əri evə sağ-salamat qayıtsın"- deyərənarahatçılıq içində qovrulan gəlin qapı ağzında qalır. Sübhəyaxın evə döndən Turabcanı görəndə hamilə gəlin ərinin salamat qayıtmasına sevinir. Gözündəki, könlündəki, bətnindəkinin maddi istəyi bəlkə də o an küskünləşmişdi. Bu hekayədə psixoloji təsvirlər olduqca həssas, dəqiq, ağırlı-acılı hisslərlə verilmişdir. Tədqiqatçı İbrahim Qafurov "Qəlbin məhək daşı"nda (90, s.18-32) Qəhhar yaradıcılığındakı obrazların xarakterik xüsusiyyətlərini, psixoloji yaşantılarını, zamanın nəbzini açmışdır. "Abdulla Qəhharın təxəyyül və təfəkkürünün, məhəbbət və dərdlərinin timsalı olan rəngarəng, parlaq obrazlar səltənətinə – bir-birinə oxşamayan ədəbi qəhrəmanlar, qəribə talelər, təkrarolunmaz duyğular, mənəviyyatlar diyarına səyahət edərkən nələr keçmir göz önündən"(90, s.19). Özbək satirik nəsrinin Mirzə Cəlili kimi tanıdığımız özbək xalq yazıçısı Abdulla Qəhharın yaradıcılığı, obrazlar dünyası, ədəbi düşüncələri, əsərlərinin estetik dəyəri haqqında ədəbiyyatşünas İbrahim Qafurovun qeydləri orijinaldır. Ümumiyyətlə, bu məqalənin yazılış tərzı və üslubu onda təhlil olunan əsərlərin məzmununun, məna və məntiqinin açıqlanması baxımından tədqiqatçının digər araşdırmalarından fərqlidir. Tədqiqatçı bu kiçik məqalədə böyük yazıçının obrazlarının xarakterik xüsusiyyətlərini fəlsəfi-estetik duyğularla açmışdır. İ. Qafurov yazıçının əsərlərinin adlarını çəkmədən sadəcə obrazlar dünyasına "səyahət edərkən" maraqlı, milli adət-ənənələri, milli ruhu, milli ovqatı özündə əks etdirən ədəbi düşüncələrini qabarıq verməyə çalışmış və istədiyi qənaətə nail olmuşdur. Abdulla Qəhhar nəsrində daha çox öz xalqı içərisindən seçdiyi sadə, əməkçi, cəfakəş adamlar görünür. Onların taleyi, yaşantıları, acınacaqlı həyat tərzləri, ürəkəğrıcı narahatlıqları olduğu kimi yaşanmış və təsvir edilmişdir. "Abdulla Qəhhar insanı insanlıq dərəcəsinə qaldıran, onu şərəfli və yüksək, yenilməz və böyük edən hadisələri bu cür məharətlə, bu cür həyatı cazibə ilə bədiiləşdirir, tədqiq və təhlil edir. Onun qəhrəmanları yeni dünyanın adamlarıdır, yeni dünya ədəbiyyatının parlaq surətləridir. Onlarla hər dəfə görüşəndə özünü mənən daha zəngin, daha qüdrətli və alicənab hiss edirsən" (90, s.31).

"Nar" hekayəsindəki hadisələri xatırlamağımız bəs edər. Rus tədqiqatçıları bu əsəri O. Henrinin "Əriklər" hekayəsi ilə müqayisə etmişlər. "Əriklər" – sənətkarcasına qələmə alınmış bu novella oxucu ovqatında azacıq gülüş doğursa da, "Nar"dakı hadisələr adamda ürəkəğrıcı hisslər yaşadır. "Bu kasıbçılıq lənətə gəlsin" – hamilə qadının hətta ali dünyasının maddi ehtiyacını ödəməyən həyatı lənətləməsi nə yersiz, nə də iddialı təsir bağışlayır. Əksinə, bir anlıq o hisslərə dalmaq özü belə ağır yaşantıdır. Yazıçı bu kiçik hekayədə gənc ailənin acınacaqlı həyatını, keçirdiyi iztirabları təfərrüatı ilə dəqiq açıb göstərmişdir. Bunun səbəbi bir də ondadır ki, yazıçı ona təsir edən, onu ağrıdan bu hadisəyə olduğu kimi yanaşmağı bacardığından sənətkar ustalığı nümayiş etdirə bilmişdir.

"Oğru" hekayəsi haqda bir neçə söz: Bu əsərdəki lakoniklik, sadə dil, xarakterlərə psixoloji yanaşma, hadisələrin dəqiq, aydın təfərrüatı ona diqqəti cəlb edir və unudulmaz təsir bağışlayır. "Oğru"dakı dramatik vəziyyət Kabil babanın öküzünün itməsi xəbəri ilə başlayır. Torpaqla işləyən kəndçi baba üçün öküzünün itməsindənə evini itirməsi daha yaxşı olardı. Dramatik vəziyyətdə məsələ açılarsa da, Kabil babanın psixoloji sarsıntısı ürək ağrısıdır. O, baş vermiş hadisəni faciə kimi yaşayır. Kasıb, gücsüz kəndçi adi sözdən belə imdad umur. Öküzünün itməsi ilə hayküyə salan qocanı kəndxuda (ellikbaşı) təhqiredici sözlə məsxərəyə qoyur. Deməli, Kabil babanın faciəsi təkcə öküzünün itməsi yox, həm də kəndxudanın, pristavın onun insanlıq ləyaqətini tapdumasıdır. Kabil baba isə bütün bunları anlamır, başa düşmür. Onun əsil faciəsi də elə budur. Dərin humanizm, sadə insanlara məhəbbət, ehtiram, onları həmişə nikbin və xoşbəxt görmək Abdulla Qəhharın yazıçı kimi də ən ali hisslərindəndir. Onun "Nar", "Oğru", "Milliyyətçilər", "Ədəbiyyat müəllimi", "Artist", "İllər", "Məstan", "İnadkar", "Kəşf", "Riyakar adam", "Xalat və

çalma", "İsanın sərgüzəşti", "Korların gözləri açılar", "Şəkil", "Kiçik çarpay", "Toyda matəm", "Məhəbbət", "Kişmiş yeməyən arvad", "Ağlamağa məcburən gülüş" kimi hekayələri təkcə özbək ədəbiyyatının yox, dünya satira və yumor ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdu. Müharibə dövr yaradıcılığına aid olan povestləri ilə yanaşı, "Əsrar baba", "Göy zərf", "Baron fon Rinq", "Xi-xi" felyetonları da böyük sənət nümunələridir.

Qeyd edək ki, Abdulla Qəhhar ilk addımlarından satirik tərzdə yazmışdır. Özbək tədqiqatçıları yazırlar ki, 20-ci illər respublika qəzet-jurnal səhifələrində "Gülər", "Narın şilpik", "Yalın ayaq", "Mavlon kufur", "Niş" imzalı satirik yazılarla rastlaşırlar. Bu təxəllüslər 17 yaşlı Abdulla Qəhharın ilk ədəbi yazılarına məxsusdur. Onun bu imzalarla xeyli sayda satirik şeirləri, felyetonları, yumor dolu hekayələri mətbuatda dərc olunmuşdur. 1925-ci ildə Daşkəndə gələn gənc Abdulla Qəhhar təhsil almaqla yanaşı "Qızıl Özbəkistan" qəzetində ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışır. Sonralar isə 1938-ci ildən Özbəkistan Dövlət nəşriyyatında redaktor və tərcüməçi işləmişdir.

Abdulla Qəhhar yaradıcılığında gülüş, yumor, satira dolu hissələr daim fəal rol oynamışdır.

Abdulla Qəhharın "Kino", "Nar", "1001 həyat", "Toyda matəm"... hekayələri dilimizə tərcümə olunaraq mətbuatda dərc olunmuşdur.

Romanları: Abdulla Qəhharın ilk romanı – "İlgim" özbək nəsrinin ən layiqli nümunələrindən biridir. Tədqiqatçıların qeydinə görə, bu əsər Cek London əsərlərinin, xüsusən "Martin İden" əsərinin quruluşuna uyğun gəlir. Amma bununla belə, bu əsərdə məsələnin başqa qoyuluşu vardır. Öz ideya məzmununa, qoyulan problemə və əsərin ruhuna görə "İlgim" Qorkinin "Klim Samginanın həyatı" epopeyasına daha yaxındır. Hər halda bu da özbək tədqiqatçılarının fikridir. A. Qəhhar bu əsərini 23 yaşından yazmağa başlamış və 1934-cü ildə tamamlamışdı. Müəllif roman qəhrəmanlarının daxili dünyasının dərinliklərinə nüfuz edərək onların mürəkkəb təəssüratlarının təhlilinə müvəffəq olmuşdur. Əsərin dili xüsusilə təqdirəlayiqdir – istər milli kökə bağlılığı, istərsə də bədii ifadəliliyi, yeniliyi, tutumu, obrazların daxili gözəlliyinin təcəssümü baxımından xalq ruhuna doğmadır. A. Qəhhar bu əsərində 20-ci illərin sonunda özbək xalqının həyatındakı – yeni dövr uğrundakı mübarizəsini aydın boyalarla əks etdirmişdir. Əsərin qəhrəmanı Rəhimcan Səidinin "yuxarı cəmiyyətə" can atması iki mərhələdə-iki hissədə təsvir edilir. Birinci hissədə Səidinin karyera uğrundakı mübarizəsi görünürsə, ikinci hissədə-qəhrəmanın daxili dünyası saf-çürük edilir, onun yeni yollar aramasının psixoloji məqamları araşdırılır. Satirik ruhlu bu əsəri yazıçı 1935-ci ildə nəşr etdirmişdir. Doğrudur, "İlgim" elə nəşr olunduğu dövrdə tənqidlərə məruz qalmışdır. Amma bununla belə, "İlgim" respublika müsabiqəsinin qalib əsəri kimi dəyərləndirilmiş və mükafat olaraq müəllifə Orta Rusiya ərazisinə səyahət vəərəqəsi verilmişdir. Görkəmli nasir müharibədən sonrakı illərdə – 1947-1951-ci ildə "Qoşaçıların işıqları " adlı ikinci romanını yazmışdır. Bu əsərdə müəllif öz oxucusunu 30-cu illərin əvvəllərinə – sovet sisteminə aid olan kolxoz quruculuğu dövrünə qaytardı. Yazıçı həmin illəri öz həyatında da yaşadığı, gördüyü üçün zamanın tələbinə, insanlara – ümumiyyətlə, əsər üçün lazım olan materiallara gözəl bələd idi. Romanda obrazlar, xarakterlər böyük sənətkarlıq qüdrəti ilə aydın təsvir edilmişdir. "Qoşaçıların işıqları"ndakı adamların şüuru, həyat tərzini kollektiv əmək cəbhəsində dəyişməyə başlayan, getdikcə özünü daha cəsarətli hiss edən, heç vaxt söz altında qalmayan hazır cavab sadıqcanların taleyi, eləcə də kasıb Mallavay kişinin nikbinliklə söylədiyi, ürəklərdən çıxmayan sözləri əsərin ideyasını oxucu üçün açır. "Qoşaçıların işıqları" irihəcmli romanı Mehdi Mirkişiyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq iki dəfə (1959, Azərnəşr və 1979, Yazıçı) nəşr olunmuşdur. Azərbaycan oxucusuna təqdim edilən bu əsərin annotasiyasında qeyd edilmişdir: "Bu roman kolxoz hərəkəti uğrunda mübarizə, torpaq islahatı və ellik təsərrüfatın kəndlinin həyatında yaratdığı əsaslı dönüş, yeni insanın mənəvi tərbiyəsi məsələlərinə həsr olunmuşdur".

Povestləri: "Qızıl ulduz" və "Dardaklı qəhrəman" povestlərində müharibə dövrünün qəhrəmanları – Sovet İttifaqı Qəhrəmanları Əhmədcan Şükürov və Kuçkar Turdiyevin döyüş şücaətləri bədii lövhələrlə öz əksini tapmışdır. A. Qəhharın "bu əsərlərində döyüş epizodlarını, əsgər məişətini, cəbhə həyatının özünəməxsusluğunu, dünənki sıradan əmək adamının cəbhədə necə dəyişdiyini, bir qəhrəman kimi onun necə yetişdiyini görürük. Bu qəhrəmanların canlı prototipləri olduğu inandırıcıdır" (90, s. 20).

"Keçmişdən nağıllar"-avtobiografik povestində müəllif uşaqlıq yaddaşında-xatirində dərin iz salmış insanlardan danışır. Xalqın və şəxsiyyətin taleyini geniş ictimai-tarixi planda əks etdirən bu əsər haqda yazıçı qeyd edir ki, mən elə xarakterik obrazların cizgilərini işləmişəm ki, uşaqlıqdan onları tanıyırdım. Burada ancaq həqiqətləri, məhz olanları yazmışam. Əgər mənim bu həqiqətlərimi müasir gənclik ağlagəlməz qəribəlik, möcüzə adlandıracaqsa, onda mən öz acı və axıra qədər ancaq həqiqəti əks etdirən hekayələrimi nağıl adlandıracağam.

"Quşcuğaz" (1959) povestində müəllif zamanın aktual probleminin, yeni dünyagörüşünün inkişafı məsələlərinin bədii tablosunu yaratmışdır. Təsvir olunan hadisələr satirik povestdə üç hissədə qruplaşdırılmışdır. Bu əsəri nasirin yaradıcılığında böyük hadisə kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Əsərdə bir tərəfdən müasir özbək qadınının parlaq obrazı verilir, digər tərəfdən şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün qalıqları – kələntərovçular amansızcasına qamçılanır. Görkəmli özbək tənqidçisi İ. Qafurov Abdulla Qəhharın "Quşcuğaz" povestinin qəhrəmanlarından danışarkən yazır: "Kələntərovla hər gün xoruz kimi döyüşməkdən cana gələn, ancaq məğlub olmayan Səidə yadımıza düşür: yavaş-yavaş öz gücsüzlüyümü dərk edib, çarəsizlikdən Səidənin həsir şlyapasını hirsə masanın üstünə çırpın Kələntərov və bundan zərər qədər həyəcanlanmayan, kirpiyini belə qırpmadan düz onun gözlərinin içinə baxan, qəhərini, qəzəbini boğub, adamları ruhlandırın, zəif vücudu ilə hər cür maneələrə, çətinliklərə mətanətlə sinə gərən Səidə xəyalımızda dolandır" (90, s. 20). 1966-cı ildə Həmzə Niyazi adına Respublika Dövlət mükafatı almış bu povest tədqiqatçıların yazdığına görə, bir çox Avropa və Asiya ölkələrinin dillərinə tərcümə olunmuşdur. Həmin povest "Özbəkfilm" studiyasında ekranlaşdırılmışdır.

Pyesləri: İstedadlı nasir həm də satirik komediyaları ilə özbək ədəbi fondunu zənginləşdirmişdi. Abdulla Qəhhar dramaturji fəaliyyətə müharibədən sonrakı illərdə başlamışdır. Professor P. Xəlilov yazır ki, "A. Qəhhar kimi yetkin yumorist nasir də özbək səhnəsinin tələbini ödəməyə can atdı". İlk pyesi "İpək naxışlar"da (bu pyes ilk variantda "Yeni torpaqda" adlanırdı, 1952) gənclərin susuz, xam torpaqlardakı mübarizəsindən bəhs olunur. "Ac səhra" kimi tanınan həmin susuz səhralarda övladlarının işləməsinə razılıq verməyən, onların həmin "cəbhədə" çalışmasına heç cürə razı olmayan valideynlərin psixoloji tərəddüdləri, narazılıqları verilmişdir. Və bu epizodlar – hadisələr yumora əsaslanaraq komik vəziyyətlə təsvir edilmişdir. Müəllif Dehqanbay və onun nişanlısı Hafizənin vətənpərvərliyi, cəsarəti fonunda xam torpaqları rəmz edən gəncliyin iradəsini və mətanətini müsbət qüvvə kimi götürmüşdür. Ac səhraya – xam torpaqlara gəldikdən sonra isə konflikt gənclərlə Hafizənin dayısı Mövlan ələ arasında baş verir. Gənclik iradəsi ilə qalib gəldikdə Mövlan ələ səhvini başa düşür və peşman olur. Bu final komediyanın təsdiq pafosunu artırır. Bu əsəri ilə yazıçının nəsrindən komediyaya keçməsi dövrün ehtiyacından doğan zərurət idi. "İpək naxışlar" keçmiş SSRİ ölkələrinin 73 teatrının səhnəsində, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. O vaxtkı sovetlər qurumunun ən böyük mükafatına – Dövlət mükafatına layiq görüldü. Hətta bir neçə xarici ölkələrin səhnələrində də oynanırdı.

Dramaturqun "Ağrıyan dişlər" (1955), "Mənim əziz analarım" satirik pyesləri də dövrün tələbinə uyğun yazılmışdır. "Ağrıyan dişlər" satirik komediyasında (1954-cü ildə Həmzə adına teatrda tamaşası qoyulmuşdur) keçmiş qalıqlarına, o cümlədən, qadına qarşı olan feodal münasibətlərə istehza edilir. Üçüncü pyesi "Qəbrdən səs" əsəri də maraqlı süjet əsasında

işlənmişdi. Axırınıc mükəmməl "Qəbrdən səs" satirik komediyasını dramaturq müftəxorların, rüşvətxorların, əliəyri oğruların əleyhinə yazmışdır. Beləliklə, A. Qəhhar üçün "ədəbiyyat insanlara təsir etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Ədəbiyyat yazıçıya görə həm də insanın özünümüdafiəsi və tərbiyələnməsi metodudur. Yüksək insanı keyfiyyətlər qəddarlıqdan, şərəfsizlikdən ədəbiyyat vasitəsi ilə də qorunmalıdır. Məhz bu fikrini həyata keçirmək üçün o, satiraya üz tutmuşdur. Əlbəttə demək olmaz ki, dramaturqun "Qəbirdən səs" əsərini oxuyarkən hər kəs həyatda düzgün mövqe tutmağa çalışır, rüşvətxorlar, mənfi tiplər öz çirkin əməllərindən əl çəkirlər. Ədəbiyyatda olan dəyişikliklər statistik rəqəmlərə uyğun gəlmir. Amma dəqiq demək olar ki, onun satirası insanları paxıllıqdan, əyrilikdən çəkindirərək, təmiz, nəcib hisslərə qaytarmışdır". Bu satirik komediyanın Özbəkistan Dövlət Satira Teatrının səhnəsində tamaşası (1964-cü ildə) qoyulmuşdur.

Abdulla Qəhhar yaradıcı sənətkar kimi öz xalqının ədəbi fondunu tərcüməçilik sənəti ilə də zənginləşdirmişdir: Onun rus ədəbiyyatından olan tərcümələri rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu məqamda Puşkinin "Kapitan qızı" povesti, Qoqolun "Müfəttiş" və "Evlənmə" komediyaları, Tolstoyun "Hərb və sülh" romanı, Qorkinin "Mənim darülfünüm", Çexovun bir çox hekayələrini qeyd etmək olar. Abdulla Qəhhar bədii sözün gücünü dünyanı lərzəyə salan atomdan güclü sanırdı. Elə bu nöqteyi-nəzərdən, onun bir qeydinə diqqət yetirək: "Əgər yazıçıların əxlaq kodeksini (qanunlar nizamını) yaratsaq, onda mən ilk sıraya onların vicdan və cəsarətini, qeyrətini qoyardım" (292). Bütün yaradıcılığı boyu böyük yazıçı öz inamına sadıq olmuşdur.

Məhz onun sənətkarlıq qüdrəti, yazıçı mövqeyi, yaradıcı əxlaqı imkan vermişdir ki, ölümündən sonra onun əsərlərinin beşcildliyi, seçilmiş əsərləri (3 cildə) dogma özbək və rus dillərində nəşr olunmuşdur.

Onun yaradıcılıq dünyası dərin və mənalıdır. Tədqiq etdikcə, təbii duyğularla ona bağlılıq gücləndikcə bu sənət aləmindən ayrılmaq çətindir. Abdulla Qəhhar sovet dövrü yaradıcılarındanır. Tədqiqatçılar vaxtilə onun əsərlərində daim sovet quruluşunu, həmin cəmiyyəti alqışlayan fikir və məqsədləri qabarıq versələr də, bu günki yeni dövrün ədəbi -tənqidi fikrinə görə də həmin əsərlər daha aktual, daha diqqətəlayiqdir. Abdulla Qəhhar doğrudan da xalqın milli dəyərlərini - ənənəsini, yaşantısını, folklorunu, real həyatını, bədii sözlə təcəssüm etdirərək yaşatmışdır. Yəni bu əsərlər sovet quruluşu kimi zaman arxivinə atılmadı. Əksinə yeni dövrün ədəbiyyatında da bəşəriyyəti ilə aktuallığını qoruya bildi. Demək, Abdulla Qəhhar müraciət etdiyi mövzunu bəşəri duyğularla, milli koloritlə qələmə almağı bacarmışdı. Ədəbiyyatda əbədi yaşarlılıq budur!

Öz ölkəsində onun həyat və yaradıcılığı ətraflı tədqiq olunmuş, haqqında dissertasiyalar, monoqrafiyalar, məqalələr nəşr olunmuşdur. "Abdulla Qəhhar" (A. Şərəfəddinov), "Abdulla Qəhhar sənətkarlığı" (M. Koşçanov), "A. Qəhhar yaradıcılığı və ədəbi tənqid" (S. Sadıq), "A. Qəhharın həyat və yaradıcılığı haqqında monoqrafiya" (İ. Borolina və X. Əbdusamatov), "A. Qəhharın hekayələri" (İ. Borolina), "A. Qəhharın hekayələrində insan obrazı" (A. Əliməhəmmədov), "A. Qəhharın müharibədən sonrakı yaradıcılığı" (P. Qədirov), "A. Qəhharın hekayələri haqqında" (X. Yaqub və S. Lixodzievski), "A. Qəhharın felyetonları haqqında" (L. Taciyeva), "Quşcuğaz" povestində psixologizm" (M. Koşçanov), "Özbək sovet satirasının bir sıra problemləri" (X. Əbdusamatov), "Özbək sovet satirası tarixindən" (N. Rəhimov), "Özbək sovet hekayələri" (N. Vladimirov və M. Sultanov), "A. Qəhhar və onun yaradıcılıq dünyası" (A. Şərəfəddinov və b.), "Müasirləri Qəhhar haqqında", "Sözün işığı" (İ. Qafurov) və s. monoqrafiyaların adlarını çəkmək olar.

Bütün bunlar, əlbəttə, sözə hər şeydən uca dəyərlə yanaşan yazıçıya xalq məhəbbəti, ehtiramıdır. Özbəkistan dövləti görkəmli özbək yazıçısı, dramaturqu, publisisti Abdulla Qəhharın yaradıcılığını daim yüksək dəyərləndirmişdir. O, hələ sağlığındaikən iki dəfə Qırmızı Əmək

Bayrağı, "Şərəf Nişanı", 2000-cı ildə isə "Yüksək əməyinə görə" ordenlərinə layiq görülmüşdür. Özbəkistanın Xalq yazıçısı (1967) fəxri adı verilmişdir.

Abdulla Qəhhar 1968-ci il 25 mayda Moskvada vəfat etmişdir. Yazıcının 50 illik yubileyi günlərində "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (1957, 21 sentyabr) "Abdulla Qəhhar" adlı bioqrafik xarakterdə məqalə dərc olunmuşdu. Vəfatı münasibətilə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində qısa şəkildə nekroloq da dərc olunmuşdur (1968, 1 iyun). Qərribə olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Abdulla Qəhharın həyat və yaradıcılığı, yaradıcılıq xüsusiyyətləri, obrazlar dünyası haqda ədəbi – tənqidi məqalələr yazılmamışdır. Professor P. Xəlilovun "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" kitabının 11 hissəsinin «Özbək ədəbiyyatı» bölməsində Abdulla Qəhhar haqqındakı yığcam fikir və mülahizələrini inkar etməmək şərti ilə «Özbək satirasının ustadı» adlı bu tədqiqimizi Abdulla Qəhharın həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək baxımından ilkin ciddi addım hesab etmək olar.

Tədqiqatın üçüncü fəslində cığatay (özbək) ədəbiyyatında bədii nəsrin inkişafı və ədəbi əlaqələrimizlə bağlı bildirilən fikir-mülahizələr mahiyyətlə əlaqədar bir neçə ciddi xülasəni çıxarmağa əsas verir:

– Təkcə cığatay (özbək) nəsrinin deyil, bütövlükdə Türkünstan bədii-tarixi romanının inkişafına böyük təkan vermiş Abdulla Qədiri dünyagörüşü və yazıçı məharətinin dərinləşməsində Azərbaycan nəsrinin örnəkləri, xüsusən, «Molla Nəsrəddin» nümunələri müəyyən rol oynamışdır. Öz növbəsində, böyük özbək nasirinin romanları, ilk növbədə, 30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan dilindəki tərcüməsi ilə məşhur olan «Ötən günlər» romanı bizim ədəbi mühitimizdə çox böyük əks-səda yaratmışdır. Fikrimizcə, bu mənada Abdulla Qədiri romanları və Azərbaycan bədii-tarixi nəsi mövzusu gələcəkdə özünün bütün görünən və görünməyən cəhətləri ilə ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

– XX əsrin ikinci yarısında cığatay (özbək) nəsrində də, Azərbaycan bədii nəsrində olduğu kimi, əsas istiqamətləri müasir mövzuda yazılmış romanlarla bir sırada, tarixi materiallara əsaslanan nümunələrin getdikcə çoxalması və mövqe qazanması səciyyələndirir.

– Ədəbi əlaqələrimizin özünəməxsus yeni mərhələsini müəyyənləşdirmək baxımından XX əsr özbək ədəbiyyatında satirik nəsrin tutduğu yeri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İlk onilliklərdə bütün Şərqdə məşhur olan Azərbaycan satira məktəbinin zəngin ənənələrini davam etdirərək, onun təsirində irəliləyirdisə, 30-cu illərdən etibarən özbək nəsrində satirik hekayələrin və yumoristik romanların, eləcə də həcvi povestlərin sanballı nümunələri yaranmağa başlamışdır. Bunlardan bəziləri müəyyən sərhədləri aşaraq Azərbaycan oxucusunun qəlbində də onun öz dilinə yol tapa bilmişlər.

IV fəsil

DRAMATURGIYA– TEATR TARİXİ VƏ ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏR

4.1. XX əsr və dram janrının əsas meylləri

Araşdırmalara görə, cığatay (özbək) ədəbiyyatında ilk pyesin müəllifi Mahmud Xoca Behbudidir (1874-1919). Onun 1910 – cu ildə yazdığı «Ata qatili» adlı pyesi 1913-cü ildə nəşr olunmuş, 1914-cü ildə isə səhnədə tamaşası qoyulmuşdu. Mahmud Xoca Behbudinin bu pyesi maarifçilik ideyaları ruhunda yazılmışdır. O, elmin, maarifin nə qədər vacib olduğunu və təhsili olmayan bir uşağın pis yola düşərək cahillikdən yana hətta öz ata-babasını öldürə biləcəyini bu pyes vasitəsi ilə xalqa çatdırmağa səy göstərmişdir. Cədid ədəbiyyatının nümayəndələri ötən əsrin 20-ci illərdə daha fəal yaradıcı mühit yaratdılar. Dramaturgiyanın inkişafına xüsusi diqqət yetirildi. Özbək tənqidçisi Azad Şərəfəddinov «İjadni anqlaş baxti» (318) elmi-ədəbi araşdırmalar kitabında yazır: «20-ci illərdə cədid dramaturgiyasının ən fəal, ən görkəmli nümayəndələri Əbdürrauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan və Həmzə Həkimzadə Niyazi idi. Əbdürrauf Fitrət qısa müddət içində «Əbu Müslüm», «Əbülfəz xan», «Teymurun məzarı», «Gerçək sevgi», «Arslan» kimi faciə və dramlarını yazdı» (318, s.162).

Çolpan da «Firəng Xəlil» (1917), «Yargünay» (1926), «Yenə evlənirəm» (1929) kimi əsərləri ilə cığatay (özbək) dramaturgiyası səhifəsinə qatıldı. Cədid dramaturgiyası səhifəsindən olan «Yargünay» pyesi 20-ci ildə səhnədə oynanılıb. Nə Fitrətin, nə də Çolpanın pyesləri sənətkarlıq və ideya-mövzu baxımından 20-30-cu illər sovet ideologiyasına uyğun gəlmirdi. «20-ci illərdə H. H. Niyazi cədid dramaturgiyasının növbəti səhifəsini yazanlardan biri oldu. Onun «Qəhrəman oğuz», «Fərqanə faciələri», «Muxtariyyət» kimi əsərləri sovet ədəbiyyatının qəliblərinə uyğunlaşmırdı» (318, s.163). Amma bununla belə yeni dövrün ideologiyası ilə üst-üstə düşən çoxlu pyeslər yazılırdı. Bu sıradan, yəni sosializm ideyalarını təbliğ edən ədəbiyyatşünaslar yalnız H. H. Niyazinin pyeslərinə üstünlük verdilər (təbii ki, bir neçə pyesini çıxmaq şərtilə). Niyazi «Şuranın üsyanı», «Çoban sevgisi», «Hücum» və s. pyeslərində özbək xalqının gerçək yaşam həqiqətlərinə və yeni dövr təbliğatına uyğun gələn mövzulara üstünlük vermişdi.

Bu illərdə cığatay (özbək) ədəbiyyatında pyes janrının inkişafında Əbdürrauf Fitrətin (1886-1937) xidmətləri xüsusilə təqdirəlayiqdir. Fitrət 1920-ci ildə tamamladığı «Hind ixtilalçıları» adlı tarixi pyesini öz ölkəsində senzuradan keçirə bilmədiyi üçün gizli yolla 1923-cü ildə Avropada-Berlində nəşr etdirmişdi. Bundan başqa Fitrət «Əbu Müslüm», «Əbülfəz xan», «Teymurun məzarı» pyeslərini yazmış və bu əsərlərin də mövzusu tarixi hadisələri əks etdirirdi. Məhz bu əsərlərindəki milliyyətçilik, pantürkçülük və panislamçılıq meyllərində suçlanan Ə. Fitrət 1937-ci ildə həbs olundu və öldürüldü. «Teymurun məzarı», «Oğuz xan», «Çingiz xan», «Uluğ bəy» kimi tarixi əsərləri 1920-ci illərdən belə milli teatr səhnəsində oynandığı halda, 1991-ci ilə qədər nəşr üzü görmədi. 1991-ci ildə Özbəkistan Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Fitrətin də əsərləri nəşr olundu və Dövlət mükafatına layiq görüldü.

Müharibə illərində xeyli pyeslər yazıldı. Bu pyeslərdən çoxu səhnədə öz təbliği rolunu oynadıqdan sonra repertuardan çıxdı. Lakin bunların arasında elə pyeslər də vardı ki, öz yüksək bədii səviyyəsi və dərin məzmunu sayəsində indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu cəhətdən Kamil Yaşenin «Aftab xanım» əsərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. K. Yaşenin «Qəsbkarlara ölüm!», İzzət Sultanın «Qartalın pərvazı», Uyğun və İzzət Sultanın «Əlişir Nəvai», Həmid Alimcanın

«Muqamma» pyesləri tarixi məzmunu ilə uğurlu dram əsərləridir. Ədəbiyyatşünas İzzət Sultanov «Özbək ədəbiyyatı» məqaləsində qeyd edir ki, müharibədən sonrakı quruculuq illərində özbək dramaturgiyası da ciddi nailiyyətlər əldə etmişdir. Tuyğunun «Məhəbbət», Uyğunun «Novbahar» və «Həyat mahnısı» kimi pyeslərində Vətən müharibəsi cəbhələrindən qayıdıb fədakarcasına çalışan zəhmət adamlarının obrazları yaradılmışdır. Dramaturq Kamil Yaşen də birinci özbək generalı, Vətən müharibəsinin cəsur qəhrəmanı «General Rəhimov» adlı dram əsəri yazmışdır» (197, s.92). Eləcə də, dramaturq A. Yaqubovun «Həqiqi məhəbbət» və «Desəm dilim yanar, deməsəm qəlbim», Uyğunun «Azadlıq» pyesləri kolxoz həyatının tərənnümünə həsr olunmuşdur. Müharibədən sonrakı illərdə komediya janrı da xeyli inkişaf etmişdir. A. Qəhharın «İpək naxışlar» komediyasında xam torpaqlardakı ümumxalq mübarizəsi təqdir olunursa, «Ağrılı dişlər»də qadın-qızlara mülkədar-bəy münasibəti bəsləyənlər ifşa olunur. B. Rəhmanovun «Ürək sirləri» komediyasında əxlaq problemlərinin həllindən danışılır. N. Səfərovun «Şərqin zəfəri», B. Rəhmanovun «Bahar gəlir», Kamil Yaşenin «Yolçu ulduz» dram əsərləri tarixi-inqilabi hadisələrə aiddir. F. Fəthullin və Ş. Səidullayevin «Qızılgül», S. Abdullanın «Muqimi», Zülfiyyənin «Zeynəb və Aman», K. Yaşenin «Rövşən və Zülxumar», A. Babacanın «Əziz və Sənəm» əsərləri opera librettoları və musiqili dram əsərləri sahəsində atılmış uğurlu addımlardandır. Özbək ədəbiyyatının tanınmış yaradıcılarından biri Kamil Yaşen bir sıra şeir, oçerk, məqalələr yazsa da, əsasən dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır. Onun «Od vuracağıq», «Namus və məhəbbət», «Həmzə», «Gülsara», «Tufan», «Böyük kanal», «İşğalçılara ölüm», «Aftab xanım», «Dan ulduzu» və digər əsərlərində özbək xalqının tarixi keçmişi, öz milli varlığı uğrunda mücadiləsi, yeni həyat uğrunda mübarizəsi, əmək və müharibə cəbhələrindəki qəhrəmanlıqları öz bədii əksini tapmışdır. Kamil Yaşen yaradıcılığı üçün xarakterik olan cəhət onun realizmi, həyatın və mübarizənin əsas cəhətlərini görüb duymaq bacarığı, bir dramaturq kimi bitkin, dolğun, aydın mövqeyi, xarakterlər yaratmaq məharəti, xalq dilinin zəngin ifadə imkanlarından sənətkarcasına istifadə etmək ustalığıdır. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə, Kamil Yaşen qardaş özbək xalqının ən sevimli sənətkarlarından biri kimi tanınmışdır və belə bir sənətkarın pyeslər məcmuəsinin Azərbaycan dilində nəşri əlaqələrimiz baxımından da uğurlu hadisədir. Azərənşrin 1979-cu ildə çap etdiyi kitabda müəllifin yaradıcılığından cəmi üç əsər - «Darmadağın», «General Rəhimov», «Namus və məhəbbət» pyesləri daxil edilmişdir. Buna baxmayaraq oxucu Kamil Yaşenin bir dramaturq kimi həm maraq dairəsi, həm yaradıcılıq üslubu və manerası, həm də sənətkarlıq məharəti barədə təsəvvür əldə edə bilər. Tənqidçi Aydın Əbilov «Ədəbiyyat və incəsənət»də dərc olunmuş «İfadənin dəqiqliyi» (51) məqaləsində dramaturqun yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır: «Maraqlıdır ki, pyeslərin hər biri özbək xalqının şanlı tarixinin müəyyən bir dövrünü əks etdirir: əgər «Darmadağın» pyesində (tərcümə edəni Vidadi Məmmədov) özbeklərin basmaçılara qarşı mübarizəsi öz ifadəsini tapmışdırsa, «General Rəhimov» əsərində özbək xalqının qəhrəman oğlunun müharibə meydanındakı xidmətləri əks olunmuş, «Namus və məhəbbət» əsərində (hər iki pyesin tərcüməçisi İntiqam Qasımzadədir) kolxoz həyatından müəyyən bədii lövhələr verilmişdir»(51).

4.2. Dramaturgiya–teatr əlaqələri və ədəbi təsir məsələsi

Bütün bunlarla belə, Azərbaycan-özbək dramaturgiya münasibətlərindən söhbət açarkən, ilk əvvəl, əsrin əvvəllərindəki teatr - dramaturgiya sahəsində olan vəziyyətə diqqət yetirməyimiz vacibdir. Böyük özbək dramaturqu Kamil Yaşen məqalələrinin birində qeyd edir: "Azərbaycan

teatrının təməli Mirzə Fətəli Axundovun pyesi əsasında qoyulmuşdur. Bu teatr yalnız Azərbaycanda deyil, Özbəkistanda da dramaturgiyanın inkişafına təkan vermişdi. Özbək ədəbiyyatşünaslarının və teatrşünaslarının tədqiqatları göstərir ki, Özbəkistanın bədii inkişafının bütöv bir dövrü M. F. Axundovun və N. B. Vəzirovun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan maarifçilərinin əsərləri Daşkənddə, Səmərqənddə və Kokandda tamaşaya qoyulmuşdur. Özbək xalqının teatr sənəti ilə tanışlığı görkəmli səhnə xadimlərindən Hüseyn Ərəblinskinin, Qəmərinskinin, Sidqi Ruhullanın, Olenskayanın və başqalarının Daşkəndə qastrol səfərləri ilə başlanmışdır" (270).

Professor Mehdi Məmmədov da məqalələrinin birində bu mövzuya toxunaraq qeyd edir ki, «müasir teatr sənətinin yaranış prosesinə gəlincə deməliyik ki, tarixən zəruri olan bu proses də bənzər tərzdə daha sıx əlaqələr şəraitində baş vermişdir. XIX-XX əsrlərdə tarixi, siyasi, iqtisadi inkişaf yoluna daha tez qədəm qoyan Azərbaycan müasir teatr axtarışlarında bir qədər qabağa düşmüş və əldə etdiyi səmərəli təcrübəni türkdilli xalqlarla, o cümlədən özbək xalqı ilə bölüşmüşdür. Əsrin başlanğıcında Özbəkistanda müasir teatr həvəskarları fəaliyyətə başladığı illərdə milli dramaturgiya yoxluğu, qıtlığı məqamında onlar azərbaycanlı müəlliflərin pyeslərini tərcümə edib tamaşaya qoymuşdular. Özbək teatrı tədqiqatçısı A. Korsakova mürtəcə məfkurələrlə, islam zehniyyəti ilə mübarizədə həmin pyeslərin səmərəsini yüksək qiymətləndirir və yazır ki, bu işdə Azərbaycan daha irəli getmişdi. Onun Özbəkistana nisbətən tez inkişafa başlayan Avropa tipli teatrının təcrübəsi o vaxt özbək teatrına çox gərəkli idi. 1911-ci ildən başlayaraq Azərbaycan aktyorlarının Daşkəndə və Özbəkistanın başqa şəhərlərinə qastrolları tezləşir, sıxlaşır. Bunun nəticəsində Azərbaycan dramaturgiyası nümunələri, xüsusən, Üzeyir Hacıbəyovun musiqili komediyaları və dramları burada geniş yayılır, bəyənilir və şöhrət tapır. Bununla yanaşı – Azərbaycan səhnə xadimlərinin özbək teatrının formalaşmasındakı rolu, xidmətləri artır. Bu işdə özbək həmkarlarımız, xüsusilə görkəmli aktyor və rejissor Sidqi Ruhullanın əməyini yüksək qiymətləndirirlər. 1930-60-cı illər özbək teatrının və dramaturgiyasının qaynar vüsəti, sürətli inkişafı adlana bilər» (114).

Özbək tədqiqatçısı Ş. Turdiyev "XX əsrdə özbək–Azərbaycan ədəbi əlaqələri" məqaləsində isə bu məsələni daha da geniş araşdırmışdır. O, qeyd edir ki, əsrin əvvəllərində Türkünstan ellərində rus və tatar ədəbiyyatı geniş yayılmışdır. Zaqafqaziyadan, xüsusən Azərbaycanla bağlı dövrü mətbu orqanlarını, eləcə də, ədəbi nümunələri ziyalılar vaxtaşırı əldə edir, bəhrələndirirlər. "Molla Nəsrəddin", "Dəbistan" kimi jurnalların bu ölkədə yaratdığı ab-hava qəlblərdə inqilab coşğunluğu yaradırdı və bu hiss tezliklə özbək ədəbi mühitində öz izlərini qoyurdu. Elə bu ərəfədə Azərbaycandan Özbəkistana qastrola gələn müxtəlif teatr truppalarının, konsert briqadalarının fəaliyyətləri də öz təsirini göstərirdi. Onlar Özbəkistanın müxtəlif şəhər və əyalətlərində Azərbaycan dram və opera sənəti nümunələrini oynayırdılar. Münasibətlərin yaxınlığı, doğmalığı o dərəcəyə yüksəlmişdi ki, Azərbaycandan gedən yaradıcı ziyalılar özbək dramaturqlarının əsərlərini tamaşaya hazırlayır, hətta onların nəşrini, mətbuatda çapını Azərbaycanda təmin edirdilər. İstedadlı teatr xadimi Sidqi Ruhullanın rejissorluq məktəbi gənc özbək teatr yaradıcıları üçün örnək olmuşdu» (307, S.162-173).

Özbək xalq şairi Həmid Qulam Azərbaycana həsr etdiyi "Qardaşlar" şeirində görkəmli səhnə ustası Sidqi Ruhullanın müasir özbək teatrının inkişafındakı xidmətlərini poetik dillə ifadə etmişdir –

*Sidqi Ruhullanın məharətində,
Böyük sənət gördük, ona vurulduq. (169. s.125)*

Şair bu əsərini Azərbaycanın incəsənət xadimlərinə həsr etmişdir. Sidqi Ruhullanın və M. Uygurın yaradıcılıq münasibətləri dostluq zirvəsinə qalxmışdı. Azərbaycan opera musiqisi təcrü-

bəsindən faydalanan Qulam Zəfəri 20-ci illərin əvvəllərində özünün "Həlimə", "Turqunay" kimi musiqili səhnə əsərlərini yazdı.

XX əsrin 20-ci illərdə Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" və "İblis" (1923), Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" (1924), "Arşın mal alan" (1925), Ə. Haqverdiyevin "Milliyyətçilər", M. F. Axundovun "Hacı Qara", N. Nərimanovun "Şamdan bəy" və s. dram əsərləri özbək dilinə tərcümə olunaraq özbək, tatar və Azərbaycan aktyorlarının ifasında Daşkənd teatrında oynanılmışdır. Hətta Həmzə Niyazi, A. Avloni, M. Uyğur, A. Qədiri, Xurşud, Q. Yunis, Fitrət və s. kimi özbək şairləri, dramaturqları, yazıçıları, rejissor və aktyorları adları qeyd olunan və digər əsərlərin tərcümə olunmasında, nəşrində xüsusi fəallıq göstərmişlər.

Məşhur özbək teatr tənqidçisi Mirmolla Şirməhəmmədov M. Uyğurun özbək teatrı tarixində oynadığı rolu, onun rejissorluq fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş və ümumiyyətlə, onun yaradıcılığını Azərbaycan rejissoru Hüseyn Ərəblinskiyin fəaliyyəti ilə müqayisə etmişdir. Tədqiqatçı Ş. Turdiyev Nəriman Nərimanovun publisist, dramaturq, inqilabçı kimi Özbəkistanda böyük şöhrət qazanmasını da xüsusilə qeyd edir. Onun əsərlərinin çox hissəsinin, o cümlədən "Şamdan bəy" dramının özbək dilinə çevrilərək yayılması ədibin dost ölkədə geniş tanınmasında böyük rolu olmuşdur.

Tədqiqatçı S. Əliyev "Azərbaycan teatrı və dramaturgiyası Özbəkistanda (1917-1929-cu illər)" adlı araşdırmasında da özbək xalqının Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri ilə tanışlığının XX əsrin 10-cu illərinə təsadüf etdiyini yazmışdır. 20-ci illərdən sonra bu əlaqə yeni mərhələdə inkişaf etmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, «Orta Asiyada, xüsusən Özbəkistanda Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan" əsəri sevilərək dəfələrlə alqışlandı. Əsər Daşkənddə ilk dəfə 1919-cu ildə "Kolizey" teatrının binasında göstərilmişdir ki, bu zaman yerli və azərbaycanlı aktyorlar oynayırdılar» (307, s. 173-184). "Arşın mal alan"ı özbək dilinə Qazi Yunis, sonra Xurşud, daha sonralar isə Kamil Yaşen tərcümə etmişdilər.

1920-ci ilin martında bir qrup azərbaycanlı aktyor Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Evliyə subay" musiqili komediyasını, iyulunda isə Soltan Məcid Qənizadənin birpərdəli "Ballıbadı və Dursunəli" komediyasını Daşkəndin "Kolizey" teatrında oynadılar. Bu hadisədən on gün sonra isə özbək sənət məktəbinin məzunları həmin əsərin tamaşasını hazırladılar. 1921-ci ilin iyulunda Azərbaycan Dram Teatrının truppası Daşkənddə Lunaçarski adına evdə N. Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsinin tamaşası ilə çıxış etdi.

Özbəkistanda Hüseyn Cavidin də əsərləri geniş şöhrət qazanmışdır. Həmzə Həkimzadə Niyazinin arxivində Hüseyn Cavidin "Şeyda" pyesindən iki vərəq əlyazması saxlanılır. Tədqiqatçıların rəyinə görə, bu vərəqlər çox güman ki, əsərin tərcümə olunması üçün başlanğıc imiş. 1920-ci ildə Daşkənddə dramaturqun "Şeyda", 1923-cü ildə "Şeyx Sənan", 1924-cü ildə isə "İblis" pyeslərinin tamaşasını özbək artistləri oynamışdılar. Özbəkistanın xalq artisti Lütfulla Nəzrullayev qeyd etmişdir ki, Buxarada Özbək Dövlət truppası yaradılmışdır. Truppanın rəhbəri isə Azərbaycandan gəlmiş Həbibulla Axundov idi. O, 1918-1919-cu illərdə Səmərqənd şəhərində xalq maarifi sisteminə çalışırdı. Burada o, dram dərnəyi təşkil etmişdi və Üzeyir bəy Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" və s. digər tamaşalarını hazırlayıb oynamışdılar. Ümumiyyətlə, bu teatr truppası öz fəaliyyətlərini genişləndirərək irimiqyaslı işləri ilə tanınmışdı. 1920-ci ilin sonunda 1921-ci illərin əvvəllərində Həbibulla Axundov Buxaraya gəlmiş, Xalq Maarifi nəzarəti şöbəsində, mədəni-maarif sahəsində çalışmışdı və burada Dövlət Dram Teatrı yaratmışdır.

1922-ci ildə Buxara Xalq Sovet Respublikasının səlahiyyətli nümayəndəsinin dəvəti ilə Azərbaycan hökuməti 16 nəfərlik aktyor heyətini (rejissor Sıdqi Ruhullanın rəhbərliyi ilə) Buxaraya ezam etmişdir. Orada həmin heyət tamaşalarla çıxış etmiş, bir neçə gün sonra isə Sıdqi Ruhullanın xahişi ilə Daşkəndə getmiş və tamaşalar göstərmişlər.

1924-cü ildə Daşkəndə gələn Cəlil Məmmədquluzadə böyük hörmətlə qarşılanır, bu görüşün nəticəsi olaraq özbək dramaturqu Mömincan Mömincanov Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərini tərcümə edir. Teatr həyatının Özbəkistan mədəni mühitində böyük maraq oyatdığını görən gənc Sovet Özbəkistanı 1924-cü ildə bir qrup gənci teatr təhsili almaq üçün Bakıya göndərir. Həmin qrupdan olan, sonralar SSRİ xalq artisti adını almış Həlimə Nəsirova "Şərq üzərində şəfəq" adlı maraqlı kitab yazaraq nəşr etdirmişdi. O, Bakı təəssüratını belə xatırlayır: "Mən həm özbək qızıyam, həm azərbaycanlı qızı. Anadan çörəkli Daşkənddə olmuşam, sənətin əlifbasına isə Odlar yurduğun günəşli paytaxtı gözəl Bakıda başlamışam. Sənət dostlarım Seyfi Əlişov, Həkimə Xocayeva, Nəzirə Əliyeva, Zühur Qabilov, Mühitddin Karı Yaqubov, Rəhim Babacanov, İsrəfil İsmayılov və başqaları ilə birlikdə Bakıdakı teatr texnikumuna (1924-28) daxil olanda 12 yaşım var idi.

... Təhsilimiz üçün hər cür qayğı göstərən müəllimlərimizə və tələbə yoldaşlarımıza tezliklə qırılmaz tellərlə bağlandıq. Bakı Teatr Texnikumunda səhnə sənətində aktrisa kimi ilk kövrək addımlarımı atmışam. Dahi Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan" operettasında Gülçöhrə və Cəfər Cabbarlının "Aydın" pyesinin tamaşasında Gültəkin rollarında çıxış etmişəm. Bu rolların ifası yaradıcılığımın formalaşmasında möhkəm özül olmuşdur" (164). Kitabın başqa bir səhifəsində oxuyuruq: "O zaman "Aydın" pyesi böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Texnikuma eynəkli bir cavan gəlirdi. Azərbaycanlı dostlarımız dedilər ki, Cəfər Cabbarlıdır. O, bizim yaşlı yoldaşlarımızdan İsrəfil İsmayılov və Seyfi Alimovla dostluq edir, özbək adət-ənənələrinə aid suallar verir və dəftərçəsinə qeydlər edirdi..."(164). "Cəfər Cabbarlı 1930-cu ildə teatrda ədəbi hissə müdiri vəzifəsində işləyərkən Orta Asiya respublikalarının teatr cəmiyyətləri ilə əlaqə saxlayır, repertuarlarında olan müasir əsərləri Azərbaycan Bədaye Teatrına göndərmələrini xahiş edirdi. Cəfər Cabbarlının özbək həmkarları ilə əlaqəsi sonralar daha da möhkəmlənmişdir. 1930-cu ildə Moskvada keçirilmiş Ümumittifaq olimpiadasından qayıdan özbək teatr və incəsənət xadimləri Bakıda bir neçə tamaşa vermiş, bu zaman Cəfər Cabbarlı ilə də görüşmüş, məsləhətlər almışdılar» (54).

Özbəkistan ədəbi dərgilərində Azərbaycan teatr həyatına dair müxtəlif yazılar dərc olunurdu. M. F. Axundov, S. Ağamalıoğlu, "Hamlet", "Otello", "Oqtay Eloğlu", "Aydın", "Od gəlini" kimi əsərlərin baş rollarının ifaçısı Abbas Mirzə Şərifzadə və s. haqqında maraqlı məqalələr özbək oxucularına çatdırılırdı.

Azərbaycan pyeslərindən ibarət özbək dilində ayrıca kitab nəşr olunmuşdu. 20-ci illərin axırlarında artıq özbək səhnəsində Azərbaycan tamaşaları peşəkar özbək artistlərinin ifasında oynanırdı. Artıq yeni özbək dramaturqlar nəsl yetişirdi. Bu sıradan şair, nasir, tədqiqatçı, tərcüməçi, dramaturq Həmzə Həkimzadə Niyazinin adını ilk olaraq demək lazımdır.

Yazıçı Mehdi Hüseyn məqalələrinin birində şair, dramaturq «Həmzə Həkimzadə Niyazi mənə Azərbaycanımın məşhur şairi və dramaturqu Cəfər Cabbarlını xatırladır» – deyə yazmışdır. Həmzə Həkimzadə Niyazinin "Bəy və muzdur" pyesi C. Cabbarlının "Aydın" əsərinin mövzusu ilə oxşardı. Qulamhüseyn Əliyev yazır ki, «Özbəkistanda sovet teatr sənəti Həmzə Həkimzadə Niyazinin adı ilə bağlıdır. H. Niyazi ilə C. Cabbarlı yaradıcılığındakı mövzu oxşarlığı Azərbaycan - özbək ədəbi əlaqələrində mühüm bir mərhələdir. Onların biri-birini görmədən, tanımadan eyni ideal uğrunda mübarizə aparmaları tədqiqat üçün maraqlı məsələlər meydana çıxardı. Hər iki sənətkarın yaradıcılığında biri - birini tamamlayan mövzuların işlənməsi sübut edir ki, eyni tarixi inkişaf mərhələsini keçirmiş azərbaycanlılar və özbəklər dil, adət-ənənə etibarı ilə də biri - birinə o qədər yaxın və doğmadır. Bu xalqların həyatına dair yazılmış bədii əsərlərdə mövzu oxşarlığı təbii bir hal olmaqdan əlavə, həm də ictimai zərurət kimi meydana çıxmışdır" (55).

C. Cabbarlı Özbəkistanda olmasa da, özbək teatr ictimaiyyəti onu özünün mənəvi sələfi, yaradıcı ustası hesab etmişdir. "Özbək-Azərbaycan ədəbiyyatı və ədibləri arasındakı doğmalığ, yaxın-

lıq hər iki ədəbiyyatı çox zənginləşdirmiş, ədəbiyyatımızı həm məzmun, mündəricə, həm də mövzu cəhətdən genişləndirmişdir. Bunun izlərini "Bəy və muzdur"la "Aydın"da, "Zəhərli həyat"la "Vəfalı Səriyyə"də, "Od gəlini" ilə "Muqanna"da, "Cəlaləddin Mənguberdi" ilə "Vaqif" də və s. əsərlərdə görmək olar (112). Daşkəndli tədqiqatçı alim Turqunəli Mahmudəliyevin "Həmzə Həkimzadə Niyazi və Azərbaycan mədəniyyəti" məqaləsində gəldiyi bu qənaət həm də ədəbiyyatşünaslarımızın ümumi fikridir.

4.3. Həmzə Həkimzadə Niyazinin ədəbi irsi

Görkəmli dramaturq, şair, publisist, ədəbiyyatşünas, ictimai xadim Həmzə Həkimzadə Niyazi cığatay (özbək) mədəniyyətinin istedadlı nümayəndələrindən biri olmaqla, A. Qədiri, Ə. Fitrət, Abdulla Avloni, Batu, Qulam Zəfəri kimi görkəmli sənətkarlarla bir sırada dayanan yaradıcı şəxs olmuşdur. H. H. Niyazinin də adlarını qeyd etdiyimiz istiqlal mücahidləri kimi xalqın milli oyanışında, cığatay (özbək) ədəbiyyatının demokratik ruhda inkişafında xidmətləri əvəzsizdir.

Həmzə Həkimzadə Niyazinin əsərlərinin bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu əlaqə onu Azərbaycan oxucusuna, ədəbi mühitinə tanıtmış, ona böyük rəğbət qazandırmışdır.

H. H. Niyazi 1889-cu ildə Kokand şəhərində həkim ailəsində anadan olmuşdur. O, mədrəsədə təhsil alarkən klassik cığatay (özbək) ədəbiyyatını yaxşı öyrənmiş, özü də şeir yazmışdı. 1905-ci ildə yaradıcılığa şeirlə başlayan H. H. Niyazi "Nihan" təxəllüsü ilə çap olunurdu. O, Nəvai, Babur, Bedil, Firqət və digər belə şəxsiyyətlərin yaradıcılığını dərinlən öyrənsə də, daha çox iki dahidən – Ə. Nəvai və M. Füzulidən bəhrələnmişdir. "H. H. Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində professor Pənah Xəlilov yazır ki, "Nihan qəzəllərinin ahəngində, kontrastlar silsiləsində Füzuli qəzəllərinin təsiri dərhal duyulur. Bunu Füzulinin –

*Pərişan xəlqi-aləm ahu əfqan etdigimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdigimdəndir,*

- mətləli qəzəli ilə Nihanın –

*Eşq otiqə küymaqlıq pərvanəliğımdəndir,
Tiğ əstidə qan keçmək qurbanəliğımdəndir.*

– mətləli qəzəlinin müqayisəsindən də aydın görmək olar". (31, s.187). Şeir yaradıcılığını ardıcıl olaraq genişləndirən şair 1915-16-cı illərdə dərc olunmuş "Ağ gül", "Sarı gül", "Yaşıl gül", "Qızıl gül" və s. kitablarına həmin dövrədən olan poeziya nümunələrini daxil etmişdir. Həmzə Həkimzadə Niyazi ilk özbək dramaturqlarından biri, bəstəkarı və xalq xadimidir. O, yazdığı şeirlərinə özü mahnı bəstələmişdi. Respublikanın xalq şairi fəxri adına layiq görülmüşdür.

H. H. Niyazi pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olurdu. 1911-15-ci illərə təsadüf edən pedaqoqluğu dövründə o, əvvəlcə Kokandda, sonra isə Mərgilanda məktəb açmış, kasıb balalarına pulsuz dərs vermişdi. Hətta məktəb dərsliklərini belə özü yazmışdı - "Oxu kitabı", "Qiraət kitabı", "Yeni ədəbiyyat". Sovet hökumətinə olan münasibətini o, şeirlərində hiss etdirib. Kasıb, zəhmətkeş insanlar üçün qurulan yeni rejimi və əsərlərində qoyduğu problemləri yeni dövrün ab-havası ilə açır, irəliyə çıxış yolu arayırdı. O, fitri istedadı, böyük vətəndaşlıq, vətənpərvərlik duyğuları ilə seçilirdi və çox gənc ikən şöhrət qazanmışdı. Bu səbəbdən onu gözü götürməyənlər aradan çıxardılar.

Həmzə Həkimzadə Niyazi şair və pedaqoq olmaqla yanaşı, eyni zamanda, pyeslər müəllifi – dramaturq idi.

1905-ci ildən başlayan böyük inqilabi hadisələr dalğası Özbəkistana da gedib çatmışdı. Özbək inqilabi-demokratik ədəbiyyatının inkişafında, xüsusən Niyazinin formalaşmasında "Molla Nəsrəddin" jurnalının rolu böyük olmuşdur. Yaradıcılığının ilk illərindən Azərbaycan ədəbiyyatı, teatr sənəti Həmzə Həkimzadə Niyazini özünə cəlb etmişdir. Tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən, o, bir dramaturq kimi azərbaycanlı həmkarlarının yaradıcılığından çox bəhrələnib. H. H. Niyazi M. F. Axundovun əsərlərinə, Azərbaycan teatrının başqa gözəl nümunələrinə yaxından bələd olub. Əsrimizin əvvəllərində o, Özbəkistana qastrol səfərinə gəlmiş Azərbaycan teatrının tamaşalarına baxmış, azərbaycanlı sənət ustalarının yaradıcılığını ardıcıl izləmişdir. H. H. Niyazi 1914-cü ildə Bakıda da olmuş, Azərbaycan teatrının məşhur ustaları ilə dostlaşmışdır. Professor Pənah Xəlilov Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən söhbət açarkən qeyd etmişdir ki, «Səməd Vurğunun Qafur Qulamla dostluğu, Həmzə Həkimzadə Niyazinin Cəfər Cabbarlı sənətinə üz tutması yalnız şəxsi rəğbətdən, biri-birini xoşlamaqdan irəli gəlmirdi. Cəfər Cabbarlı dramaturgiyası Niyazinin gözündə özününküləşirdi: o, Cəfər Cabbarlı sənətində Azərbaycan həyat tərzini və yanaşmasını, özbək həyatını da görürdü» (68).

O, cığatay (özbək) dramaturgiyasının əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. 40-a yaxın dram əsəri yazmışdır. Niyazinin dramaturji fəaliyyətində 1918-ci ildə qələmə aldığı "Bəy və muzdur" əsəri əsas və başlıca yer tutsa da, o vaxtadan artıq bir neçə pyes müəllifi idi. "Əvvəlki seçkilər", "Pərənci sirlərindən bir lövhə", "Fərqanə faciəsi", "Laşman faciəsi", "Zəhərli həyat və yaxud eşq qurbanları", "Elm hidayəti", "Molla Nurməhəmməd damləninin küfr xətası", "Ölüm faciələri"...

Həmzə Həkimzadə Niyazinin dramaturji fəaliyyətində tədqiqatçılar onun "Bəy və muzdur" (1918) dramını, "Maysaranın işi" (1926) komediyasını və "Çadra sirləri" (1927) faciəsini daha yüksək dəyərləndiriblər.

Həmzə Həkimzadə Niyazinin yaradıcılığını, şəxsi arxivini araşdıran görkəmli özbək tədqiqatçısı, professor Ləziz Kəyumov onun Azərbaycan dilindən 20-yə qədər pyes tərcümə etdiyini, eləcə də, səhnəyə qoyulan tamaşalara rejissorluq etdiyini dönə-dönə vurğulayır. Professor P. Xəlilov bu barədə yazarkən qeyd edir: "Həmzə Həkimzadə Niyazi arxivində saxlanan sənədlərin təsvirinə həsr olunmuş "Həmzə Həkimzadə Niyazi" kitabında elan və ya afişaları qalmış Azərbaycan tamaşalarından ikisinin adı çəkilir: "Ac həriflər", "Əvvəli hənək, axırı dəyənək". Bunlar "Haqverdiyevin əsərləri kimi təqdim olunur. "Haqberdi", əlbəttə, Ə. Haqverdiyevdir və "bunlardan təkəcə "Ac həriflər" ona aiddir... Niyazinin bizə gəlib çatan pyesləri ilə Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri arasında bir doğmalılıq, oxşarlıq və müştərəklik vardır. Bu cəhətdən Niyazini N. Nərimanovla, Ə. Haqverdiyevlə, C. Cabbarlı ilə müqayisəli öyrənmək üçün diqqətəlayiq material gözü çarpır» (31, s.189).

Əlbəttə, professorun bu qeydlərinə uyğun ayrı-ayrı müəllif məqalələri olsa da, bütövlükdə konkret elmi mövzu olaraq araşdırılmamışdır. Müstəqil dövlət quruculuğumuz dövründə – türkdilli xalqların bir ortaya gəlmək istədiyi zamanda, təbii ki, bütün bu və ya digər məsələlərə yeni baxışla, yeni elmi münasibətlə yanaşma tələb olunur.

Professor Ləziz Kəyumov Niyazinin dramaturji fəaliyyətini tədqiq edərək yazır: "Özbək sovet ədəbiyyatının beşiyi başında Həmzə Həkimzadə Niyazi dayanmışdı. O, başqa xidmətlərindən əlavə, həm də dostluq əlaqələrimizin inkişafının fəal tərəfdarı olmuşdur (85).

H. H. Niyazinin "Bəy və muzdur" dramı özbək həyatının tarixi reallıqlarını və bu tarixin müəyyən həqiqətlərini əks etdirmək yönündə xarakterikdir. Pyesdəki "yoxsul Qafurun həyat yolu özbək zəhmətkeşlərinin həyat yoludur. Bəy gözəl özbək qızı Cəmiləyə sahib olmaq üçün onun əri Qafuru sürgün etdirir. Cəmilə isə sürgün olunmuş ərinin məhəbbətini qəlbində gəzdirərək, zorakı-

lığa qarşı çıxma bilməyəcəyini görür, nəhayətdə özünü zəhərləyir. C. Cabbarlının "Aydın" pyesində də Dövlət bəy belə hərəkət edir. O, Aydının ehtiyac qarşısında diz çökdürülməsinə və nəhayət, sürgün olunmasına nail olur ki, Gültəkinə ələ keçirsin. Öz varlığını eşqinə qurban verən Gültəkin də Cəmilə kimi çıxış yolunu özünü zəhərləməkdə görür. H. H. Niyazinin və C. Cabbarlının "Şərq qadını" məsələsinə dəfələrlə müraciət etmələri təəccüblü deyildir. C. Cabbarlı əsərlərinin Özbəkistanda qarşılanmasının bir səbəbi də onlarda azərbaycanlıların və özbəklərin həyatı üçün müştərək xüsusiyyətlərin bədii cəhətdən sənətkarənə təsviri idi" (54). Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov yazmışdır: "Həmzə Həkimzadə Niyazinin "Bəy və muzdur" dramındakı Cəmilə obrazında inqilaba qədər olan minlərlə Azərbaycan qadının taleyi, onların xəzan olmuş sevgisi, arzu və ümidləri öz əksini tapmışdır. "Bəy və muzdur" dramı insana bitməz-tükənməz estetik zövq verən sənət əsəridir" (75). 1918-ci ildə yazılan bu əsər elə həmin ildə səhnəyə qoyulsa da ilk variantı – orijinalı əldə yoxdur. Əsərin ilkin nüsxəsi yoxa çıxdığından 1939-cu ildə dramaturq Kamil Yaşen rəsmi və qeyri-rəsmi materiallar əsasında yeni variantını işləyərək hazırlamışdır.

H. H. Niyazinin "Maysaranın işi" komediyası isə satirik ruhdadır. Əsər 1926-cı ildə yazılsa da, şairin ölümündən sonra-1939-cu ildə üzə çıxarılmışdır. Folklor ruhlu bu əsərdəki mənəvi hisslər, duyğular komediyanın mərkəzi xəttidir. Əsasən xalq mahnılarından, məsəllərindən istifadə edilərək obrazların xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, belə bir üsuldən istifadə həm də komediyanın dilinin sadəliyinə səbəb olmuşdur. Komediyanın səhnə şöhrəti yeni bir əsərin-bəstəkar Süleyman Yudakovun "Maysara" adlı operettasının yazılmasına gətirib çıxarmışdır.

H. H. Niyazinin "Çadra sirləri" faciəsi isə gənc qızların mövhumat və cəhalətin təsiri ilə yaranmış köhnə adət-ənənələrin ağırlı təzyiqləri ilə üzləşməsindən bəhs edir. Əsərin baş qəhrəmanı Tölə xanımın obrazında özbək qızlarının acı taleyi ümumiləşdirilmişdir. H. H. Niyazi bu faciəni qələmə aldığı ildə yazdığı "Özbək qadın və qızlarına" şeirinin də ruhunda qadın azadlığı məsələsi durur. Şairin fikrincə, «qadınlar çadranı ataraq məktəbə – elm dalınca gedərlərsə xoşbəxtliyin, gözəlliyin açarını qazanarlar». Bu mənada ədib qadın hüquqlarının müdafiəçisinə, təbliğatçısına çevrilir. Elə bu məqam da C. Cabbarlının "Sevil" pyesini xatırlamamaq mümkün deyil. Eyni həyat, eyni adət-ənənə, eyni cəhalət və yeni quruluşun yaranmasıyla belə haqsızlıqların tənqidi, cəsarətli addımı məhz ədiblərin – böyük fikir-düşüncə sahibi olan yazıçıların sanki həyat borcuna çevrilir. H. H. Niyazinin dram əsərlərindən "Kim haqlıdır", "Daşkəndə səyahət", "Fərqanə faciəsi", "Muxtariyyat və ya avtonomiya", "İstibdad qurbanları", "Mart qurbanı Aynisa", "Torpaq islahatı" və s. adlarını çəkə bilərik. Bunlardan əlavə dramaturq "Qara saç" adlı operetta da yazmışdır.

Özbək milli teatrının əsasını qoyanlardan biri kimi H. H. Niyazi yaratdığı teatrı müasir və maraqlı əsərlərlə təmin edirdi. Özbək ədəbiyyatşünası Turqunəli Mahmudəliyev "H. H. Niyazi və Azərbaycan mədəniyyəti" məqaləsində bu məsələyə münasibətini belə şərh etmişdir. "Niyazinin müraciət etdiyi əsərlərin bir hissəsi orijinal olsa da, bir hissəsi təbdil və tərcümə idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan pyesləri Həmzənin daha çox müraciət etdiyi mənbə idi. O, 1924-cü il 30 fevralda Fərqanə Maarif dairəsinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Sizə göndərilən 8 ədəd Azərbaycan pyesini özbək dilinə tərcümə etmək lazımdır". Şübhəsiz ki, həmin pyeslərin özbək tamaşaçılarına təsiri olmuşdur. Bu da göstərir ki, H. H. Niyazi onları özü seçmişdir. O, Bakı ədəbi mühiti ilə əlaqədar idi. Həmin illərdə Özbəkistana rus, tatar və Azərbaycan teatrları tez-tez qastrol səfərlərinə gəlir, öz növbəsində özbək sənətkarları da qardaş xalqlar arasında sənətlərini nümayiş etdirirdilər. H. H. Niyazi Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatının və sənətinin təkə təbliğatçısı yox, həm də yaxşı bilicisi idi. O, 20-ci illərdə Xarəzm, Buxara və Nukusda maarif və teatr işləri ilə məşğul olarkən Bakıya da gəlmişdi" (112). Bu faktı həm də niyazişünas tədqiqatçı kimi tanınan Ləziz Kəyumov da araşdırmalarında dəfələrlə yazmış və elmi dəyərlərlə şərh etmişdir.

Görkəmli özbək dramaturqu Kamil Yaşen yazmışdır ki, "biz Azərbaycan ədəbiyyatının istər bizdən əvvəlki, istərsə də bu günkü nümayəndələrinin özbək yazıçı və şairlərinin yaradıcılığına təsir göstərmələri barədə ürək dolusu danışa bilərik. Alovlu şair və inqilabçımız Həmzə Həkimzadə Niyazinin hərtərəfli inkişafında, yaradıcılıq məharətinin püxtələşməsində başqa sənətkarlarla yanaşı, Mirzə Fətəli Axundovun rolunu xüsusi qeyd etmək istərdim. Həmzənin Şərqdə teatrın və dramaturgiyanın banisi kimi tanınan M. F. Axundovdan faydalanması şəxsizdir. Onun Bakıdakı demokratik fikirli teatr xadimləri ilə tanışlığı, mütərəqqi dramaturqların səhnə əsərlərindən görüb-götürməsi, M. Ə. Sabir satirasına dərinlən bələdliliyi öz səmərəsini göstərmişdir» (271).

H. H. Niyazinin sıradaşı yaradıcılar ilə talelərində bircə fərq oldu, 1937-ci ildən bir qədər əvvəl cəhəlt kölələri onu məhv etdilər. Nə onlar kimi «millətçi», «pantürkist», «panislamist», «xalq düşməni», «burjua məfkurəçisi» kimi lənətlənib güllələnmədi, nə də sürgünlərə göndərilmədi. Sadəcə, sovet təbliğatçısı sifəti ilə Şahimərdan kəndinə göndərildi və orada öldürüldü. Bu da imperiya oyunu idi. Xalqını, millətini sevən kəslər, gözüaçıq, zəngin dünyagörüşü olanlar beləcə xalqın yox, imperiyanın qurbanı olurdular. Sovet hökuməti şairin «ateizm təbliğatçısı» kimi Şahimərdan kənd əhli tərəfindən daşa basılaraq vəhşicəsinə öldürüldüyünə önəm verərək və insanlara dərs olsun deyə Şahimərdan qışlağını yerlə yeksan edib, yerində «Həmzəabad» adlı yeni bir qəsəbə salmışdı. Əlbəttə, bütün bunlar istedadlı bir xalq yazarının öldürüldüyündən yox, sovet təbliğatının, sosializm ideologiyasının tüğyan etməsi, möhkəmlənməsi səbəbindən irəli gəlirdi. Görüntü və ideologiya biri-birini tamamlasa da, imperiya niyyəti tamam başqa şey idi. Burada, cahil kənd camaatına NKVD-nin bir kəlmə satqın pıçıltısı lazım olmuşdu. H. H. Niyazi məhv edilsə də, ədəbiyyat, mədəniyyət səhifələrində yaşadı və 70 ildən sonra xalq istiqlaliyyətə yetəndən sonra, yenə də istiqlalçı H. H. Niyazi kimi xalqın tarixinə daxil oldu» (318, s.131).

Ədəbiyyatşünas Azad Şərəfəddinovun tale yazısında xoş gün o olmuşdu ki, o, cığatay (özbək) ədəbiyyatının yeni fəslini yazmağa macal tapdı. Yuxarıdakı qeydlər də məhz həmin salnamədənir. O, «İjadni anqlaş baxti» kitabında Çolpan, Fitrət, Niyazi, «cədid ədəbiyyatı» səhifəsini, Q. Qulam, A. Qəhhar və s. haqqında müstəqillik və demokratiya qazanmış bir xalqın alimi kimi yeni baxışda, yeni düşüncədə, sırf milli məhəbbətlə yoğrulmuş qəlbədən doğan yangı ilə tədqiqat aparmış və sanballı bir kitab araya-ərsəyə gətirmişdir. O, bu kitabında «İstiqlal işığında görünən ədəbiyyat», «İstiqlal illəri», «Ədəbi söhbətlər», «Abdulla Qəhhar haqqında etüdlər», «Səid Əhməd haqqında etüdlər», «Qafur Qulam», «Ustadlar və həmkarlar» və s. bölmələr daxilində qruplaşdırdığı 631 səhifəlik ədəbiyyatşünaslıq kitabında-məqalə və tədqiqatlarında cığatay (özbək) ədəbiyyatına yeni nəzərlə, yeni baxışla yanaşmışdır. Bu araşdırmalarında müəllif daha çox rus imperiyası dövründə yazılması mümkün olmayan səhifələri, üstüörtülü mətləbləri açmışdır. Sanki nakam ruhların haqq müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. Məhz bu nöqteyi-nəzəri əsas tutaraq, bu monoqrafiyada da əksər məqamlarda sovet ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatlarından çox, istiqlal məfkurəsi ilə silahlanmış yazılara - kitablara üz tutub, indiyədək məlum olmayan ədəbi faktlar üzə çıxarmağa çalışmışıq.

4.4. Maqsud Şeyxzadə taleyi və yaradıcılığı ədəbi əlaqələr müstəvisində.

Həyat və yaradıcılığı. Maqsud Şeyxzadə soy kökü ilə Qazaxın Salahlı kəndindəndir. Özü isə Ağdaş rayonunda doğulmuşdur. Vaxtilə atası Məsim Şeyxzadə Tbilisidə tibb məktəbini bitirib Ağdaş rayonunda işləməyi qərarlaşdırır. Arvadı da qadın gimnaziyasında təhsil almış ziyalı idi. Bu rayonda təzə yurd salan gənc ailədə beş uşaq doğulub boya-başa çatır.

1908-ci il 7 noyabrda doğulan Maqsd Şeyxzadə bu ailənin birinci övladı olur. O, ilk təhsilini Ağdaşda – məşhur ziyalı Muxtar Əfəndinin açdığı "Rüşdiyyə" məktəbində alır. Sonra isə Bakı seminariyasının bitirir (1920-25). O seminariyanı ki, orada Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Cabbar Əfəndizadə, Mədinə Qiyasbəyli, Cəmo bəy Cəbrayılbəyli kimi nəhəng ziyalılar dərs deyirdilər. Maqsd Şeyxzadə də məhz həmin müəllimlərdən dərs almış, öz istedadı, qabiliyyəti, zəhməti ilə biliyini zənginləşdirmiş, elmin dərinliyinə nüfuz etmişdir. Seminariyanı bitirdikdən sonra o, iki il Dağıstanda (1925-27) müəllimlik etmiş və 1928-ci ildə isə ailəlikcə Özbəkistana köçmüş, bütün taleyini o yurda bağlamışdır.

Tədqiqatlardan məlumdur ki, o, hələ orta məktəb illərindən qəlbən ədəbiyyata bağlı olmuşdur. Ara-sıra şeirlər yazmışdır. 13 yaşında ilk şeiri "Kommunist" qəzetində çap olunur. Beləcə, şeirə bağlanan gəncin bəxti onda gətirir ki, Bakı seminariyasında böyük şəxsiyyətlərin – görkəmli ziyalıların məktəbindən keçir. Yaşdaşları – Mehdi Hüseynlə, Sabit Rəhmanla, Mikayıl Müşfiqlə, Məhəmməd Hüseyn Təhmasiblə, Səid Rüstəmovla... eyni vaxtda təhsil alması, şübhəsiz, onun həyatında silinməz, möhkəm cığırılar açır. Bu dövr poetik yaradıcılığı "Şeyxzadə dəftəri"ndə toplanmışdır.

Maqsd Şeyxzadə 20 yaşında Özbəkistanın Daşkənd şəhərinə köçür-yeni mühitdə, yeni məkanda, yeni insanlar arasında yeni həyata başlayır. Onun "Azərbaycan" jurnalında dərc olunmuş (1971) qeydlərindən: 1928-ci ildən mənim fəaliyyətim Özbəkistanla bağlıdır. Daşkənddə Pedaqoji İnstitutu qiyabi bitirdim. 1928-ci ildə Daşkənddəki azərbaycanlıların oxuduğu Nərimanov adına məktəbdə müəllimliyə başladım. Eyni zamanda, özbək mətbuatında iştirak etməyə başladım. Tərcümə işinə girişdim. Özbək dilini tam mənimsədikdən sonra özbəkçə şeirlər yazmağa başladım..

Bütün həyatını elmə bağlayan gənc Şeyxzadə burada təhsilini davam etdirərək alimlik dərəcəsinədək yüksəlmiş, 1938-ci ildən ömrünün axırınacan Nizami adına Daşkənd Pedaqoji İnstitutunda özbək ədəbiyyatı tarixindən dərs demişdir. Nəhayət, Özbəkistan elm tarixində tanınmış alim və pedaqoq kimi ad çıxarmışdır. M. Şeyxzadənin gənclik illərini izlədikcə nə isə görünməz bir qaynarlıq duyursan. Bu, əlbəttə, onun içində çağlayan, süzülüb axmağa can atan şeir-poeziya bulağı idi. Amma o, yeni aləmə qatıldığından bu bulağı-içindəki poetik düşüncələrini istiqamətləndirməyə yollar aramalı olmuşdur. Şübhəsiz, bu məqamda o, özü də qeyd etdiyi kimi, tərcümə yaradıcılığına üstünlük verir. Hələlik, bütövlükdə şeir dünyasına bağlanmasa da, ara-sıra dərc olunaraq 1929-cu ildən özbək şeir aləmində görünür. "Layiq sakçı" (1932), "On şer" (1933), "Üçüncü kitab" (1933), "Ünədaşlarım" (1933), "Respublika" (1935), "Yeni dövrən" (1937), "On iki" (1937) və digər şeir kitablarını dərc etdirir.

40 ildən çox yaradıcılıq ömrü yaşayan şairin tərcüməçilik fəaliyyətinə nəzər yetirək: O, dünya klassiklərini özbək dilinə çevirərək tərcüməçi kimi özbək ədəbi tarixində xüsusi yer tutmuşdur. Roma ədibi Ezopun, yunan klassikləri Esxil və Hesiodun, Azərbaycan klassiki Nizami və Füzulinin, gürcü klassiki Şota Rustavelinin, ingilis klassikləri V. Şekspir və C. Q. Bayronun, alman klassiki İ. V. Hötenin, rus klassikləri A. S. Puşkin və M. Y. Lermantovun dünya boyu məşhur əsərləri ("Pələng dərisi geymiş pəhləvan", "Romeo və Cülyetta", "Hamlet", "Sonetlər", "Çayl Harold", "Faust", "Motsart və Salyeri", "Tunc atlı", "Taunçağı ziyafət", "Qafqaz əsiri", "Bastunçu aulu" və s.) özbəkçəyə məhz Maqsd Şeyxzadənin tərcüməsində çevrilmişdi. Təkcə bunlar onun özbək ədəbi dünyasında ən uca pillədə dayanmasına kifayət edərdi. Bunlardan başqa, müasir Azərbaycan ədəbi nümunələri də onun tərcüməsində özbək oxucularına çatdırılmışdır. Bu siyahıya daha başqa bir nöqtədən nəzər yetirsək görürük ki, M. Şeyxzadə dünya poeziya incilərinə dərinləndən, dünya xalqlarının poetik örnəklərinə yaxından bələd olmuşdur. Bəli, bunlar onun qəlbindəki şeir bulağının təbii, eyni zamanda, özünəməxsus çağlamasına güc vermişdir.

Maqsd Şeyxzadə poeziyası ülvəli məhəbbət, insani münasibətlər, dostluq telləri, əsrarəngiz duyğular, ali hisslər, ilahi məqamlar üstə yaranmışdır. Hər sətirdə şairin həyəcan dolu qəlb dö-

yüntüləri duyulur. Bunlar ilıq duyğulartək insan qəlbinə dolur, orada nura dönür. Maqsud Şeyxzadə poeziyasının xalq ürəyinə yaxın olması onun folklorla bağlılığından irəli gəlir. O, tədqiqatçı alim olaraq "Alpamış", "Qərib və Şahsənəm", "Şirin-şəkər" kimi xalq dastanlarını tədqiq etmiş, digər tərəfdən də qəlbində kök salmış Azərbaycan folkloruna sevgisi və bələdliyi əsas verib ki, şeir yaradıcılığında folklor elementlərindən, folklor qaynaqlarından bəhrələnsin. Daha doğrusu, şeirlərini xalq qəlbindən süzülən incilərdən mayalandırması onun yaradıcılıq uğurlarındandır. Bu məsələyə monoqrafiyanın ilk fəslində kifayət dərəcədə toxunulmuşdur.

Maqsud Şeyxzadə gənc yaşlarından – 30-cu illərdən artıq tənqidçi, alim, publisist, pedaqoq kimi tanınmışdır. Klassik və müasir özbək ədəbiyyatını, eləcə də, Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatını tədqiq edərək, elmi dərinliklə təhlil etmiş, tənqidi və publisist məqalələri ilə fikrini, elmi münasibətini bildirmişdir. Dünya poeziyasının fəlsəfi nöqtələrinə toxunmuş, onları maraqlı və dərin məzmununda şərh etmişdir. M. Şeyxzadənin yaradıcılıq toplusunda 200-dən artıq belə elmi məqalələr vardır. Bunlar kimlərin yaradıcılığını əhatə edir: adlarını bildiyimiz bütün dünya klassiklərinin, XX əsr dünyasının məşhur poeziya yaradıcılarının, gənc qələm sahiblərinin. Bu ardıcılıq təsdiq edir ki, o, ömrünün hər anını ədəbiyyatla yaşamış, həyatını bağladığı Özbəkistan elm-ədəbiyyat aləmindən bir an da kənarda qalmamışdır.

Bir məsələyə də toxunaq ki, Maqsud Şeyxzadə ilə yanaşı özbək poeziyasında Qafur Qulam, Aybək, Abdulla Qəhhar, Qeyrəti, Osman Nasir, Mirtemir, Yaşen... kimi sənətkarlar da var idi və onlar xalq qəlbinə nüfuz etmiş qələm sahibləri idilər. Azərbaycan yurdunun coşğun qəlbli oğlu onlarla bir sırada çalışmış, sevilmiş və öz yerini tutmuşdur.

Onun qələmə aldığı vətən sevgili, vətən məhəbbətli poemaları təkcə məzmunca yox, həm də mənə və məntiqcə, ruhu ilə unudulmaz əsərlərdir. Maqsud Şeyxzadənin müharibə dövr yaradıcılığında bu səpgidə bir neçə əsəri vardır. Qəhrəmanlıq, psixoloji nikbinlik onun poeziyasının əsas qayəsini təşkil etmişdir.

4. 5. Özbək tarixi faciə janrı və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı

"Cəlaləddin Mənquberdi" pyesi (1944) də məhz bu ruhdan yoğrularaq qələmə alınmışdır. Bu əsər müəllifin gərgin elmi araşdırmaları istedadı ilə cilalanaraq araya-ərsəyə gəlmiş və elə həmin il də özbək səhnəsində tamaşaya qoyulmuş və uğur qazanmışdır.

Maqsud Şeyxzadə dramaturq kimi təqdim edildiyi bu məqamda onun "Mirzə Uluğbəy" faciəsini xüsusilə diqqətə çəkmək gərəkdir. O, bu əsər üzərində 19 il çalışmışdır (1940-1959). Dünya elminə cığatay (özbək) xalqının bəxş etdiyi Uluğbəy öz dövrünün məşhur astronomu olmuşdur. Məşhur fateh, hökmdar Əmir Teymurun nəvəsi olan Mirzə Uluğbəy XV əsrdə dünyanın ən böyük rəsədxanasını yaratmışdır.

Mirzə Uluğbəy – zəkanın və qəhrəmanlıq eşqinin vəhdətini özündə cəmləşdirən tarixi şəxsiyyət, xalq yaddaşından, xalq qəlbindən çıxmayan nəhəng insan. Belə bir obrazı qələmə almaq – onun poeziya dünyasında misralarla heykəlini ucaltmaq üçün sənətkar qüdrəti lazımdır. Maqsud Şeyxzadə bu əsəri faciə janrında işləmiş və müvəffəqiyyət qazanmışdır. Daha doğrusu, onun sənətkarlıq qüdrəti qələbə çalmışdır. Əsərin bu janrda işlənməsi qəhrəmanın həyatından irəli gəlmişdir. Faciə tezliklə Özbəkistan Dövlət Dram Teatrında səhnəyə qoyulur və böyük məhəbbətlə qarşılanır. Bu əsər, bizə şans verir deyək ki, böyük sənətkar M. Şeyxzadə eyni zamanda özbək tarixinə bütün incəliklərinə bələd imiş. Özbək ədəbiyyatı, özbək elmi tarixində Maqsud Şeyxzadə

səhifəsi o qədər parlaq və çoxşaxəlidir ki, bir sözlə, XX əsr özbək ədəbiyyatı tarixini Maqşud Şeyxzadəsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ölümündən hələ on il əvvəl – 1957-ci ildə yazdığı "Daşkəndnamə" poemasında Daşkəndlə bağlı 30 illik həyatını, eşqini, həyəcanını, qəlbinin vətən duyğularını misralamışdır. Ondan bir il sonra nəşr etdirdiyi 437 səhifəlik "Çərək əsr divanı" kitabında isə lirik yaradıcılıq nümunələrini toplamışdır. Əsərin azərbaycancaya ilk tərcüməsi xalq şairi Nəriman Həsənzadəyə aiddir. Lakin Maqşud Şeyxzadə ədəbi irsinin tədqiqatçısı Xəlil Rza bu əsəri öz tərcüməsində yenidən Azərbaycan ədəbi tərcümə tarixinə daxil etmişdir.

Mayası, ana südü, ilk ibtidai təhsili, beş illik seminariya həyatı, şeir dünyasına ilk addımları Azərbaycanla bağlı olsa da, o, eyni məhəbbətlə özbək həyatına – şeir dünyasına, elminə, tarixinə bağlanmışdır. Bu ilk anda maraqlı görünməklə bərabər, təbii bir axarlılıq da kəsb edir. Onun bütün həyatını – yaradıcılığını diqqətlə izləyəndən sonra dərk edirsən ki, əslində o, doğulduğu ruh üstdə, ana südüylə kökləndiyi mənəvi aləmi ilə ucalmışdır. Və onun iç dünyasında Azərbaycan-özbək məfhumları ayrı-ayrı sözlər olsa da, əslində bunların bir xətt, bir ruh, bir kök, eyni mayadan bəhrələnməsi hiss olunur. Bu, mənəvi və təbii duyumlardır, özünün də ayıra bilmədiyin gerçəklikdir. Bu, türk qanı, türk ruhu, türk köküdür.

Cismani ömrü 1967-ci ildə tamamlandıqdan sonra da özbək ədəbiyyatşünasları onu dönə-dönə tədqiq etdilər və edirlər. Cığatay (özbək) klassik ədəbiyyatının bütün janrlarında yazıb-yaratmış bu ustad sənətkar haqqında kifayət qədər elmi işlər, elmi məqalələr, kitablar yazılmışdır və yazılır. 40 il özbək dilində yazıb - yaradan Maqşud Şeyxzadə sağlığında 24 kitabını görmüşdür, ölümündən sonra isə bu rəqəmin sayı çoxdur. Əsərlərinin çoxu tanınmış Azərbaycan şairlərinin məhəbbəti ilə doğma dilə çevrildi, tədqiqat obyektı oldu. Xəlil Rzanın odlu qəlblə araşdırdığı "Maqşud Şeyxzadə yaradıcılığı" ədəbiyyatşünaslığımızın dəyərli bir səhifəsidir. O, görkəmli ədibin ədəbi irsinin ən qiymətli nümunələrini, bəlkə də, bütövlükdə, ana dilimizə tərcümə etmişdir.

Maqşud Şeyxzadə mənəvi dünyasının işıqları zaman keçdikcə böyük türk dünyası kəhkəşanında dolaşacaqdır. Türk dünyasının bir bayrağa tapınacağı günəcən. Bu isə - əbədiyyət deməkdir.

Maqşud Şeyxzadənin dramaturgiya yaradıcılığı: "Cəlaləddin Mənküberdi" və "Mirzə Uluğbəy" kimi pyesləri ilə ciddi ictimai hadisələrin, dolğun insan xarakterlərinin yüksək poeziyasını yaratmış şair – dramaturq Maqşud Şeyxzadə öz ədəbi irsi ilə təkcə özbək ədəbiyyatının deyil, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının ölməz ədibidir, şöhrətli oğludur.

"Cəlaləddin Mənküberdi" faciəvi dramı Maqşud Şeyxzadə yaradıcılığının zirvəsində dayandığı kimi, müasir özbək dramaturgiyasının da şah əsərlərindəndir. Tədqiqatçıların rəyidir ki, "Cəlaləddin Mənküberdi" və "Mirzə Uluğbəy" mənzum tarixi faciələri ilə özbək dramaturgiyasının şah əsərləri meydana gəlmişdir.

"Cəlaləddin Mənküberdi" beş pərdəli səkkiz şəkilli faciədir. Əsərdəki hadisələr XIII yüzilin birinci yarısında Türküstanda baş verir. "Əlbəttə, pyesdəki Cəlaləddini tarixdəki Cəlaləddinlə eyniləşdirmək olmaz. Həmin obrazın canlandırılmasında ideallaşdırma ənənəsi çox bariz şəkildə özünü göstərdiyindən Maqşud Şeyxzadə tarixi həqiqətdən müəyyən dərəcədə uzaqlaşmışdır"(31, s.229). Cəlaləddin Mənküberdi tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Onun tərcümeyi-hal səhifəsindən bir neçə sətirə nəzər yetirək: "Cəlal-əd-din Məngburni (? – avqust, 1231) Xarəzmşah (1220) Məhəmməd II Əlaəddin oğlu. Atasının ölümündən sonra xarəzmlilərin monqol-tatarlara qarşı mübarizəsinə başçılıq etmişdi. Xorasanda güclü qoşun toplayıb Pərvanə yaxınlığında monqollara zərbə vurmuş, lakin 1221-ci il noyabrın 24-də Çingiz xana məğlub olaraq Hindistana qaçmışdı. 1225-ci ildə Azərbaycanı (Şirvandan başqa) işğal etmişdi. 1231-ci ildə Bəndərin başçılığı ilə Gəncədə Cə-

lələddinə qarşı güclü üsyan qalxmışdı. Cələləddinin yaratdığı dövlət möhkəm deyildi. Bundan istifadə edən monqollar 1231-ci ildə yenidən Azərbaycana soxuldular. Döyüşdə məğlub olan Cələləddin Azərbaycandan qaçsa da, az sonra öldürüldü. Cələləddin bacarıqlı, cəsur sərkərdə (bunu K. Marks da qeyd etmişdi), o dövrdə monqollara qarşı ardıcıl mübarizə aparan yeganə hakim olsa da, siyasətdə çox səriştəsiz idi"(30).

M. Şeyxzadənin "Cələləddin Mənkəberdi" əsərində isə o, belə təsvir edilmişdir: Xarəzmşah oğlu Cələləddin vətən və xalq mənafeyini qoruyan vətənpərvər və qəhrəman, fədakar, uzaqgörən, ağıllı, incəduygulu, mərd dost, ana- bacı məhəbbətli, müdrik düşüncəli, qeyri-adi bir insandır. Əsər boyu bu qəhrəman hər addımı ilə ucalır, ideallaşır, əsil türk qüdrətli bir obraz kimi ülviləşərək əbədiləşir.

Müəllif təkcə tarixi hadisələri öyrənməklə kifayətlənməyərək o xalqın adət-ənənəsini, məişətini, xarakterini, folklor dəyərlərini dərinlən mənimsəmişdir. Cığatay (özbək) qadın və qızlarının məğrurluğunu, namus-qeyrətini, Vətənə sədaqəti və dostluğa etibarını milli səviyyədə dərk edərək, yüksək qiymətləndirərək, poetik duyğularla qələmə almışdır. Sultanbəyimin, anasının, eləcə də, şah hərəmxanasında təsvir olunan qadınların fədakarlığı tarixi qəhrəmanlıq nümunəsidir. Sanki Dədə Qorqudumuzun yaşadığı dövrün qadınlarının–türk qadınlarının ülviliyi, ucalığı qələmə alınmışdır. Vətənə ləyaqətli oğulun baş sərdarı Teymur Məliyin övladına- ölüm ayağında olan oğluna qarşı münasibəti əsil ər-ərən davranışı, igid öyüdüdür. Xalq, millət belə qəhrəmanlıqları ilə tərbiyələnilir, əsrlər yaşına dolur. Elbars pəhləvan Qaraca Çobanın eynidir. Türk soyumuzun qəhrəmanlığı da eyni böyüklükdədir. Sərhədlər nə qədər uzaq olsa da, bir kökdən rışələnən milli kök, milli dərk, milli özünəqaydış hissləri doğmadır, bir-birindən güc alandır. Əsər böyük qəhrəmanlıq dastanıdır. Xarəzmşah vəliəhdi məğlub olsa da, Vətənin xilas yolunu sabaha əmanət edir. Güc-oğulluq, ərənlik tükənməyibse, vətən tarixdən silinməz, qüruba ensə də, dan üzü parlayacağına inanır. Əsəri oxuyarkən türkün böyük qüdrətini duyduqca tərcüməçinin- böyük türk övladı Xəlil Rzanın poetik nəfəsini hiss edirik. Onun coşan-daşan qəlbini misraların hənirtisində görürük. Xəlil Rzanın vətəndaş məhəbbəti, vətəndaş ləyaqəti pyesin tərcümə variantının da böyük vətən, xalq sevgisiylə doğrulmasına səbəb olmuşdur.

Vətənə qəhrəmanlıq dərşinin lazım və vacib olduğu zamanda- Böyük Vətən müharibəsi illərində qələmə alınmış bu əsər müəllifinə böyük şöhrət gətirmişdir. Təsədüfi deyil ki, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov bu əsər haqqında fikrini bildirərkən qeyd etmişdir: "Maqsud üçün Vətən duyğusu ən uca, ən müqəddəs duyğudur. Bunu... "Cələləddin" dramında aydın görmək olar. Maqsud Şeyxzadə tarixi materialı, çoxdan olub keçmiş əhvalatları məharətlə, ustalıqla müasirləşdirmiş, gözəl bədii tablo yaratmışdır"(76).

Əsəri dilimizə tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk bütövlükdə Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığını doktorluq dissertasiyası işi kimi dərinlən elmi təhlil və tədqiq etmişdir. Maqsud Şeyxzadənin ədəbi fəaliyyətini, həyatına dair orijinal cizgi və dəyərləri tədqiqatçı qələmi ilə dərinlən və sevgiyə işləmişdir. Tədqiqat zamanı Xəlil Rza "Cələləddin Mənkəberdi" əsəri haqda yazır ki, bu əsər ilk dəfə şair E. Borçalı tərəfindən tərcümə olunub. "Coşğun pafoslu, romantika qanadlı, od şeiyyətlili "Cələləddin" özbəklərin ürəyinə həmişəlik girib. Hələ də tamaşaçıların bir çoxu bu pyesi az qala bütünlüklə əzbər bilir" (özbək mədəniyyət işçisi Qorxmaz Uyğurun xatirələrindən). Bu cür xalq məhəbbəti qazanmış poeziya örnəyi olduğu halda, şair E. Borçalı tərəfindən edilmiş tərcümə bərbad və ölgündür. Buna görə araşdırma müəllifi əsəri yenidən tərcümə etməyi lazım bilmişdir (186. s.29-30).

Əsərin ilk cümləsindən tərcüməçinin yazı üslubu – romantik tarixi baxışları duyulur. Əski türk ifadələri – "yapdığı qız toyu", "mey sunurlar" və s. kimi ifadələri sovet dönəmində ancaq Xəlil Rza yazsa və deyə bilirdi. Tədqiqatçının ulutürk kimi özünəməxsus dünyası ali türkçülük eşqi

tərcümə zamanı ona ittiham mənbəyi olmuşdur. Dramaturq Maqşud Şeyxzadə, əsərin məzmununda da göründüyü kimi, ciddi olaraq özbək tarixində baş vermiş hadisələri – Çingizxanın Xarəzmşaha hücumunu öyrənmiş, nəticədə həm sənətkarlıqda, həm də dərin bədii tarixi səviyyədə misilsiz olan bu əsəri yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə qələmə almışdır. Ali vətəndaşlıq hissindən ilhamlanan dramaturq qəlbindən çağlayan ülvî şeiriyyətlə əsəri ölməzlik zirvəsinə ucaltmışdı. Faciəni oxuyarkən obrazların xarakteri, həyat reallıqları, milli coşqunluq hissi Azərbaycan ruhuna o qədər yaxın, doğmadır ki, əsərdəki məkan yerlərini xatırlamasaq sanki Azərbaycan həyatında baş verən hadisələrdir. Qəhrəmanlıq keyfiyyətləri – həm əxlaqi, həm ruhi, həm də fiziki mənada Azərbaycan ədəbiyyatında oxuduğumuz obrazlardan heç də fərqlənmir. "Burada şəxsi hisslər vətənpərvərlik əxlaqi ilə birləşdiyindən poeziya möcüzəsi yaranmışdır" (31, s.33).

«Mirzə Uluqbəy». Böyük ədibimiz Maqşud Şeyxzadənin 1959-cu ildə tamamladığı "Mirzə Uluqbəy" əsərində dünyanın məşhur astroloqu, hökmdarı, elm-mərifət dünyasının cahangiri Mirzə Uluqbəyin həyatı, taleyi, fəaliyyəti qələmə alınmışdır. Kimdir Uluqbəy? Uluqbəy Məhəmməd Tarağay (22. 3. 1396, Sultaniyyə yaxınlığı – 27. 10. 1449, Səmərqənd. Gur Əmir mavzoleyində dəfn edilmişdir) – cığatay (özbək) astroloqu, riyaziyyatçı. 1409-cu ildə Səmərqənd hakimi elan edilmiş, atası Şahruxun ölümündən (1447) sonra Teymurilər səltənətinin başçısı olmuşdur. Hələ gəncliyində elmlə maraqlanmışdır. Ensiklopedik biliyi və maarifpərvərliyi sayəsində onun ətrafına görkəmli alimlər (Rumi, Kəşi, Əli Quşçu və b.) toplaşmışdı. Uluqbəy rəsədxanasında tərtib edilən ulduz kataloqu uzun müddət dünyada ən yaxşı kataloq sayılmış, Oksfordda nəşr edilmişdir (1665). Səmərqənd astronomlarının planlı cədvəlləri, ekliptika meylinin təyini və illik presessiya sahəsindəki tədqiqatlarının Uluqbəy astronomiyasının inkişafında böyük rolu olmuşdur. Uluqbəy cığatayca (özbəkçə) şeirlər yazmış, tibb elmi ilə də maraqlanmışdır. Uluqbəyin elmi və maarifpərvər fəaliyyəti din xadimlərinin qəzəbinə səbəb olmuş, o, oğlu Əbdüllətifin göstərişi ilə xaincəsinə öldürülmüş, rəsədxanası isə tamam dağıdılmışdır»

"Mirzə Uluqbəy" tarixi faciəsinin dilimizə tərcüməsi böyük şairimiz Xəlil Rzaya məxsusdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış siması, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov "Həyat həqiqətləri" adlı irihəcmli məqaləsindəki "Sözün hikməti" bölməsində Maqşud Şeyxzadənin dramaturji fəaliyyəti haqqında xüsusilə ətraflı söz açmışdır: "Maqşud Şeyxzadənin fəlsəfi və estetik anlayışlarını, dərin fikir və hisslərini, zövqünü və ehtiraslarının gücünü ən kamil şəkildə əks etdirən əsərlərdən biri onun "Mirzə Uluqbəy" faciəsidir. . .

Kasıb əgər fəryad çəkib gecə yatmasa,

Demək orda hökmdarın yatıb vicdanı. . .

. . . Müstəbid dövlət quruluşu və müstəmləkə zülmü altında əzilən Şərq zəhmətkeşləri haqqında dediyi yanıqlı sözlərdir. Həqiqi poeziyanın tarixi mövzularda belə, indiki həyatla, real insan ehtirasları ilə səsleşməyən heç bir aforizmi ola bilməz. . . Bir sıra ölkələrdəki geriliyi, cəhaləti və mürtəce qüvvələrin fitnə-fəsadlarını yada salanda Maqşud alışıb yanırdı, ocaq kimi közəririrdi: ancaq xalqlar azad olduqda, müstəmləkə və ictimai zülm boyunduruğunu qırıb atdıqda iqtisadi, ictimai - fikri və mənavi gerilikdən qurtara bilirlər... O, buna möhkəm inanan sənətkar və vətəndaş idi. O, Uluqbəyin dililə öz müqəddəs inamını ifadə edərək deyirdi:

Gedin, bayraq edin haqqı dünyada,

İdrakla ucaldın haqqı dünyada .

Elmlə açılır dünyanın sirri,

Bəşər ulduzlara çatdırar yeri. . .

"Cəlaləddin" dramında isə vətənpərvərlik və insaniyyət yüksək bədii ifadəsini tapmışdır. Budur, qabağına çıxan ölkələri nagahani fırtına kimi, qasırga kimi alt-üst edib xarabazara çevirən, minlərlə xanimanları uçurub məhv edən, yüz minlərlə insanları yurdundan-yuvasından didərgin salan, ayağı dəyən hər yerdə qırğınlar, talanlar törədən Çingiz xan və onun qanlı orduları! Bunların vahiməsindən Xarəzm şah Soltan Məhəmməd taxt-tacını qoyub qaçır. Oğlu Cəlaləddin isə vətən eşqilə alışıb yanaraq böyük qəhrəmanlıq göstərir, Çingiz xan ordusunun qabağını kəsir. Müəllif onu ağır dramatik kolliziya içində təsvir edir"(76).

Ümumiyyətlə, Maqsud Şeyxzadənin bu iki dramatik əsəri özbək əbədiyyatşünaslarının da, Azərbaycan ədəbi-tənqidinin də diqqətini cəlb etmiş, bu haqda xeyli məqalələr, elmi rəylər, tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu sırada ilk yerdə Xəlil Rza tədqiqi dayanmışdır. Onun bu mövzuya həsr etdiyi "Maqsud Şeyxzadə" monoqrafiyası, "M. Şeyxzadə yaradıcılığında Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri" və s. elmi, publisistik məqalələrini göstərə bilərik.

İbrahim Qafurov qeyd edir ki, «Ədəbiyyatı sevdiyim ilk günlərdən başlayaraq mən M. Şeyxzadə yaradıcılığının vurğunu olmuşam». Bu münasibət sonralar alimin "Yoldaş şair" adlı kitabına çevrilmişdi. Sonra isə bu məhəbbət şairin yaradıcılığına həsr edilmiş namizədlik dissertasiyası mövzusunda öz əksini tapmışdır. İ. Qafurov yazır ki, onun haqqında yenə də danışmağa sözüm var, onu kiçik bir kitabda, adi namizədlik dissertasiyasında təhlil etmək, öyrənmək azdır. Çünki, o özbək klassik ədəbiyyatının davamlı sütunlarından biridir. ...M. Şeyxzadə təkcə şeir, poema, pyes və məqalələrində deyil, bütün yaradıcılığında iki xalqın adından cəsarətlə danışmışdır. O, cığatay (özbək) klassik ədəbiyyatını öyrənmiş, tədqiq etmiş, özbək ədəbiyyatı tarixini, ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsini təkmilləşdirmiş, onu yeni-yeni elmi axtarışlarla zənginləşdirmişdir. Cığatay (özbək) klassik ədəbiyyatının banisi Nəvai irsini tədqiq edənlərdən biri M. Şeyxzadə olmuşdur. Nəvaişünaslar M. Şeyxzadəni özlərinə ustad hesab etmişlər. Onun elmi əsərləri dərin təhlili, səmimiyyəti ilə fərqlənir. M. Şeyxzadənin altıcildlik "Seçilmiş əsərləri"nin bir kitabı Nəvaiyə həsr edilmişdir» (91).

Professor Pənah Xəliovun şərhinə görə, «qəhrəmanlıq dastanı olan bu xalq dramında – «Mirzə Uluqbəy»də "Vaqif"i xatırladan bir ruh vardır. Müqayisə üçün bir-iki nümunə də kifayətdir: dustaq olmuş Vaqiflə oğlu Əlibəyin Qacarın əlinə keçməsi, Vaqifin Qacarla üz-üzə gəlməsi. Qana susamış fəth, gözəlləmələr yazan humanist bir şair, ağıllı, tədbirli bir vəzir, nəhayət, günahsız övladının ölümünə şahid olan bir ata!" (70, s. 157).

Başqa bir müqayisəyə diqqət yetirsək, Teymur Məliklə Çingizxanın dialoqu və Vaqiflə Qacarın dialoqu- eyni səhnəni xatırladır. Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığının tədqiqatçısı Xəlil Rza Ulu-türk də eyni qənaətə gələrək qeyd etmişdir ki, bu iki mənzum pyes arasındakı uyğun, oxşar və səsləşən cəhətlər o qədər çoxdur ki, bunlardan bəzisini xatırlatmaq yerinə düşər! Poetik ruh birliyi; hər iki əsərin şeir ilə və başlıca olaraq heca vəzninin onbirlik bölgüsündə yazılması... , Vaqif bütün Azərbaycan şairlərinin ümumiləşdirilmiş surəti olduğu kimi, Cəlaləddin də özbək qəhrəmanlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır, yaxud Qacar bütün qəsbkarları təmsil etdiyi kimi, Çingizxan da fəthlər nümunəsidir; uydurma obrazların yaxınlığı (Eldar və Elbars, Gülnar və Sultanbəyim).

Eyni kök olaraq türk folklorundan rüşləndiyindən, milli ruhla klassik poeziyaya söykənlikli olduğundan əvvəldən də qeyd etdiyimiz kimi, üzü Dədə Qorquddan belə xalq-qəhrəmanlıq dastanlarındakı obraz xarakterləri ədəbiyyatlarımızın doğmalığına, müştərkiliyinə daha bir faktdır.

Dünya fəlsəfəsini dərinliyi ilə dərk edən, ali insani hisslərlə yaşayan, sonsuz kainatın-yerin-göyün əzəmətini duyan Mirzə Uluqbəyin zəkasını müəllif sanki dahi Nizami qəhrəmanlarının, filosoflarının idrakına bənzədib. Eyni zamanda, qəlb dünyasının hakimi-şairlərə, şair sözünə yüksək dəyər verilməsi də elə bu qəbildəndir. Şah öz fikrinə həyan, kömək, güc-qüvvə üçün şair sözünə üz tutur.

Filologiya elmləri doktoru Xəlil Rza qeyd edir ki, "Uluğbəy Nizaminin yaratdığı İsgəndər obrazına bənzəyir"(31, s. 223). Doğrudur, Nizaminin qəhrəmanı hökmdar, alim və mütəfəkkirdir, Uluğbəydə isə daha çox hökmdarlıq və alimlik keyfiyyətləri təsvir edilmişdir. Əsərin sənətkarlıq baxımından mükəmməl elmi təhlilini Xəlil Rza işləmişdir. Özbək ədəbiyyatının yaxın dostu, ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov da qeyd etmişdir ki, bu əsər mənzum faciənin ən gözəl nümunələrindən biridir. "Tarixi keçmişi özünün təbii inkişaf meylinə başlıca ictimai-siyasi kolliziyası ilə açıb göstərən əsərlərə də maraq və ehtiyac az deyildi. M. Şeyxzadənin "Mirzə Uluğbəy" faciəsi həmin ehtiyacı ödəyən kamil sənət nümunəsi kimi sevildi və görkəmli qələm sahiblərinin təqdirini qazandı. Bu tarixi faciədə müəllif ictimai mühitin ziddiyyətlərini əks etdirən süjet xətti ilə ailə-məişət təzadları üzərində qurulmuş süjet xəttinin ülvî vəhdətini təmin edərək Teymurilər sarayının panoramını yaratmışdır» (70, s.157).

Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığını məhəbbətlə tədqiq edən Xəlil Rza yazır ki, "özbək dramaturgiyasına M. Şeyxzadənin gətirdiyi ən böyük keyfiyyət nədir? Şairanəlik! Burada şairanəlik daha çox müəllifin həyata baxışında, varlığı qavrama və əksətdirmə bacarığında, bədii obrazlar düzümündədir. Buna görə də hər iki pyesdə hətta remarka və nəsr ilə yazılmış parçalar da şairanədir"(186, s. 60).

Özbək ədəbiyyatşünasları Seyfulla Mirzəyev və Səid Şirməhəmmədov M. Şeyxzadənin "Mirzə Uluğbəy" faciəsi üzərində işlərkən dahi Şekspir yaradıcılığından faydalandığını yazmışlar. Əsərdəki bütün obrazların monoloqları, mühakimələri dərin fəlsəfi məna daşıyır. Tarixdə və müasir həyatda nurlu şəxsiyyətlərə pərəstiş edən Şeyxsadə Teymurilər sülaləsindən Şahruhun oğlu Uluğbəyi özbək elmini dünya miqyasına çıxaran bir alim, ədəbiyyat və incəsənət hamisi kimi ümumiləşdirmişdir" (200, s. 7).

Əsərdəki tarixi hadisələr xarakterlərin – obraz fərdiliyinin dili ilə açılır. Şöhrətpərəst, özünə-vurğun, daim hökm etməyi, göstəriş verməyi sevən Gövhərşadbəyim ana olsa da, övladlarını öz xeyri, mənsəbi üçün qurban verməkdən çəkinmir. Onların arasına tərbiyəsi ilə bir ədavət salır ki, hətta sonda özü belə bunların ağrısını çəkir. Taxt-tac üçün bütün namusunu – qeyrətini, ailə şərəfini qurban verən Əbdüllətif atasına, nənəsinə qarşı çıxır, qanlarına susayır. Nənəsinə bir dəfə həbs etdirmiş, hakimiyyətə gəldiyi ilk gündə isə atasının ölümünə fitva verir, hər halda nənəni də belə bir aqibət gözləyə bilər. Soyuq saray içində taxt-tac ağılla yox, mənsəb düşgünlüyü, qılınc-la, qan tökülməklə qurulur və qorunur. Dünyanı öz elmi ilə fəth edən Uluğbəy özü belə bu dəhşətli möcüzəyə mat qalır.

*Məni doğan ana bu cür! Məndən doğulan
Oğul o cür! Zalım fələk, oyunbazmısan?*

– deyə öz-özünə var-gəl edir, fikirləşir.

Saray içində hökmdarın ətrafında nə qədər ağıllı adamlar olsa da, Fərmanşah, Seyid Abid... kimilər də əskik deyil. Məhz bu cür satqın, nadan obrazların əməli nəticəsidir ki, Uluğbəy hakimiyyəti içindən çökür. Tarix boyu belə olub. Dünya cahangirləri hətta saraylar içindən dağılıb, məhv olub.

Müəllifin ən böyük uğuru – tarixi hadisələri göz önünə gətirərək möhkəm və müxtəlif xarakterli obrazlar yaradıb. Hətta obrazların dili, xarakteri o qədər güclü işlənilib ki, şeiriyyət dili ilə yazılan səhnələrdə qafiyələrin itməsi və ya heç olmaması diqqəti çəkmir, şeiriyyətin ruhuna xələl gəlmir. Şair, alim, tarixçi, ustad, şagird obrazları humanist, ağıllı, saf qəlbli, ülvî niyyətli və sadıq insanlardır. Bunlar, əlbəttə, elmə-mərifətə müəllifin yüksək dəyəri, dünyanın, bəşərin, xeyirxahlığın gələcəyinə inamıdır. Hikmət dolu Uluğbəy dövrü, Uluğbəy obrazı bəşəri dəyərlidir. Bir sözlə, bu əsər həm də böyük Uluğbəy xatirəsinə əbədi, öz ömrü, elmi qədər dəyərləli töhfədir.

«Mirzə Ulugbəy» əsəri Özbəkistanda hələ şairin sağlığındakən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əsər elə həmin il Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Az sonra həmin əsərin əsasında hətta film də çəkilmişdir. Bu məqam şairin-Maqsud Şeyxzadənin bir məktubunu xatırlatmağımız yerinə düşərdi. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət ədəbiyyat və incəsənət arxivində Maqsud Şeyxzadə haqqında da qiymətli sənədlər saxlanılır.

Arxivin şöbə müdiri, ədəbiyyatşünas Maarif Teymurov bir məktub haqda məlumat verərək yazır: “Məktubda qeyd olunur: “Mənim ədəbi işlərim olduqca yaxşıdır. Akademik teatrda Mirzə Ulugbəy pyesim yaxşı gedir. Onu mən kino üçün də ssenari halına gətirdim. Hökumət bu kino-nun çəkilişi üçün qərar çıxarmışdır. Hazırda kino heyəti Səmərqənddə filmin çəkilişindədir-lər”(202). Göründüyü kimi, əsər çox böyük uğur qazanmışdır. Ümumiyyətlə, mövzu etibarilə bu əsər türk dünyasının ədəbi xəzinəsinin nadir incilərindən sayılır.

Maqsud Şeyxzadənin elmi yaradıcılığı, xüsusən, nəvəişünaslıq elminin inkişafındakı böyük xidmətləri haqqında tədqiqatımızın əvvəlki bölmələrində yeri gəldikcə dönə-dönə qeyd etmişdik. Ancaq onun bir ədəbiyyatşünas kimi çoxşaxəli fəaliyyətinin Azərbaycan-özbək ədəbi -elmi əlaqə-lərinin inkişafına birbaşa əlaqədar bir cəhətin üzərindən sükutla keçmək mümkün deyil. Bu da ondan ibarətdir ki, Maqsud Şeyxzadə öz elmi məqalə və tədqiqatlarında həmişə özbək elmi-ədəbi mühitinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təsirinə ayrıca diqqət yetirmiş, onun uğurlarının Özbəkistanda təbliğinə xüsusilə maraq göstərmişdir. Məsələn, özbək ədəbiyyatşünaslığında, xüsusən, Lütfi, Nəvai, Babur, Məşrəb, Ağahi kimi cığatay (özbək) klassiklərinin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda klassik Şərq poetikasına aid istilahlardan ön plana çəkilməsi, qəzəlin poetik xüsusiyyətlərinin təhlilində orta əsrlər Şərq ədəbiyyatşünaslığına məxsus bədii təsvir vasitələrinə (təşbeh, istiarə, mübaligə, eyham, təzad və s.) üstünlük verilməsi özündən sonrakı tədqiqatçılara Maqsud Şeyxzadənin təsiri, Maqsud Şeyxzadənin özünə isə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və nəzəriyyəçisi, professor Mir Cəlal Paşayevin təsiri kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Şərqdə qədimdən xüsusi poetika elminin ("ilmi-bədae", "ilmi - sənə", "ilmi- əruz" və s.) mövcudluğuna və klassik şeiriyyəti bu elmin prinsip və qaydaları ilə tədqiq etməyin vacibliyinə ilk dəfə Mir Cəlal Paşayev özünün məşhur "Füzuli sənətkarlığı" adlı monoqrafiyasında diqqəti yönəltdirmiş, Maqsud Şeyxzadə isə Əli-şir Nəvai haqqında məqalələrində, o cümlədən, "Ustadın icadxanasında", "Qəzəl mülkünün sultanı" adlı tədqiqatlarında Mir Cəlal Paşayevdən sitatlar, iqtibaslar gətirərək, bu yeni elmi-nəzəri yanaşma üsulunu özbək ədəbiyyatşünaslarının diqqətinə həvalə etmişdir. Sonralar Özbəkistanda “poetik sənətlərə” maraq birdən-birə güclənib, hətta Azərbaycandan fərqli olaraq, ilk farsdilli orta əsr mənbələri özbəkcəyə tərcümə olunub. Daşkənddə nəşr olunsada, bu sahədə ciddi uğur qazanan özbək ədəbiyyatşünasları və nəvəişünasları (Ə. Həyitmətov, Ə. Qəyyumov, Y. İshaqov, B. Rəhmanov, Ə. Əbdülqafurov, S. Qəniyeva və başqaları) bu və ya digər şəkildə (birbaşa və ya dolayısıyla) Mir Cəlal Paşayevin “Füzuli sənətkarlığı”ndan bəhrələnmişlər.

Təəssüf ki, indiyə qədər tədqiqatçıların nəzərindən kənarda qalan bu və ya buna bənzər faktlar xalqlarımız arasında ədəbi əlaqə və ədəbi təsirin yeni, özünəməxsus bir təzahür formasını üzə çıxarmağa imkan verir. Bu faktlar eyni zamanda Mir Cəlal Paşayevin XX əsr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin təşəkkülü və inkişafındakı özünəməxsus yerini müəyyənləşdirir. Öz çoxşaxəli yaradıcılığı ilə bu ədəbi-mədəni, tarixi-mənəvi əlaqələrin möhtəşəm körpüsü olan Maqsud Şeyxzadə isə haqlı olaraq türk dünyasının birlik, qardaşlıq və dostluq rəmzlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

4. 6. Özbək opera teatrının «Səfərov məktəbi»

Görkəmli opera rejissoru kimi tanınan professor Firidun Səfərov ömrünün ən gözəl çağlarını doğulduğu Bakı şəhərində keçirmişdi – əlçatmaz gənclik, ilk təhsil illəri, musiqi dünyasına tapınması, ilk yaradıcılıq uğurları, opera aləmi-rejissorluq işi, tamaşalar səhnə dekorasiyaları qurmaq... bunlar hamısı doğma Bakı ilə bağlıdır. Ömrünün ən şöhrətli anları isə Özbəkistanla bağlıdır.

Özbəkistanın və Azərbaycanın xalq artisti, Özbəkistan Dövlət mükafatı laureatı, Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Opera və Balet Teatrının baş rejissoru Firidun Səfərov həyatının 44 ilini Bakıda yaşayıb yaratmışdır.

Firidun Səfərov ali təhsilini Bakı Dövlət Konservatoriyasında alıb (1951-56). Eyni zamanda o, mayestro Niyazinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestrində çalışıb (1953-1964). Bir neçə il isə, eyni zamanda, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında zərb alətlərindən tələbələrə dərs deyib (1960-64). Ksilofon ifaçısı kimi SSRİ-nin bir çox respublikalarında çıxışlar edib, Ümumittifaq müsabiqələrinin laureatı olub. Gənc musiqiçi N. A. Rimski – Korsakov adına Sankt-Peterburq Konservatoriyasında opera rejissorluğu dərsi almağa yollandı və konservatoriyanı əla qiymətlərlə bitirib (1964-68) Bakıya döndü. Artıq o, Azərbaycanda yüksək səviyyəli opera rejissorluğu ixtisasına yiyələnmiş ilk ali təhsilli musiqiçi idi. Bakıya dönəndən bir neçə ay sonra (yanvar, 1969) M. F. Axundov adına Azərbaycan Opera və Balet Teatrının baş rejissoru təyin olundu və 9 il bu vəzifədə uğurla çalışdı. "Koroğlu", "Leyli və Məcnun", "Qaratoxmaq qadın" operalarına quruluş verdi və bu əsərlər musiqi ictimaiyyəti və tamaşaçılar tərəfindən yüksək təsəvvüratla qarşılandı, mətbuatda maraqlı yazılar dərc olundu. Doqquz illik fəaliyyətindən sonra isə o, yeni auditoriya axtarmalı oldu. Yaradıcılıq enerjisi aşırıb-daşan rejissor öz teatrını qurmaq qərarına gəlmişdi. Bu vaxt - 1977-ci ildə qardaş ölkənin rəhbərliyinin dəvəti ilə Özbəkistana köçmüş və bu günə qədər də orada – Daşkənddə Özbəkistan Opera və Balet Teatrının baş rejissoru vəzifəsində çalışır. O, bu teatrda indiyəcən 60-dan çox operaya quruluş veribdir. Onlardan "Odlu mələk" (S. Prokofyev), "Birinci Pyotr" (A. Petrov), "Otello", "Aida", "Trubadur", "Maskarad", "Traviata" (C. Verdi), "Faust" (Ş. Quno), "Qaratoxmaq qadın" (P. İ. Çaykovski), "Karmen" (Bize), "Samson və Dalila" (K. Sen-Sans), "Toska", "Boqema", "Qio-qio-san" (C. Puççi), "Sevilya bərbəri", "Abu Həsən", "Nikah kağızı" (D. Rossi), "Ömər Xəyyam" (M. Bəfoev), "Leyli və Məcnun" (R. Qliyer və T. Sadiqov), "Ana ürəyi" (H. Rəhimov) və bir çox digər opera tamaşalarını xüsusilə demək istərdim. Özbəkistan opera teatri tarixində ilk qastrollar təşkil olundu. Almaniyaya olan bu səfərə Firidun Səfərovun üç əsəri ("Birinci Pyotr", "Faust" və bir özbək operası) aparıldı. Tamaşalar həm müəllifə, həm də Özbəkistan opera teatrina böyük uğurlar qazandırdı. Bütün bunlarla yanaşı, tanınmış rejissor qonşu ölkələrin müxtəlif teatrlarına da dəvətlər alıb. Onun Odessa teatrında quruluş verdiyi "Qaratoxmaq qadın", Voronejdə – "Otello", Samarada-"Faust", Almatıda-"Aida", "Faust", "Qaratoxmaq qadın" operaları müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Firidun Səfərov Azərbaycan Opera və Balet Teatrından gedəndən sonra doğma teatr ilə əlaqələrini tam üzməmişdi. Bir müddətdən sonra o, burada "Van-Qoq" (N. Kodallı) operasını, "Leyli və Məcnun"u (Ü. Hacıbəyov) yenidən tamaşaya qoydu. 2003-cü ildə isə "Natəvan"ı (V. Adıgözəlov) hazırlayıbdir.

Özbəkistan Opera və Balet Teatri 1929-cu ildə yaradılmışdır. Azərbaycan operası yaradılandan (1908) 21 il sonra maraqlı hadisədir ki, Özbəkistan opera teatri "Arşın mal alan" əsəri ilə açılıbdir. Sonralar da bu əlaqə itməyib. M. Maqomayevin "Nərgiz", Q. Qarayevin "İldırımly yollarla", "Yeddi gözəl", A. Məlikovun "Məhəbbət əfsanəsi", "İki qəlbın dastanı", F. Əmirovun "Sevil", "Min bir gecə" və s. əsərlər özbək opera səhnəsində oynanılbdir. "Koroğlu" tamaşası oynanılan

ərəfədə Özbəkistana qonaq gəlmiş Bülbül teatra da gəlir və "Koroğlu"nu ifa edir. Bunlar hamısı milli opera tariximizin unudulmaz hadisələridir. Neçə ildir ki, "Məhəbbət əfsanəsi" və "1001 gecə" özbək teatrının repertuarından düşmür. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, Özbəkistan opera səhnəsində indiyəcən 12-dən çox Azərbaycan əsəri oynanılsa da, Azərbaycan səhnəsində bu rəqəm sıfırdır. Rejissorlarımızı, eləcə də Firidun Səfərovu bu məsələyəqin ki, az düşündürmür. Söz yox ki, qarşılıqlı mədəni əlaqələrin ömrü əbədi olur.

Firidun Səfərov Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrində çalışarkən məlahətli səsi ilə könüllər ovsunlayan müğənni Firəngiz Əhmədova ilə ailə həyatı qurmuşdu (1959). Onda Firəngiz xanım respublikanın əməkdar artisti idi. Sonralar isə rejissorun qurduğu operalarda baş rolların ifaçılarından biri olurdu. Firəngiz xanım istedadı, zəhməti ilə SSRİ xalq artisti zirvəsinəucən ucaldı. Firidun Səfərov Özbəkistanda şöhrətli adlara layiq görüldü, Firəngiz xanım Əhmədova isə Bakıda. Ayrı-ayrı respublikalarda çalışmaları ailə həyatlarının davamlılığına maneçilik törətmədi.

Firidun Səfərov Özbəkistan səhnəsində dünyanın məşhur əsərlərini qurmaqla yanaşı, özbək sənətkarlarının da əsərlərinə müraciət etmişdi. Bu günəcən 16-ya qədər özbək əsərinə opera səhnəsində həyat vermişdi. Məhz bu işlərinin nəticəsi idi ki, Özbəkistan hökuməti 1981-ci ildə onu "Əməkdar incəsənət xadimi", 1986-cı ildə isə "Özbəkistan xalq artisti" adına layiq görmüşdü. Özbəkistan Dövlət mükafatı laureatıdır. 1992-ci ildə görkəmli rejissora "Azərbaycan xalq artisti" adı da verilmişdi. Ömrünün 70-ci yazına isə Özbəkistanın "Şöhrət" ordeni düşdü. Azərbaycanın şöhrətli oğlu Firidun Səfərovun yaradıcılıq taleyinə, bəlkə, başqa mükafatlar da yazılacaq.

Zəngin yaradıcılıq ömrü yaşayan Firidun Səfərov özbək opera teatrında silinməz izlər açmışdır. Bu izlərlə "Səfərov opera məktəbi"ndən keçib sabaha doğru getmək mümkündür. Firidun Səfərov, eyni zamanda, Daşkənd Dövlət Konservatoriyasında musiqi tərbiyəsindən, səhnə mədəniyyətindən dərs deyir. O, uzun illərdir ki, həmin konservatoriyanın professorudur. Ən önəmlisi odur ki, Özbəkistan hökumətinin dəvətini qəbul edib ömrünün 26-27 ilini orada yaşayan teatr rejissoru nəinki öz teatrını qurmuş, hətta özbək mədəniyyəti tarixində «Səfərov opera məktəbini» yaratmağa nail olmuşdur (258). Bu isə öz – özlüyündə Azərbaycan – özbək teatr əlaqələrinin inkişafında yeni-yeni üfüqlər açmaqdadır.

Dramaturgiya və teatr əlaqələrinin tədqiqindən irəli gələn yekun mülahizələr aşağıdakılardan ibarətdir:

– Özbək dramaturgiyası və teatrının təşəkkülü və tərəqqisi bir sıra cədidçi mütəfəkkirlərin, ilk növbədə, Həmzə Həkimzadə Niyazinin adı ilə bağlıdır. Bu dramaturgiyanın inkişaf və zənginləşmə mənbələrindən biri, heç şübhəsiz, Azərbaycan dramaturgiyası və onun ən görkəmli nümayəndələrindən Mirzə Fətəli Axundov və Hüseyn Cavid yaradıcılığıdır.

– XX əsr özbək teatrı və dramaturgiyasının sonrakı inkişafında və böyük uğurlar qazanmasında keçən əsrin 20-30-cu illərində Bakıda təhsil alan özbək ziyalı və teatr xadimlərinin, daha öncə isə Türküstanın böyük mədəniyyət mərkəzlərində (Daşkənd, Səmərqənd, Buxara və s.) qastrol səfərlərində olan Azərbaycan Teatr truppalarının əvəzsiz rolu olmuşdur.

– Böyük özbək şairi, dramaturqu və ədəbiyyatşünası həmvətənlimiz Maqsud Şeyxzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin tarixində fəvqəladə yer tutur. İki xalqın oğlu kimi onun yaradıcılığı ədəbi əlaqə və təsirin yeni, çoxqatlı və çoxşaxəli təzahür forması olmaqla bərabər, özündə Azərbaycan və özbək mədəniyyətinin, iki türkdilli xalq mənəviyyətinin vəhdətini – simbiozunu yaşadır. Və məsələnin, ən önəmli cəhəti budur ki, Maqsud Şeyxzadədən sonra bu hadisə, yəni eyni vaxtın özündə iki mədəniyyətin təmsilçisi və daşıyıcısı olmaq artıq ənənəyə çevrilməkdədir.

V fəsil

İSTİQLAL İDEALI VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİN YENİ DÖVRÜ

5.1. Xəlil Rza Ulutürk və özbək ədəbiyyatı

Xəlil Rza Ulutürkün özbək ədəbiyyatının tərcüməçisi və tədqiqatçısı kimi də Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yeri vardır. Müasir özbək poeziya nümunələrini onun qədər Azərbaycan dilinə çox tərcümə edən ikinci bir sənətkarın adını çəkmək çətin olar. O, ötən əsrin təxminən 70-ci illərin əvvəllərindən bu sahəyə ciddi yanaşsa da, 60-cı illər mətbuat səhifələrində də bəzi poetik tərcümə nümunələrinə rast gəlinir. M.Şeyxzadənin "Yuxu" ("Azərbaycan", 1969, №10, s.183), "Palıd ağacı", "Xalqın ağ günü ilə əkizdir...", "Yalnız bircə istisna", "Gələcəyin suallarına cavab" ("Azərbaycan", 1970, № 4, s.112-114), "Dəniz əxlaqı", "Xəta" ("Sovet kəndi", 7 dekabr 1978), "Əks-səda" ("Azərbaycan gəncləri", 7 dekabr 1978) kimi şeirlərinin tərcümələri Xəlil Rzaya məxsus olmaqla elə həmin illərə məxsusdur.

O, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri müstəvisində böyük ədib Maqsud Şeyxzadənin həyat və yaradıcılığını ilk dəfə geniş şəkildə tədqiq etdiyindən bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşdür. Məqalələrindən məlum olur ki, o, dəfələrlə Özbəkistanda ezamiyyətdə olmuş, orijinal mənbələrdən faydalanmış, özbək yazıçıları ilə dostluq münasibətləri qurmuş, Maqsud Şeyxzadənin ailəsi ilə tanış olmuş, onun şəxsi arxivinə baxmaq, ondan istifadə etmək üçün fürsət tapmış və beləliklə, Azərbaycan ədəbi dünyasında maraqlı özbək ədəbiyyatı səhifəsi açmışdır. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığı Özbəkistan ədəbi mühiti ilə çox sıx və zəngindir.

Xəlil Rza Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığını, bəlkə də, bütünlüklə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, 1969-1985-ci illərdə "Maqsud Şeyxzadə poeziyası və Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri" adlı doktorluq dissertasiyası yazmış və müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Bu işin əsasında 1978-ci ildə "Bilik" cəmiyyətində "Maqsud Şeyxzadə" və 1980-ci ildə "Elm" nəşriyyatında "Maqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı" adlı monoqrafik əsərlərini nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda, müxtəlif mətbuat orqanlarında saysız-hesabsız məqalələr, tərcümələr dərc etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Araşdırmalara istinadən dəqiqləşdirmək mümkündür ki, o, ömrünün on ildən çoxunu təkcə Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığına həsr etmişdir. "Sənət və istedadın qələbəsi", "Sənətkar şöhrətinin sirri", "Sənətkar igidliyi", "Böyüklüyün sirri", "M.Şeyxzadə bioqrafiyası", "Böyük sənət xəzinəsi", "Xalqın məhəbbəti", "Poeziya meydanı yalnız qəhrəmanlarındır", "İki xalqın oğlu", "Mədəniyyət iftixarı", "Poeziya xalqın nəfəsidir", "Qardaş xalqın mənəvi sərvəti", "Səidə – xoşbəxtlik deməkdir" (M. Şeyxzadənin bacısı Səidə Şeyxzadəyə həsr olunub), "Əyyub Şirinzadə" (Ə. Şirinzadə ilə M. Şeyxzadənin dostluğu haqqında), "Şairin sevgilisi" (M. Şeyxzadənin həyat yoldaşı Səkinə Şeyxzadə haqda) və s. məqalələrində məhz Maqsud Şeyxzadənin ədəbi portreti, ədəbi zirvəsi tədqiq edilmişdir.

Xəlil Rza Ulutürkün "Mən Şərqəm" adlı irihəcmli kitabında Bakı, Moskva, Voronej, Rostov zindanlarındakı həbslik müddətdə (26 yanvar 1990 - 22 oktyabr 1990) keçirdiyi həyəcanlarını, ən çətin şəraitdə düşməyə qarşı mübarizəsini dayandırmadığını, sarsılmazlıq, vətənsəverlik, mərdanəlik məktəbi yaratdığını əks etdirir. Bu topluda, eyni zamanda, türk dünyasından olan bəzi tərcümələri də diqqətəlayiqdir. Bunlar şair Maqsud Şeyxzadə və balkar-türk şairi Qaysın Quliyev irsinin müəyyən bir hissəsini əhatə edir. "Mən Şərqəm" kitabının giriş hissəsindəki "Sənətkar

şöhrətinin sirri" adlı məqaləsində Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığına yüksək elmi dəyər vermiş və yeni, həm də zəngin ədəbi faktlar müəyyənləşdirmişdir. "Dil öyrənməkdə Şeyxin ayrıca məharəti vardı. Rusca, farsca, tacikcə gözəl bilir, ərəbcədən baş çıxarır, azərbaycanca, özbəkcə şeir yazır və demək olar ki, bütün türk dillərini də bilirdi. Əsərlərinin rusca sətri tərcüməsini özü hazırladı (Moskva, 1935). O, özbək ədəbiyyatı tarixindən dərs demək üçün Nizami adına Pedaqoji İnstitutu cəlb olundu. Nəvaini öyrənməyə bərk girişmişdi. "Heyrət ül-əbrar" əsərinə dair Şeyxzadənin araşdırması çox sanballı işdir. Müəllimliklə kifayətlənməyən Şeyxzadə "Bilik" cəmiyyəti xətti ilə rusca və özbəkcə mühazirələr oxumağa da macal tapır. Bu kişidə o qədər humanizm gücü, həyat işığı vardı ki, biri-birinə qara yaxanlara, didişənlərə həmişə uca bir zirvədən - öz könlünün yüksəkliyindən baxırdı. M. Şeyxzadə, A. Qəhhar və Aybək – bu üç şəxsiyyət, üç dost yalnız sənətkar kimi deyil, həm də insan, vətəndaş kimi örnək oldular". Xəlil Rza Ulutürk bu qeydləri görkəmli özbək ədəbiyyatşünası, professor Həmid Süleymanın xatirələrindən götürmüş və bununla bu istedadlı ədəbiyyat fədaisinin ədəbi portretini daha da işıqlandırmışdır. Bu giriş məqalədən sonra isə şairin 41 şeirinin və "Daşkəndnamə" adlı lirik poemasının tərcüməsi oxuculara təqdim olunmuşdur. Bu şeirlər əvvəllər mətbuat səhifələrində və digər almanax və kitablarda da dərc olunmuşdur. "Sahildə düşüncələr", "Qafura məktub", "Hər saniyədə", "Yadımdadır", "Ustad Lahutiyə", "Narahatdır", "Üsyankar insanın təbiəti", "Mənə əkə dedilər", "Mənim evlərim", "Rikşanın nəğməsi", "Yoldaş Nəvai", "Xiyaban", "Yox, mən ölməmişəm", "Su hekayəti", "İlk sevgi", "Sınaq", "Xarəzmdə qış olmaz", "Çırağbanlara", "Atmaca", "İnsanlar diqqət: Konq!", "Bülbül", "Bənövşə", "Səslər" və s. şeirlərinin adını çəkmək olar. "Nəvai" şeirində (1939) klassik jığatay (özbək) şairi Nəvainin bədii obrazı sənətkarlıqla işlənmiş və uğurlu tərcümə olunmuşdur.

*Başında saxladı əqlin tacını,
Əlində korşalmaz söz qılınıcı!
Nəvai! Arzular cəngavərisən,
Çox diri şairdən daha dirisən.
Sən özbək xalqının düşünən başı,
Minnətdar elinin sağ vətəndaşı.*

"Daşkəndnamə" lirik poeması şairin ən sanballı, ən dəyərli əsərlərindən biridir. M. Şeyxzadənin ikicildlik "Seçilmiş əsərləri"ndə bu əsər xalq şairi Nəriman Həsənzadənin tərcüməsindədir. Lakin sonralar bu əsərə Xəlil Rzanın tərcüməsində nəzər yetirdikdə görürük ki, o, sanki yeni bir əsər yazmışdır. Əsərin ideyası, məna və məzmunu saxlansa da, burada Xəlil Rza coşqunluğu, Xəlil Rza sənətkarlığı o dəqiqə duyulur. Xəlil Rza ürəyinə yatan, tədqiq etdiyi mövzunu öz poetik süzgəcindən keçirməklə rahatlıq tapır. Hətta M. Şeyxzadənin ən iri əsərləri – "Mirzə Uluğbəy" (tərcümə edəni Nəbi Xəzri) və "Cəlaləddin Mənkəberdi" (tərcümə edəni E. Borçalı) pyeslərini də yenidən özünə-məxsus şeiriyətdə, üslubda, fəlsəfi duyumda tərcümə və nəşr etdirmişdir. Xəlil Rza tərcüməsi, sözsüz ki, dediyimiz faktorlarla uğurludur və orijinaldır. Filologiya elmləri namizədi, şair Abbas Abdulla Xəlil Rzanın "Qardaşlıq çələngi" tərcümə almanaxının (kitabın elmi redaktoru da A. Abdulladır) "On söz"ündə yazır: "Xəlil Rza orijinalı dərinədən mənimsəməyə çalışır və tərcümə etdiyi şairin sənət sirlərinə vəqif olmaq, üstün və zəif cəhətlərini bilmək, yalnız bircə şeirini deyil, küll halında bütün yaradıcılığını və mənsub olduğu mədəniyyəti lazımınca öyrənmək istəyir. Onun Puşkini ruscadan, Musa Cəlili tatarcadan, Maqsud Şeyxzadəni özbəkcədən, Firdovsini farscadan birbaşa - orijinaldan tərcümə etməsi faktının özü onun tərcüməçiliyinin başlıca şərtlərindəndir. O, əksərən tərcümədə sərbəstliyə – tərcüməçi sərbəstliyinə daha çox üstünlük verir. Ümumiyyətlə, bir tərcüməçi kimi Xəlil Rzadan və onun bu kitabından danışarkən bir məsələni vicdan rahatlığı naminə xüsusi qeyd etməliyik. Bu kitabda Puşkin də var... Yusif Balasagunlu da var, Qafur Qulam da.

Bunların hamısından öncə isə kitabda Xəlil Rza var. Yəni, şair Xəlil Rza tərcüməçi Xəlil Rzadan yüksəkdə dayanmışdır" (95, s. 67).

Maqsud Şeyxzadənin anadan olmasının 70 illiyi yaşayıb - yaratdığı doğma Özbəkistanda böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir. Azərbaycan ziyalıları da - elmi auditoriya da yazıçı, şair, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim Maqsud Şeyxzadənin bu yubileyini sevgi ilə keçirdilər. Bu sıradan "Əks-səda" adlı nəfis tərtibatda nəşr olunmuş kitabda şairin ən gözəl şeirləri və poemaları toplanmışdır - Maqsud Şeyxzadənin "Leninin ömrünə qoşuldu bir il", "Baxşı", "Bənövşə", "Bir zamanlar", "Mənim evlərim", "Əfv et məni "yaxşı" de..." şeirləri və "Ağsaqqal", "Üçüncü oğul" poemaları Xəlil Rzanın qələmi ilə Azərbaycan oxucusuna təqdim edilmişdir. 141 səhifəlik bu kitabdakı şeirləri özbək dilindən Azərbaycan dilinə respublikamızın tanınmış şairləri-İ. Səfərli, V. Rüstənzadə, E. Borçalı, M. Araz, M. Dilbazi, S. Almazov, İ. Şükür, Ə. Ziyatay, F. Sahib, A. Zeynallı, M. İskəndərzadə, T. Bayram, S. Sərxanlı, İ. Tapdıq, Ağasəfa, B. Azəroğlu kimi şairlər tərcümə etmişlər. Professor Pənah Xəlilov kitaba "Şair xalqa qovuşur" adlı ön söz yazmışdır (200). Həmin yazı şairin yaradıcılıq yollarını, yaradıcılıq xarakterini özündə əks etdirən maraqlı tədqiqat materialıdır.

1973-ci ildə Maqsud Şeyxzadənin şeirlərindən, poema və mənzum pyeslərindən ibarət "Seçilmiş əsərlər"inin ikicildliyi Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Bu kitabın tərcüməsində isə 25-ə qədər şairin əməyi olmuşdur.

Tərcümə sənətinin elmi-nəzəri problemlərindən bəhs edən "Şairlik və bədii tərcümə", "Bədii tərcümə bədii kəşf olmalıdır", "Tərcümə və bədii dil", "Poetik tərcümədə şairliyin elmi filoloji əməyə arxalanması zərurəti" və s. kimi məqalələrindən bəlli olur ki, Xəlil Rza bu sənətin sirlərini dərinlən mənimsəmişdir.

"Qardaşlıq çələngi", "Dünyaya pəncərə" adlı tərcümə kitabları təsdiq edir ki, X. Rza olduqca zəhmətkeş və məhsuldar tərcüməçi olmuşdur. "Dünyaya pəncərə" kitabında yunan, macar, bolqar, çex, alman, yapon, fransız, ingilis, italyan, əfqan, hind-ümumilikdə 28 xalqın poeziya nümunələri Azərbaycan tərcümə xəzinəsinə daxil olmuşdur. Bu kitabda elə ölkələrdən poetik tərcümələr vardır ki, həmin ölkələrin bədii nümunələri məhz ilk dəfə X. Rzanın tərcüməsində Azərbaycan ədəbi tərcümə fonduna daxil olmuşdur. Bu kitabdan əvvəl isə nəşr olunmuş "Qardaşlıq çələngi" (95) almanaxına o vaxtkı SSRİ xalqlarının poetik nümunələri daxil edilmişdir. Həmin almanax 10 il sonra "Turan çələngi" adı ilə daha mükəmməl, daha sanballı şəkildə nəşr olundu. Kitabdakı əsərlər sırf türkdilli xalqların-özbək, qazax, qırğız, krım türkləri, tatar, eləcə də, Q. Təbrizi, N. Gəncəvi, Ə. Xaqani, M. N. Tusi, S. Təbrizi, M. Ş. Vazeh, M. Şəhriyar, Q. Bəydili, Rudəki kimi klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin (fars dilindən) əsərlərindən ibarətdir. Xəlil Rza Ulutürkün türkdilli xalqların ortaq sərvətlərindən biri olan XI əsr yadigarı - "Qutadqu-bilik" poemasına müraciəti ulu möhtəşəm abidəmizə məhəbbətindən, eləcə də, əsərdə qoyulan problemlərə, fəlsəfi və siyasi məsələlərə bəşəri yanaşmada müəllifin – Yusif Balasaqunlunun elmi təfəkkürünə heyranlığından yaranmışdır. İnsanın eşq və elmlə bütün sədləri yaracaq əzmini yüksək yaradıcılıq qüdrəti ilə şərh edən, nəzmə çəkən müəllif fikirləri Xəlil Rza Ulutürk qəlbinə, məhəbbətinə doğmadır, tanışdır. Bu əsər ədəb, ərkan, dövlət, dövlət birliyi, insan əzəməti və s. haqqında ibratamız bir məktəb, fəlsəfə dünyasıdır (bu barədə monoqrafiyanın ilk fəslində müfəssəl yazılmışdır). Səkkakinin "Uluqbəyin mədhi" əsərini isə çox güman ki, Maqsud Şeyxzadənin "Mirzə Uluqbəy" faciəvi dramını tərcümə və tədqiq edərkən dilimizə çevirmək ehtiyacını duymuşdur. Bu ehtiyac təbii ki, dünyanın ən böyük astroloqu, adil hökmdarı Uluqbəyə və Uluqbəy sarayının şairi Səkkaki müdrikliyinə məhəbbətdən yaranmışdır.

*Könül güldü, işıqlandı, kədər qalmadı bir zərrə,
Qaranlıqlar keçib getdi, günəşli, nurlu dan gəldi.
Sevinsin Xosrovi – ali kühər sultan Uluqbəy kim,*

*Şahənşah Şahiru bəy tək səhi Xosrov nişan gəldi.
Bu şahın ləşgəri hansı vilayət sarı əzm etsə,
Fələkdən hər zaman ol dəm nidayi-ələman gəldi.*

– misralarındakı təsvir, bədii ifadələrdəki yüksək mənə dediklərimizin isbatıdır. X. Rzanın tərcümə yaradıcılığında ən uca məqamlardan biri – Nəvai yaradıcılığından nümunələrdir. "Türk dili, türk şeiri-əvəzsiz əşar" – deyən Əlişir Nəvai "Mühakimət ül-lügətəyn" traktatında türk və fars dillərinin gözəlliyindən, qüdrətindən söz açmışdır. Türkçülük ideyasına, turançılıq dünyasına bütün varlığı ilə bağlı olan Xəlil Rzanı Nəvai poeziyasına bağlayan həm də bu məqam, bu ştrix olmuşdur. Müasir dövrümüzdə Ulutürkçülük zirvəsini fəth etməyə can atan böyük şair XV əsrdə əsrlərdən bəri "hökmranlıq" edən fars dilinin gücünü "qıraraq" türk dilinin şeir zirvəsini məşhur "Xəmsə"si ilə fəth edən Əlişir Nəvai yaradıcılığına müraciət etməsi, müasir dilimizə çevirməsi məhz belə yaşantılarından irəli gəlmişdir. Budur, müasir özbək poeziyasını tədqiq və tərcümə edən şair Nəvai qəzəllərinin də tərcüməsinə üz tutur və "Poeziya – ən böyük milli sərvət" məqaləsində qeyd edir: "Azərbaycanın Füzuli, Zakir, Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Vidadi, Seyid Əzim, Sabir kimi görkəmli sənətkarları Nəvayiə həmişə böyük bir sənət məbədi kimi baxmışdır. Nəvai təsiri bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatında davam etməkdədir" (215, s.5). "Turan çələngi" kitabına Nəvaidən 29 qəzəl daxil etmişdir. "Lələzarmı, yoxsa ahimdən...", "Tün axşam oldu ki...", "Nobahar əyyamı gəlmiş...", "Hər kimin ki, bir mələksima...", "Nə diriyləm, nə ölü...", "Nəsihət əhli mənə der ki,...", "Günəş hüsnülə, gülüm...", "Aşiq oldum, bilmədim yar...", "Janı yox könlündən...", "Hicrindən kövrəlmişəm çox...", "Görüb dərdim irəhmə...", "Qıldı düşmən rəhm bəs ki,...", "Ey səba, halı varıb...", "Hüsnü artar üzə zülfün...", "Gül çağı hər külgə bir bülbül...", "Bağ mənim tək sapsarı...", "Vay yüz min vay kim...", "Mən cahandan doymuşam...", "Keçdi ömrüm nəqdi qəflət içrə...", "Dedim, badə damazdır...", "Sufilik eşq aləmində...", "Ey cəmalın gülşəni...", "Vah ki, rüsvayam yenə...", "Qanlar uddum, çün cahan...", "Məni könlüm sevən öz könlünə...", "Açdı üz şamı əcəl, zülfün...", "Qönçə gül ağzımdır, peyda...", "Ta əzəldən eşq oldu...", "Vəfanı atdı çiyindən..." kimi sözlərlə başlayan qəzəlləri Nəvai poeziyasının nadir incilərindəndir. Özbək şeirinin şah misralarını dilimizə çevirməklə Xəlil Rza Ulutürk böyük missiya daşımışdır –

*Sufilik eşq aləmində hər kəsə qismət deyil,
Eşqsizlik tayqanaddır, hökm edən qüdrət deyil.
Sufilik ən yaxşı əxlaq, tərbiyə ariflərə,
Sufilikdən bixəbərdir aləmə zinnət deyil.
Sufi-mərdlik qaynağı, ülfət, ləyaqət bayrağı,
Mərhəmətdir məsləki, sərvət deyil, şöhrət deyil.
Gizlədib öz mənliyini Allah vücudunda yaşar,
Ey Nəvai, bu məgər nə ülvə bir fürsət deyil?*

Bu qəzəllərin tərcümə və nəşri ilə o yeni bir səhifə – Nəvai poeziyası səhifəsi açmışdır. «Çığır açmaq çətin, çığırda getmək asan» – fikrinin şərhində çətin məqamı Xəlil Rza yazmışdır.

*Ta əzəldən eşq odu canımdadır, qanımdadır,
Ondan özgə hər nə varsa, lövhə-nisyanımdadır.*

Ə. Nəvai yalnız bir sənətkar kimi deyil, həmçinin alim və mütəfəkkir kimi öz müasirlərinə güclü təsir etmiş, doğma mədəniyyəti yadlaşmaq təhlükəsindən xilas etməyin yolunu müəyyənləşdirmişdir. "Turan çələngi"ndə Xəlil Rza Ulutürk Babarəhim Məşrəbin "Ey mənim ruhi-

rəvanım, mehribanım, hardasan?", "Dünyaya gəlib, qəm yeyibən qəmzadə getdim", "Lətafəti bu bağ içrə boyun sərvə-xuramandır" və "Qızıl geydi, çiçəkləndi gözüüm nuru pərizadə" başlıqlı qəzəllərini və "Ey sənəm, üzün behiştin gül açıb bahar qıldın" – misraları ilə başlayan müxəmməsini tərcümə edərək nəşr etdirmişdir –

*Tək-tək cəsur ərlər özüənə güclə açır yol,
Mən tapmadım, addım yolu, düşdüm oda,
Yarın düşünüb Məşrəb işıqlandı, göz açdı, getdim
Dərd aldı, batırdı məni bir deryada.... getdim.*

Məşrəbin kəm taleyi bu sətirlərində öz əksini tapıb. O, nakam ömür yaşasa da, fəlsəfi, sufi baxışları dörd əsrdən çoxdur ki, yaşayır. Türk dünyasının şeir bayrağında öz rəngi ilə fərqlənən poeziyası aydın seçilir, görünür (216, s.47-52).

"Turan çələngi"nin növbəti səhifələrində XX əsr özbək ədəbiyyatı nümunələri əks olunub. H. H. Niyazinin "Elmü - əxlaqi ədəb", "Məktəb", "Kitab", Çolpanın "Pərişan ölkəmə", "Oktyabr", Osman Nasirin "Bir saçını ağ hördün, birini qara", Qafur Qulamın "Sən yetim deyilsən", "Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara", "Səməd Vurğuna", "Həsərət", "Türksib yollarında", "Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad", Aybəkin "Özbəkistan", Həmid Alimcanın "Rusiya", Zülfüyyənin "Bahar sənin sorağında", "Bir bala var, adı Əlişir", Mirmöhşünün "Kənd həkimi", "Şəlalə", "Seleksiyaçı", Həmid Qulamın "Yay", Əsqəd Muxtarın "İki şey mənim üçün hər şeydən bətr", Şukrullanın "Məqbərə qarşısında", "Əfsus", Çümənniyaz Jabbarlının "Bakı səfəri", "Yox, gənclik sovuşmayıb", "Kəhrəbə", "Ömrüm", Erkin Vahidin "İş görürük biz", "Şeir və şahmat", "Abdulla Aripovun "Soykök-genetika", "Əyan olsun", "Azərbaycan", "Dörlüklər", "Kişilər", "Qızıl balıqçıgəz", "Nazim Hikmət", "Mən nəçün vurğunam Özbəkistana", "Səadət", Yusif Şahmənsurun "Özbək namusu", "Çərək əsr yaşım var", Həlimə Xudayberdinin "Əllərimin nəğməsi", "Qızılgül", "Günəş baba", "Mən səndən ayrılan gecə", "Bir az gec ayıldım", Gülçöhrə Curayevanın "Qız köçürdük yarı-yar", Abdulla Şirin "Anama", Rəzzaq Əbdürrəşidin "Şirə dönmüş ürək", "Pələng balası", Feyzi Şahismayılın "Lələzar diyar", Nadirə Abdullaqızının "Narazı gəlinin zümzüməsi", Rəhim Bəyniyazın "Qızıl acgözü və onun ölümü üstündə ballada", Xıdır Muradın "Oğlu keçib vəzifəyə", Maqsud Şeyxzadənin 2 faciəsi və 21 şeiri, Jamal Kamalın on şeiri, Tahir Qəhharın "Jəsurluq rəvayəti", "Ömür", "Calaq", "Bitikdaşdakı yazıq", "Birləşənlərin gücü" və Dilək Cürənin "On kol qoza" şeirlərinin tərcüməsi bu nəhəng almanaxda nəşr olunub.

Xəlil Rza Ulutürkün bu tərcümələrini diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, o, sadəcə əlinə düşən şeirləri yox, həmin müəlliflərin yaradıcılığındakı Turan dünyasının cəngavər, şair qəlbi oğullarının, azadlıq, Allah eşqi, xeyirxahlıq, bütövlük, sadəlik kimi yüksək keyfiyyətləri nəzərə almışdır. Azərbaycanla bağlı poetik nümunələri dilimizə çevirib. Onun tərcümə yaradıcılığında ana xətti müəyyənləşdirmək mümkündür və bütün yaradıcılığı boyu bu xəttə türk qəlbi, türk qanı ilə sadıq qalmış və nəhəng bir türk poetik dastanı yaratmışdır. Xəlil Rza bu tərcümələri ilə yanaşı müraciət etdiyi özbək sənətkarlarının bütün yaradıcılığına yaxından bələd olmuş, onların yaradıcılıqlarının bədii keyfiyyətlərini tədqiq etmiş, poetik təsvir, bədii ifadə vasitələrinə ehtiyatla yanaşmış və öz qaynar, coşqun qəlbinin odundan, alovundan pişə çatmışdır. "Poeziya – ən böyük milli sərvət" məqaləsində tərcümə etdiyi özbək ədəbiyyatını tədqiqatçı nəzərləri ilə araşdırmış, tarixi xronologiya ilə bu ədəbi tarixi sistemləşdirmiş və öz alim fikirləri ilə münasibətini açıqlamış, qiymət vermişdir. "Çağdaş özbək mədəniyyətini anlamaq üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır" – deyərək haqqında söhbət açılan ədəbi tarixi altı bölmə daxilində qruplaşdırmışdır. On beş min illik tarixi mədəniyyəti olan Turanın, əski Türkünstanın gənc bir yurdu" olan Özbəkistan ədəbi-mədəni

tarixinin cığatay ədəbi dövrü, 20-ci, 30-cu, 40- 60- cı və 60- cı ildən ta müasir dövrəcən olan ədəbi proseslər daxilində təhlil etmişdir.

Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni ələqələrindən, özbək ədəbi səhifələrində Azərbaycan yaradıcı qüvvələrinə verilən yüksək dəyərdən fəxarətlə söz açan müəllif bu iki ədəbiyyatı biri - birinin davamı, biri-birinin şagirdi-ustadı kimi şərhinə üstünlük vermişdir. O, "Ön söz"ünün sonunda haqlı olaraq qeyd edir ki, şübhə etmədən demək olar ki, böyük özbək xalqının və başqa türk uluslarının yüz illər ərzində yaratdığı bədii sərvətləri qismən əhatə edən və hazırda azərbaycanca səslənən bu kitab mədəni həyatımızda mühüm hadisəyə çevriləcəkdir". Şairin bu fikrini təsdiq etmək niyyəti ilə xatırlatmaq istəyirəm ki, özünün sağlığında nəşr etdirdiyi bu kitab 2005-ci ildə "Qapp - Poliqraf" nəşriyyatında latın qrafikası ilə yenidən nəşr olunmuşdur. Xəlil Rza Ulutürkün özbək ədəbiyyatına münasibəti (istər tədqiqi, istərsə də tərcümə nöqteyi-nəzərindən) bir neçə dissertasiya mövzusu ola biləcək səviyyədədir. Şair bu kitabı nəşr etdirənə kimi 1969-cu ildən ta ömrünün son zamanınacan dövrü mətbuat səhifələrində-"Azərbaycan", "Ulduz", "Ədəbiyyat və incəsənət", "Kommunist", "Bakı", və s. orqanlarda özbək ədəbi nümunələrindən, eləcə də, dünya və digər türk dünyası ədəbiyyatından tərcümələr dərc etdirmişdir. X. R. Ulutürk "Turan çələngi"ndə tərcümə şeirlərlə yanaşı, gündəliyindən də bir neçə yarpaq götürüb bu nəhəng almanaxın səhifələrində yerləşdirmişdir. "Türküstanın dan ulduzu" yazısı (24 may 1991-ci ildə qələmə alınıb) özbək ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarı Çolpana həsr olunmuşdur. Müəllif bu böyük şəxsiyyətə ünvanladığı məqalədə yazır: "1937-ci ilin payızında dustaq edilmiş böyük Türküstan şairi Çolpan-yalnız özbək türklərinin deyil, bütün Turan dünyasının fəxri olan dan ulduzu XX əsrin bolşevik inkvizitorları tərəfindən öldürüldü" (215, s.68). Xəlil Rza Ulutürk Çolpanın istedadının işığından doğan yaradıcılığından, ədəbi fəaliyyəti, fədakarlığı, qüdrəti haqqında qısaca söz açmış və oxucusuna bu böyük türk oğlunu tanış etmişdi. Çolpan ədəbi irsinin kifayət qədər öyrənilmədiyinə işarə edən X.R. Ulutürk inanır ki, "Fitrət, Aybək, Şeyxzadə, Azad Şərəfəddin, Qafur İbrahim, Naim Kərim kimi böyük alim- ədəbiyyatşünasların işini gənc özbək ədəbiyyatşünasları davam etdirəcək və Çolpan irsini bütövlükdə tədqiq edib bəşəriyyətə təqdim edəcəklər. Bu X. R. Ulutürkün şair ömrünə, güllələnmiş yazıçı qələminə vətəndaş narahatçılığıdır. O, əvvəllər Özbəkistandan yazanda bir tədqiqatçı kimi əlinə qələm götürürdüsə, bir az sonra-Ulutürkçülük hikmətinə dolandan sonra Türküstanın sırayı bir vətəndaşı kimi hər zərrəyə vətəndaş qayğıkeşliyi ilə yanaşırdı – Çolpanın ədəbi taleyini düşündüyü kimi.

8 yanvar 1967-ci ildə qələmə aldığı bir yarpaq gündəlik səhifəsi isə müasir özbək şeirinin ən layiqli nümayəndələrindən birinə- Erkin Vahidə həsr olunmuşdur. Poeziya gücünü Nəvaidən, Füzulidən alan Erkin Vahid ədəbiyyata yenicə gəldiyi illərdə oxucuları qarşısında şeir oxuyurmuş. Özbək satirik nəsrinin atası Abdulla Qəhhar onun şeirlərini dinləyib sevincdən gözləri yaşarır: – "Poeziya ayağa durdu. Şeirdən qəsidçilik getdi, əvəzinə insanilik, səmimiyyət gəldi" - deyə onu alqışlayıb. Şair dostu Səyyardan eşitdiyi bu söhbəti gündəliyinə köçürməklə özbək ədəbiyyatının bir səhifəsi ilə bizi tanış edibdir. 3 yanvar 1967-ci ildə qələmə aldığı bir yarpaq sözündə Daşkənddəki yaradıcılıq evində şair Rəzzaq Əbdürrəşid ilə müasir özbək ədəbi həyatından bəhs edən söhbətlərindən qeydlər edib. Klassik şeiri gözəl bilən Erkin Vahid- cəsarətli poeziyası, fəlsəfi düşüncəsi ilə seçilən Abdulla Arif, hər sözü cilalı, sadə misralı Hüseynəddin Şərifli, eləcə də cavan nəslin nümayəndələrindən Səyyar, Rauf Pərfi, Gülçöhrə Jurayeva, Aydın Hacıyeva haqqında xoş duyğuları könül oxşayır. Rəzzaq Əbdürrəşidin Səməd Vurğundan tərcümələri qeyd olunub və s. 10 fevral 1989-cu ildə yazdığı "Özbək şairi Tahir Qəhhar" məqaləsi "Türk-özbək xəzinəsi"ndən çapa hazırladığı bir neçə tərcümə şeirinə giriş söz kimidir. "Tahir Qəhhar öz orijinal üslubu, alim zəkası vətəndaş mövqeyinin aydınlığı ilə seçilən qələm sahibidir. Bu qeydlərdən az sonra 7 iyun 1989-cu il tarixdə "Günaydın, qardaşım, Tahir Qəhhar bəy" başlıqlı məktubunu dostuna ünvanlayır. Dəfələrlə gah Türkdə, gah da Daşkənddə biri-birinin qonağı olan bu iki sənətkarın məktubları da tarixi

sənəd- ədəbi fakt olaraq dəyərli və əhəmiyyətli. 790 səhifəlik bu nəhəng kitabda Xəlil Rza Ulutürk qələmindən çıxmış turan dünyasının poetikası əzəmətli və obrazlıdır. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəyi ilə nəşr olunmuş "Turan çələngi" Xəlil Rzanın ulutürkçülüğünün poetik timsalı, sübutudur. Tərcüməçinin poeziya nümunələrindən seçib müraciət etdiyi mövzular həm də Azərbaycanla, milli ədəbi tarixlə bağlıdır. Bu faktlar isə qeyd etdiyimiz kimi, məhz müraciət etdiyi müəlliflərin də yaradıcılığında milli kökə, yaddaşa, milli özünüdərk prosesinə, folklora qayıdış kimi ənənələrin görünməsindən irəli gəlmişdir.

Xəlil Rzanın "Doğmalığ" kitabındakı (209) "Şeiriyyətim, qüdrətim" başlığı altında toplanan şeirlərində xalqımızın keçmişini və bu gününü dərk etmək əzmi öz əksini tapmışdır. Kitabda xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə "Poeziya alovu" adlı giriş məqaləsində Xəlil Rza yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri haqqında söz açmışdır. "Xəlil Rza Ulutürk və özbək ədəbiyyatı" mövzusunda toxunduğumuza görə kitabdakı "Qardaşlıq dünyasında" bölməsinə daxil edilmiş şeirlərdən bəhs edəcəyik. "Şeiriyyətim, qüdrətim", "Türkanım mənim", "Sevgi sətirləri" bölməsindən sonra verilən bu bölmədə yeddi şeir verilmişdir- "Bakı-Daşkənd səma yolu", "Özbəklər", "Səmərqəndim", "Daşkəndin qışı", "Məktublar qol-qanadım" və "İncəsənət sorağında". "Bakı-Daşkənd səma yolu" (1974) şeirində müəllifin doğma Özbəkistan yurduna olan məhəbbəti poetik çalarlarla ifadə olunub. Bakı-Daşkənd yolu tədqiqatçı – alim – "poetik mən" üçün iş yoludur. Yol boyu buludlar arasında görünən təbiət – dağlar, çaylar, meşələr, dəniz lirik bənzətmələrlə təsvir olunur. Və ustad Əlişirin görüşünə tələsən Füzuli dühası intizar içindədir. Tutiya bildiyi özbək torpağı, havası, suyu çiçək ətirli, bənövşə qoxuludur.

*Qarşıla, doğma Daşkənd, cüt qanadlı Bakını!
Mənə çiçək uzatma, sağ ol, şəhli laləzar,
Səyahət yolu deyil, iş yolumdur bu yollar.*

"Özbəklər" və "Çətindir ayrılmaq" (1970) şeirlərində müəllif bu qədim türk xalqının milli adət-ənənəsindən, qonağa hörmət- izzətindən, məhəbbətindən-sevgisindən söz açır –

*Özbəklər qonağı nəylə qarşılar?
Badam gözlərinin gülüşlərilə.*

və ya

*Bakının davamı Daşkənd deməkdir,
Daşkəndin davamı- qardaşlığımız.*

"Səmərqəndim" (1974) şeirində ulu türk məbədgahı Səmərqəndin gözəlliyinə qədim cah-calalına, ölməz sənətkarlarına heyrətlənən lirik "mən" in təəssüratlarından bəhs olunur –

*Qələm söz üstündə qılınclaşanda,
İnsan dərk edərmiş öz qüdrətini.
Hansı səadətə dəyişmək olar,
Gündəlik şairlik məşəqqətini.*

"Daşkəndin qışı" (1970) şeirində soyuqlu-sazaqlı qış fəslinin füsunkarlığından, qarından, boranından yazılır. "Məktublar qol-qanadım" (1976) şeirindən bəlli olur ki, şairin bütün türk dünyasının hər guşəsində mehr saldığı, dost-qardaş dediyi qələmdaşları, şair, alim dostları vardır:

müxtəlif türkdilli obaların qəzet-jurnal bağlamaları, özbək tədqiqatçısı, ukraynalı tərcüməçisi, qazax dostu Oljas, tatar Əbrar və başqalarından aldığı məktublar - bağlamalar şairin poetik obrazıdır -

*Məktublar nə söylər? Dürrə bərabər,
Müdrək insanlar arasındayam.
Taras Şevçenkolar, Musa Cəlillər,
Abaylar, Qafurlar dünyasındayam.*

"İncəsənət sarayında" (1976) şeirində Alma-Ataya səfərindən danışılır. "Bakı-Daşkənd səma yolu", "Özbəklər", "Bənzəyin", "Düzənlik" şeirlərini "Azərbaycan" (1975, №4. s.182-184) jurnalında dərc etdirmişdi. 1979-cu ilin iyununda Azərbaycanda Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri keçirilərkən paytaxtımızın nəşriyyatlarında bir çox kitab və almanaxlar nəşr olundu, tanınmış ədəbiyyatşünas, şair və yazıçılarımızın sayısız-hesabsız elmi-ədəbi-publisistik məqalələri dərc olundu. Bu sıradan nəşr olunan "Nəğməli Özbəkistan" şeirlər almanaxına Xəlil Rzanın Jümənniyaz Jabbarovdan "Bakı səfərində düşündüklərim" təرجümüsi də daxil edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan-özbək xalqlarının qədim dostluğundan, müasir qardaşlıq münasibətlərindən bəhs olunur –

*Qardaş bayramına çağırıdı Bakı,
Sevincdən quş kimi elədik pərvaz.
Təyyarə göyləri qanadladıqca,
Coşdu qəlbimizdə şadlıq, ehtiras.*

İki xalq arasındakı ədəbiyyat körpüsü şeirin leytmotivini təşkil edir. Bu almanaxda şairin ancaq bir tərcüməsi verilsə də, kitaba yazılmış "Böyük sənət xəzinəsi" adlı geniş həcmli ön söz Xəlil Rzaya məxsusdur. O, həmin məqaləsində özbək xalqının qədimdən ta müasir dövrümüzəqədər olan ədəbi salnaməsinə nəzər yetirmiş, dünyaşöhrətli sənətkarlarla yanaşı müasir yaradıcıların da sənətkarlıqları, ədəbi mövqeləri, yaradıcılıq xüsusiyyətləri haqqında araşdırmalar aparmış və tədqiqatçı kimi öz mükəmməl sözünü demişdir. "...Bir sıra əsərlərində dönə-dönə Azərbaycanın poetik tablolarını yaratmış" sənətkarların tarixi dostluğumuzun, qardaşlığımızın, ədəbi əlaqələrimizin qüvvətlənməsində getdikcə ciddi rol oynadığı xüsusi qeyd edilmişdir. Çünki bu dostluğun tarixi Nəvai dövründən də irəliki əsrlərə aiddir. Bu ənənəvi dostluq körpüsünü dağıtmaq ulutürkçülüyə xəyanət, tarix qarşısında bağışlanmaz səhv olardı.

X. Rza özbək şifahi ədəbiyyatının nəğmələr, laylalar, nağıllar, bayatılar, dastanlar kimi janrlarını, "Dombna və qopuz" ilə həmahəng yaranmış "Alpamış", "Şirin və Şəkər", "Arzu-Gül", "Gündoğmuş", "Yadigar", "Reyhan Ərəb" dastanlarını xatırladır. Mahmud Kəşğarlının "Divani lüğət – it - türk" kitab sözlüyünün adını çəkir. Sonra diqqəti lirik poeziya ənənələrinə, türk xalqlarının ortaq ədəbi ənənələrinə və fərdilikdə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə doğru yönəlir. "Bu iki xalqın ədəbiyyatı eyni tipli ədəbiyyat olaraq qaldırılmış və ortaq zəmin üstündə öz inkişafını davam etdirmişdir. Bunun səbəbi təkcə etnik qohumluqda, dil yaxınlığında deyil, həm də iki xalqın əsasən eyni ictimai-siyasi quruluşda yaşamasında, təxminən eyni tarixi-mədəni inkişaf mərhələləri keçirməsində və əsrlər boyu oxşar ədəbi ənənələrinə malik olmasındadır"(184, s. 14-19). Əslində biz ümumi qaynaqlarımız, ümumi abidələrimiz ilə daha çox fəxr etməliyik. "Orxan-Yenisey abidələri", Balacaqunlu Yusif qələmindən çıxmış "Qutadqu-bilik", "Koroğlu", "Dədə Qorqud", "Alpamış", "Yunis İmrə" əslində birləşdirici sərvətdir, parçalanmış türk mədəniyyətini birləşdirməyə çağıran qüvvənin özəyidir.

5. 2. İstiqlal mücahidinin Ulutürkçülük məfkurəsi

Müasir ədəbi-ictimai həyatımızda xüsusi yeri olan Xəlil Rza Ulutürkün poeziyasında bir ruh – azadlıq ideyası əsas yer tutub, burada yüksək amal uğrunda döyüşən mərd, qorxmaz insanların ideal-ları tərənnüm edilir... . Bəşər həyatında və insan ruhunda baş verən dəyişmələri, yenilikləri əks etdir-məkdə son dərəcə çevik və həssas olan poeziyanın ən yeni nümunələrinə diqqət və maraq əslində insa-nın öz içərisi, öz mənliliyi ilə maraqlanması deməkdir.

*Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram,
İstəyirəm qolumdakı zəncirləri qıram-qıram.*

Bu şeir – azadlığın zülmətlərdə boğulduğu bir zamanda Xəlil Rzanın harayıdır. Vətəni dərd kə-ləfinə urcah edən, mənliliyini, ləyaqətini pula, şöhrətə qurban verən naqislərə, bədxahlara qarşı Xə-lil Rza atəşin misralarıyla döyüşürdü. 1990-cı ilin Qanlı Yanvar günlərində od püskürən səsiylə gur-layırdı: "Biz qolumuzdakı zəncirləri qırmaq istəyirik. Amma özümüzü qırdılar... . Məhkəməsiz, sü-butsuz-dəlilsiz, günahsız qırğın oldu. Yanvar qırğını". Hakam şəhidlərə - azadlıq müjahidlərinə bayatı zümzümələyirdi –

*And olsun söz tanrısı Mikayıl Müşfiqimin
Dustağ şəklindəki başı qırxıq şəklinə.*

*Yalnız 41 il sonra öz yurduna qayıtmış
Javidimin qəbrinə gejkmiş əklilinə!*

*Birinci kitabını görmədən, nakam gedən
Ülvi Bünyadzadənin həsrətinə and olsun,
Dünyadan 20 il 3 ay 27 gün Qismətinə and olsun!
And olsun urusjanı, ərəbjəni, farsjanı
Dərhal öyrənməyinə,
Böyük şairliyinin kiçik görünməyinə! (214, s.114)*

Bu ağır günlərdə meydana, kürsüyə çıxan Xəlil Rzanı da tutub Moskvaya-Lefortovo zindanına atdılar. Xəlil Rza inadından, məsləkindən dönmədi. Zindana atıldığı gündən yox... xüsusi təyyarə ilə Lefortovo zindanına aparıldığı gündən başlayan həyatını yazdı-"Lefortovo gündəliyi" şeirlər kita-bının ilk misralarını başladı. Zindana salındığı ilk gündən (26 yanvar 1990) başlayaraq Lefortovo şeirlərini Xəlil Rza Ulutürk imzasıyla yazdı. Bu, Xəlil Rzanın Lefortovoya üsyanı – qalib üsyanı idi.

X. R. Ulutürk fenomeni azadlıq, milli müstəqillik və demokratiya uğrunda mübarizə eşqindən doğulmuşdu. O, bu eşq ilə yaşadı, bu eşq ilə də dünyadan köçdü.

Elə həmin günlərdə də Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri Xəlil Rza həyatının bir hissəsinə çevrilmişdir. O, nədən yazırsa-yazsın, danışarsa-danışsın, sədləri aşaraq Özbəkistanı-onun xalqının, ədəbiyyatının taleyini də düşünmüş və Azərbaycan mövzusunun, dərindən ayırmamışdır. Şairin şəxsi arxivinə istinadən tədqiqatçı alim Ə. Əsgərlinin bir qeydinə nəzər yetirək: "X. R. Ulutürkün 17 noyabr 1989-cu il tarixli mitinqdə Azərbaycan KP MK katibi Ə. Vəzirovdan istədiyi tələblərinin əsas cizgilərindən bir neçəsi də belə idi:

- Azərbaycan və özbək xalqları arasında böyük mədəniyyət körpüsü sayılan M Şeyxzadəyə dair doktorluq əsərimin Daşkənddə rusca və özbəkçə basılması təmin edilsin. Özbəkistan KP MK qarşısında buna dair vəsadət qaldırılsın.

- Planetin 300-dən çox şairindən etdiyim çevirmələr və öz orijinal əsərlərim on cild həcmində Azərnəşr planına daxil edilsin. Nəsr əsərlərim, gündəliklərim basılsın” (62, s.380).

Göründüyü kimi, X. R. Ulutürk Azadlıq meydanında-milli mübarizə uğrunda azadlıq meydanında milli mənafeyi özündə əks etdirən tələblərini bildirərkən "özbək"-Özbəkistan mövzusunda dair qeydlərini bildirməkdən çəkinməmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, rus cəsusları onu qolubağlı Lefortovo həbsxanasına apararkən, orada olduğu müddətdə həyatının şirin anlarına dalan şair Özbəkistan həyatını "Lefortovo gündəliyi"ndə qələmə almışdır.

Qoltuğunda daim qovluq olardı. Diqqətini çəkən bir hadisəni görən kimi və ya iştirakçısı olduğu bütün məclislərdə – yolda, tribunallarda həməən qovluğu açar, dizi üstə olsa da ora nəsə yazardı. Qalxıb sözünü, fikrini, iradını özünəməxsus emosionallıqla bildirər, sonra yenə də o qovluğa tapınardı. İllər uzunluq belə olub. O dəftərin ağ səhifələri isə tükənmirdi.

Xəlil Rza şairliyindən də ucada dayanan nəhəng vətəndaş idi. 1998-ci ildə "Azərbaycan nəşriyyatında şairin "Lefortovo zindanında" adlı tarixi özündə əks etdirən məşhur kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda Moskvanın Lefortovo həbsxanasında keçirdiyi həyəcanlı günlərin qeydləri öz əksini tapmışdır. Həmçinin, 1988-ci ildən xalqımızın başladığı milli azadlıq hərəkatı gündəlikdə canlı şəkildə işıqlandırılmışdır. Kitabın ayrı-ayrı səhifələrində Özbəkistanla bağlı sətirlərə diqqət yetirmək yerinə düşər.

1918-1988-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı qəsdlərin xronikasını "Lefortovo zindanında" bir-bir sadalayan Xəlil Rza Ulutürk 37-ci illərin güllələnmə dəhşətinin Özbəkistandan da ötmədiyini qeyd etmişdir. Qara Namaz kişinin imzası ilə gözəl bir mətndə 19 bəndə – hissəyə bölüşdürülən bu dərdlər sırasında Özbəkistanı 6-cı sırada "dilləndirmişdir".

«Stalin, Beriya, Mikoyan, Yejov, Jdanov qaragüruhunun azğınlığı, Moskvanın və yerli Üçlüyün (trokanın) göstərişi və imzaları ilə yurdsevərlərin dustaq edilməsi və güllələnməsi bu dövrdə xeyli geniş miqyas almışdır. Özbəkistanda həmin qəsd Çolpan, Fitrət, Abdulla Ələvi kimi böyük şair və yazıçılara qarşı yönəldilmişdir. (211, s.16).

V gün, 1 aralıq (dekabr) 1988, Bakı. Azərbaycan türklərinin min il işlətdiyi əski əlifba 1926-cı ildə ləğv edilmiş, latın əlifbasına keçilmişdir. Bunu görən Türkiyə türkləri də bizdən ayrı düşməmək üçün latın əlifbasını qəbul etmişlər. Tülküdən də bic olan İ. V. Stalin 1939-cu ildə ayılmışdır ki, ey dadi-bidad SSRİ-dəki bütün türk ulusları eyni latın əlifbasını işlədirlər. Onlardan hər birinə ayrıca eybəcər bir əlifba verməyi planlaşdırmışdır. 1940-cı ilin başlanğıcında bu şərəfsiz plan həyata keçirilmişdir. Kiril qrafikası əsasında özbək türklərinə bir əlifba, tatar türklərinə başqa bir əlifba, Azərbaycan türklərinə bambaşqa bir əlifba verilmişdir. Qırğızların, qazaxların, qaraqalpaqların, qaqauzların, sakların (yakutların), başqırdların və ümumən, türk uluslarının bir-birindən təcrid edilməsi, mənən, ruhən ayrılması, aralarındakı fərqi dərinləşdirilməsi üçün ən geniş ictimai-siyasi şərait yaradılmışdır. Ruslaşdırma kursunun yalnız bircə şəxsi olan əlifba siyasəti türk millətinin mənəvi birliyini sarsıtmaq, onu öz mədəni, elmi qaynaqlarından məhrum etmək qəsdinə doğru yönəldilmişdir (211, s.17).

Lefortovo zindanında həbsə məhkum olduğu vaxtlar onun ilk nəvəsi dünyaya gəlir. Körpəyə ad qoymaq üçün Lefortovodan – babasından xəbər gözləyirlər. Milli mücahid Xəlil Rza Ulutürk nəvəsinə ad qoyarkən xəyalən Özbəkistana "uçur" və oradan göyərçin qanadında bir ad gətirir: III gün, 21 şubat 1990. Lefortovo zindanı. "Gültac". Daşkənddə özbək tənqidçisi Toxtasın Jəlalovun "Leyli və Məcnun" məqaləsini oxuduğum gündən "Gültac" adı ürəyimdə dolaşır. Orada belə bir cümlə vardı ki, M. Füzulinin "Leyli və Məcnun" dastanı bu mövzuda bütün poemaların gültacıdır. (211, s.125).

Şənbə, 14 nisan 1990. Moskva, Lefortovo zindanı. 1979-cu ildə Azərbaycanda Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri, 1980-cı ildə Özbəkistanda Azərbaycan mədəniyyəti günləri

millətimizi, respublikamızı tanıtmmaq və sevdirmək uğrunda mübarizənin sağlam qaynaqlarından dirilik suyu içmişdir (211, s.170).

Üçüncü gün, 6 həzirən (iyun) 1990, Moskva, Lefortovo zindanı. Yuxuda görürəm ki, dahi yazar İsa Hüseyn Muğannanın əbədi məskən kimi təsvir etdiyi Odər AĞüz planetində, Maqsud Şeyxzadə bayramında məruzəçiyəm. Bütün planet və içərisində olduğumuz Əlişir Nəvai adına Opera və Balet Teatrı Şeyxzadənin şəkilləri və seçmə beytləri ilə bəzənib. İclas salonunda, ön cərgədə əyləşənlər kimlərdir? Guya dirilib gəlmiş Çolpan, Fitrət, Abdulla Ələvi, Osman Nasir, mənim qələm dostlarım Tahir Qəhhar, Abdulla Arif, Erkin Vahid, Həlimə xanım... Soruşuram ki, bu boyda təntənənin, bu boyda məhəbbətin səbəbi nədir? Axı Şeyxzadə indi gözdən düşmüş Kommunist Partiyasını, oktyabrı mədh edənlər sırasında az qala birinci yeri tutub?! Guya ulduzlar ilə bəzənmiş foyedə, kəhkəşan yolunda mənimlə yanaşı addımlayan professor Natan Mallayev cavab verir ki, Şeyxzadənin iki qüdrətli pyesi – "Jəlaləddin Mənqubərdir" və "Mirzə Uluğbəy" onun daim yaşaması üçün təminatdır. Bir də bu sənətkar şəxsiyyətcə əzəmətlidir. Varlığını başdan-başa Özbəkistana, bəşəriyyətə verdi. Təntənədən sonra Şeyxzadənin 90 yaşlı anası Fatma xanımı arayıb tapıram, qucaqlayıb öpürəm. Kosmik gəmi ilə birlikdə Bakıya qayıdırıq (211, s. 188-189).

V gün, 22 həzirən (iyun) (1990, Moskva, Lefortovo zindanı. "Biz latın qrafikalı əlifbamızı bərpa etməliyik. Bu halda 63 milyonluq Türkiyə ilə mənəvi yaxınlığımız daha da qüvvətlənər. Bizə baxıb, bizdən örnək götürüb, Böyük Türkünstan, Turan dünyasının ardımızca gələcəyi şəksizdir. 200 milyonluq etnik vahidin əlifba birliyi yaranar. Elə buna görə biz türk xalqlarından hər birimizə ayrıca əlifba sırayan, "Parçala, hökm et! siyasəti yeridən qırmızı imperiya nökrələrinə üz tutub deyirik:– Çək əlini Özbəkistandan!" (211, s. 200). "Qaytar mənim qüdrətimi, Azərbaycan... (214, s.442) şeiri Vətən himni kimi səslənir –

*Mən bilirəm: dərdlərini yumruğunda sıxajaqsan,
Sən bu dubsiz jəhənnəmdən çıxajaqsan... Üzüağsan.
Nurlu dağsan... zülmət dağı devirəjək, yıxajaqsan,
Boğazından yapışanı boğmalısən, boğajaqsan.
Təbrizləri, Ülviləri sən yenidən doğajaqsan.
Öz bətnindən doğajaqsan İstiqlal, Azadlığı,
Qüdrətim ol, ey ümidim, ey qəhrəman Od torpağı!*

"Qanım bayrağımdadır" poeması milli azadlıq, Azərbaycan taleyi, ideali mövzusunda. Əsər 20 yanvar şəhidlərinə həsr olunmuşdur. Poemada türkün tarixi yaddaşı, gələni olan "Dədə Qorqud", "Alpamış", "Manas", "Qutadqu bilik"..., mənəvi şəxsiyyətlər olan Nizami, Nəsimi, Füzuli, İmrə, Nəvai, Məhdimqulu, Fitrət, Çolpan, Müşfiq fərdiliklə tərənnüm olunur. Maqsud Şeyxzadənin "Jəlaləddin Mənqubərdir", Erkin Vahid, A. Arif, Rauf Pərfi, Həlimə Xudaverdi, Gülçöhrə Nurulla və başqalarının əsərləri milli kökə qayıdış, folklorə qayıdış kimi qüvvətli ənənə yaratmışdır. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri X. R. Ulutürkün elmi-tədqiqat axtarışlarının predmetindən, ədəbi əlaqələrin qaynaqlarından doğmuşdur. Xəlil Rzanın ulutürkçülüyə öz baxışı, öz münasibəti, öz yanaşması, öz elmi müşahidəsi olduğundan başqa müəlliflərin M. Şeyxzadədən tərcümələri onun ürəyincə olmamışdır. Özbəkistan KP MK katibi Osman Yusifov II Dünya müharibəsi vaxtı dördüncülərin əhvalını ruhlandırmaq, onların vətənpərvərlik eşqini alovlandırmaq üçün özbəklərin milli qəhrəmanı Jəlaləddin Mənqubərdir haqqında əsər yazdırmaq fikrinə düşmüşdür. Ona bildirmişlər ki, belə tarixi əsəri Maqsud Şeyxzadə yazsa bilər" (62, s.334). Xəlil Rza Ulutürk memuarlarına isnadən qeyd edək ki, M. Şeyxzadə bu əsəri iki ay ərzində (1944) yazıb MK-ya təhvil verir. Əsər Stalin mükafatına təqdim edilir. Lakin guya əsərdə gürcülərə müəllif "sataşır", bu

məqsədlə əsər ortadan yığışdırılır, M. Şeyxzadə tutulur. Yalnız 1955-ci ildə görkəmli sənətkar bəraət alır və 1961-ci il 21 mayda əsər tamaşaya qoyulur (335).

Dövri mətbuat səhifələrində də vaxtaşırı olaraq Xəlil Rza imzasında özbəkjədən poetik tərcümələrə rast gəlinir-Aybək "Özbəkistan" ("Bakı", 4 iyul 1979), Arif Abdulla "Mən nəçün vurğunam Özbəkistana" ("Ədəbiyyat və incəsənət", 18 may 1979), Q. Qulam "Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad" ("Sovet kəndi", 7 avqust 1980), "Mən deyən oldu" ("Kirpi", №11, s.2,1980), Ə. Rəzzaq "Pələng balası" ("Ədəbiyyat və incəsənət", 6 iyul 1980), Zülfiyyənin "Sənin sorağında" ("Ədəbiyyat və incəsənət", 19 iyul 1976), Mirmöhsün "Kənd həkimi" ("Ədəbiyyat və incəsənət", 15 avqust 1980), Jümənniyaz Jabbarov "Bakı şəhərində" ("Ədəbiyyat və incəsənət", 6 iyun 1979), Ş. Feyzi "Laləzar diyar" ("Kommunist", 2 iyul 1981), Y. Şahmansur "Çərək əsr yaşı var" ("Sovet kəndi", 31 may 1979), Şükrulla "Əfsus" ("Ədəbiyyat və incəsənət" 14 sentyabr 1979) və s. özbək şairlərinin poeziya nümunələrini göstərmək olar. Xəlil Rza Ulutürkün tərcümə yaradıcılığında nəsr nümunəsi olaraq, 1971-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında (№7, s.118-123) nəşr etdirdiyi Nur Səmərin "Şölə" hekayəsini göstərmək olar.

Tədqiqatçı alim Əlizadə Əsgərlinin "Milli ideal mücahidi" monoqrafiyasında (62) böyük şair və ictimai xadim, nəhəng vətəndaş Xəlil Rzanın həyat və yaradıcılığı, yaradıcılıq xüsusiyyətləri milli özünüdərk, milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsindəki fəaliyyətindən, onun türkçülük, turançılıq məfkurəsini özündə əks etdirən yaradıcılıq nümunələrindən söhbət açılmışdır. Monoqrafiyada böyük şairin yaradıcılığının mühüm səhifəsi olan Özbəkistanla, özbək ədəbiyyatı ilə bağlı hissəsinə də xüsusi yer verilmişdir. Müəllif imkan daxilində Ulutürkün yaradıcı həyatının "özbək səhifəsi"nə nə qədər geniş yer ayırsa da, bütünlüklə əhatə olunmamışdır. Bunun da əsas səbəblərindən biri odur ki, şairin yaradıcılıq dünyasının "özbək səhifəsi" o qədər zəngin, əhatəli, rəngarəng, çoxşaxəlidir ki, bunu bir kitab və ya bir monoqrafiyada əks etdirmək mümkün deyildir. X.R.Ulutürk demək olar ki, bəlkə də elə bir özbək yazarı-şairi, ədəbiyyatşünası yoxdur ki, onun yaradıcılığına üz tutmasın, münasibətini bildirməsin və ya tərcümələr etməsin. Bütün bunlar əlbəttə, bir, iki üç... kitaba, monoqrafiyaya, dissertasiyaya sığışası mövzu deyildir. Xəlil Rza məhz milli məfkurəsi ilə Ulutürk zirvəsinə qalxmışdır. Xəlil Rza imzasıyla şöhrətlənən görkəmli şair türkçülük, turançılıq kökünə xidmətləri ilə elə bir zirvə fəth etdi ki, o, adına Ulutürk təxəllüsü əlavə edərkən, həm ictimai, həm də ədəbi aləmdə bu imza çox təbii, normal və olduğu kimi qarşılandı. Yeni əlavə edilmiş ad yalnız imza kimi görsənmədi-bu, Xəlil Rzanın fəth etdiyi zirvə-Ulutürkçülük zirvəsinin qələbəsi idi -

*Avropanı oyatdı Atillanın qılıncı, O qılıncı
Füzuli qələminə çevirən cürət, ləyaqət, mənəm.
Min-min sözü bəxş edən, Bəşər atası türkəm.
Qulaq as, ey əqli kəm. Məndən başlanırsan tarix.
Tarix qədər qocaman, tarix qədər müdrikəm.
Türkəm nəçə millətə öz qanımı vermişəm.
Dənizlər bətnimdədir, ümmanımı vermişəm.
Mən jüfür yox, tarixin kəhkəşan tək yoluyam.
Dədə Qorqud, Alpamış, Manasam, Koroğluyam.
Şeyrin, elmin, rübabın ilk bahar nəsimiyəm.
Türküstanda Fərabi, İrakda Nəsimiyəm.
Bir qanadım Nəvai, o biri Yunis İmrə,
Öyrən, hansı məqamda endim səmaddan yerə!*

Bir sözlə desək, bütün bu deyilənlərin hamısı- şeirlərindəki odlu tərənnümdən tutmuş məqalələrindəki dərin təhlillərə qədər, təرجümlərindəki gözəllikdən tutmuş gündəliklərindəki çılğın yaşantılara qədər Özbəkistanla, özbək ədəbiyyatı, özbək mənəviyyatı ilə bağlı olan nə varsa, bütövlükdə götürəndə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixində böyük şair və ölməz vətəndaş Xəlil Rza Ulutürkün əvəzolunmaz yerini və əlçatmaz mövqeyini açıq-aydın göstərməkdədir.

5.2. Ədəbi cərəyanların yeni təmayülləri

1991-ci ildən etibarən hər iki ölkənin – Azərbaycanın və Özbəkistanın hüquqi siyasi, ictimai-iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatında tamamilə yeni bir dövr başlandı. Azadlıq və istiqlaliyyət hər iki qandaş və qardaş xalqın əsrlər davamında ən böyük arzusu, ürəyində ağrıya çevrilən ən ağır nisgili idi. Tarixin amansız hökmü ilə keçən əsrin əvvəllərində Kokanda elan edilmiş Türküstan Muxtariyyətinin ömrü (1917-1918) də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ömrü (1918-1920) kimi qısa olmuşdu. Hər iki quruluş qanlı imperiya orduları tərəfindən silah gücünə və böyük qurbanlar hesabına darmadağın edildikdən sonra müəyyən illər keçər-keçməz, Stalin repressiyası başqa xalqlar sırasında, Azərbaycan və özbək xalqlarının bütün düşünən beyinlərini, hürrlüksevər qüvvələrini, əsil ziyalı oğullarını yenidən ölüm «imtahanı»na çəkmiş və onların böyük əksəriyyətini amansızcasına məhv etmişdi. Bütün bu dəhşətlər və imperiya havadarlarının min cür hiyləsi ilə hər iki ölkədə müstəqillik ərəfəsində tökülən nahaq və günahsız qanlar ən çox ədəbiyyatın yaddaşında yaşayırdı və ilk növbədə, ədəbiyyatın vicdanını ağrıdırdı. Odur ki, hər iki ölkənin şair və yazıçıları müstəqilliyin elan olunmasını yalnız böyük sevinc və dərin inam hissi ilə qarşılamaqla kifayətlənmədilər. İstiqlal, bir tərəfdən onlardakı bağlı sandıqların açılmasına şərait yaratdı, digər tərəfdən, sovet dönəmində yaxın və uzaq keçmişə dair qadağan olunmuş mövzularda yeni-yeni əsərlərin yazılmalarına yol açdı. Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Qabil, Cabir Novruz, Yusif Səmədoğlu, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Maqşud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov, Fikrət Qoca, Vaqif Səmədoğlu, Zəlimxan Yaqub və başqa Azərbaycan şair və yazıçılarının, Abdulla Arif, Erkin Vahid, Rauf Pərvi Öztürk, Adil Yaqubov, Pirimqul Qadirov, Şükür Xalmirzəyev, Şükürulla Ötkür Haşimov, Həlimə Xudaverdiyeva, Aydın Hacıyeva, Osman Əzim, Şövkət Rəhman, Xurşud Dövrən, Şərifə Səlimova, Yoldaş Elçibəy, Osman Yaşar və başqa özbək şair və yazıçılarının İstiqlal dönəmində yaratdıqları əsərlərdə yuxarıda sadalanan keçmiş faciələrinin bədii əks-sədası və ya təsviri fonunda iki xalqın taleyindəki müştərək cəhətləri sezmək çətin deyil. Məhz elə ona görədir ki, müstəqillik illərində istər Azərbaycan dilindən özbəkcəyə, istərsə özbək dilindən azərbaycancaya tərcümə olunan nümunələrin böyük bir hissəsini, hətta onlardan bəziləri müstəqillikdən qabaq yazılmış olsa belə, bu və ya digər İstiqlal ruhu ilə səsleşən, vətənpərvər obrazları və hürrlüksevər qəhrəmanları ilə seçilən əsərlər təşkil edir. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Fikrət Qoca, Vaqif Səmədoğlu, Ramiz Rövşən, Vaqif Bayatlı şeirlərinin, Yusif Səmədoğlunun «Qətl günü», Anarın «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi», Əkrəm Əylislinin «Kür qırağının meşələri», Elçinin «Toyğun diri qalması», Ağamalı Sadiqin «Başsız» adlı roman və povestlərinin özbək dilinə, eləcə də Abdulla Arif, Erkin Vahid, Osman Əzim, Osman Qoşqar, Tahir Qəhhar, Şövkət Rəhman, Dilək Cörə şeirlərinin, Xeyrəddin Sultanovun «Ya Cəməşid!», Əbdülhəmid İsmayılın «İki qocanın tarixçəsi» kimi nəsr əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrini ayrıca vurğulamaq lazımdır.

Müstəqilliyə nail olduqdan sonra Azərbaycanla Özbəkistan arasındakı əlaqə və münasibətləri, başqa ölkələr və xalqlarla olduğu kimi, bir çox sahələrdə (hüquqi, ictimai-siyasi,

iqtisadi və s.) yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurmaq lazım gəldi. Ancaq mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət əzəldən dostluq və qardaşlıq, birlik və həmrəylik carçısı kimi öz sülhsevər missiyası ilə ictimai həyatın elə sahələrindəndir ki, onun yeni mərhələlərdə öz beynəlxalq əlaqələrini davam etdirməsi və genişləndirməsi üçün çox vaxt müəyyən sazişlər və müqavilələrə xüsusi ehtiyac duyulmur. Bu münasibətlər üçün, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı üçün ən təsirli sənəd və ya müqavilə ölkələr və xalqlar arasında dostluq tellərinin, gediş-gəlişin, ədəbi-mədəni tədbirlərin, müəyyən təcrübə mübadilələrinin davam etməsidir.

Bu cəhətdən Azərbaycan və Özbəkistan Dövlət başçıları və nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı rəsmi səfərləri (1996, 1997, 2004), dostluq, iqtisadi və əməkdaşlıq timsalı olan səfirliklərin fəaliyyətə başlaması İstiqlal dönməsində Azərbaycan özbək ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafına güclü təkan verən amillərdəndir. Burada yeri gəlmişkən, Azərbaycandakı Özbəkistan səfirliyinin Azərbaycan Mədəniyyət Fondu və Azərbaycan –özbək Dostluq cəmiyyəti ilə birgəlikdə keçirdiyi bir sıra tədbirləri – Xəlil Rza Ulutürkün «Turan çələri» kitabının təqdimatı mərasimini (2006), Əlişir Nəvai yaradıcılığına onun «Mizan ul-ovzan» əsərinin tərcüməsinə və «Şərq təranələri» nə həsr olunmuş gecəni (2007), eləcə də, Özbəkistandakı Azərbaycan səfirliyinin Əbu Reyhan Buruni adına Daşkənd Dövlət Texnika Universiteti ilə birgə təşkil etdiyi «Azərbaycan günü» bayramını (2005), Beynəlmiləl mədəniyyət mərkəzi ilə müştərək hazırladığı Novruz şənliyini (2005) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bəzən qandaş və qardaş xalqların müştərək mənəvi dəyərlərinin bu cür tədbirlərlə ön plana çəkilməsi ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında hər hansı məqalənin yaxud oçerkin əks-sədasından daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbi-mədəni əlaqələrin tərəqqisində geniş miqyaslı tədbirlərin rolundan söz gedərkən, son bir neçə ildə, Azərbaycan paytaxtında keçirilən Dünya azərbaycanlılarının I və II qurultaylarını (2001, 2006), Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin Bakı forumunu (2007), Türk xalqlarının XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayını (2007) xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu tədbirlərdə iştirak edən Özbəkistan nümayəndələri arasında Firudin Səfərov, Nəsrəddin Məhəmmədi, Ömər Salmanov, Yaşar Qasimov, Akif Azalp kimi tanınmış ədəbiyyat və incəsənət, elm və mədəniyyət xadimlərinin müstəqillik dövrü Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında özünəməxsus yeri vardır.

Nəsrəddin Məhəmmədi Özbəkistanda Azərbaycan poeziyasının, ilk növbədə, Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin mütərcimi kimi tanınır. Ancaq Özbəkistan Respublikası Beynəlmiləl mədəniyyət mərkəzinin rəhbəri kimi onun fəaliyyəti son illərdə daha çox Azərbaycan və özbək ədəbiyyatları və mədəniyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi və möhkəmlənməsi sahəsində də diqqəti cəlb edir.

Ömər Salmanov isə daha çox Özbəkistanda yaşayan Ahıska Türklərinin lideri, Ahıska Türk milli-mədəni mərkəzinin sədri kimi tanınsa da, onun çoxillik rəhbərlik və yaradıcılıq fəaliyyətində özbək və Azərbaycan mədəniyyətlərinin dostluğu mövzusu xüsusi yer tutur. Bunun da öxünəməxsus səbəbi var. Məlumdur ki, 1944-cü ildə amansız Stalin rejiminin günahsız qurbanlarından biri kimi Ahıska türkləri sabiq İttifaqın müxtəlif bölgələrinə sürgün olunsalar da, onlar sonralar ən çox iki türkdilli respublikada-Özbəkistanda və Azərbaycanda qərar tutmuşdular. Müstəqillik illərində istər Özbəkistanda, istərsə də Azərbaycan Ahıska türklərinin milli-mənəvi dəyərlərinin üzə çıxması və tərəqqisi üçün yaradılan şərait nəticəsində onların hər iki ölkədə mədəni yüksəliş sahəsindəki uğurları və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri istər-istəməz həmin ölkələrin əsas əhalisinin – özbək və Azərbaycan xalqlarının mədəniyyəti ilə bir çox cəhətdən əlaqədar şəkildə baş vermişdir. Bu və buna bənzər faktlar ədəbi-mədəni əlaqə və qarşılıqlı təsirin elmi—nəzəri cəhətdən tamamilə bəm-başqa, yeni və vasitəli təzahür formasını qeyd etməyə və üzə çıxarmağa əsas verir. O, cümlədən Azərbaycan –özbək ədəbi- mədəni əlaqələrinin belə vasitəli təzahür formasını Ömər Salmanovun müxtəlif illərdə özbək mətbuatındakı məqalə və çıxışlarında

müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda, Özbəkistan «Xalq birliyi» hərəkatının həmsədri kimi Ömər Salmanovun İstiqlalın mənəvi dəyərlərinə həsr olunmuş konfranslarda və beynəlxalq tədbirlərdəki məruzə və çıxışlarının mərkəzində xalqlar dostluğu və mədəniyyətlər müştərikliyi aparıcı yer tutur. Ahıska türklərinin milli-mənəvi dəyərlərini tədqiq və təbliğ etməklə yanaşı o, özbək – Azərbaycan dostluğu və qardaşlığının, Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin xeyirxah təbliğatlarından biri sayılır. Təsadüfi deyil ki, Ömər Salmanov xalqlar və mədəniyyətlər dostluğu sahəsindəki xidmətlərinə görə Özbəkistan hökuməti tərəfindən «Dostluq» ordeni ilə mükafatlandırılmışdır. Millətlərarası birlik və rus dillərində nəşr olunan «Birlik – Edinstvo» qəzetində dərc edilmiş «Müqəddəs yurd övladiyam» adlı yazısında da görmək olar (316). Heç də təsadüfi deyil ki, həmin qəzetin eyni nömrəsinin «Şeiriyyət gülşəni» səhifəsində həmvətənlimiz, şair Akif Azapın özbək dilində 10 şeirdən ibarət böyük bir silsiləsi çap olunmuşdur (309, s.5).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrinin ciddi uğurlarından danışarkən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təşəbbüsü ilə, eyni zamanda, «Dünya ədəbiyyatı» jurnalı, «525-ci qəzet, Atatürk mərkəzi və başqa təşkilatların iştirakı ilə 2005-ci ildə (4-3 avqust) Azərbaycan paytaxtında təşkil olunmuş «Tərcümə məsələləri və qloballaşma» mövzusunda Bakı beynəlxalq konfransının gündəliyi üzərində, eləcə də bu tədbirlərlə əlaqədar Azərbaycan və özbək dillərində nəşr olunmuş ədəbi materiallar haqqında ətraflı dayanmaq lazım gəlir.

«UGART cəhdləri» (Özbəkistan, Gürcüstan, Azərbaycan: yaradıcılıq – tərcümə cəhdləri) adlı bu konfransın rəsmi gündəliyi Azərbaycan Yazıçılar birliyinin sədri, xalq yazıçısı və millət vəkili Anarla, eləcə də, İdarə heyətinin üzvləri ilə, Gənclər, İdman və Turizm naziri Əbülfəz Qarayevlə, Milli məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, yazıçı Hidayət Orucovla görüşlər və iki gün ərzində Atatürk mərkəzində keçirilən seminarlardan ibarət olub, tədbirlərdəki fikir mübadiləsi və çıxışlarda Özbəkistan yazarları (Rəna Əzimova, Osman Əzim, Akif Azalp, Mirpolad Mirzə, Osman Qoşqar) və Gürcüstan ədibləri (Şota İtaşvili, Bessarion Xvedelidze, Qaqa Naxusrişvili, Zviad Patiani, Zurab Rtveliaşvili) ilə birgə Azərbaycan yazıçıları da (Səlim Babullaoglu, Rafiq Həşimov, Elçin Hüseynbəyli, Səyavuş Məmmədzadə, İmir Məmmədli, Məqsəd Nur, Əsəd Cahangir, Günel Mövlud və başqaları) iştirak etmişlər.

Konfransın işi Azərbaycanın kütləvi informasiya vastələrində də kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Ancaq nəşr olunmuş ədəbi materiallar deyəndə biz, ilk növbədə, Azərbaycandakı «Dünya ədəbiyyatı» jurnalı ilə Özbəkistandakı «Cahan ədəbiyyatı» dərgisinin sözü gedən beynəlxalq tədbirlə əlaqədar xüsusi buraxılışlarını nəzərdə tuturuq. «Dünya ədəbiyyatı» jurnalının bu buraxılışı «UGART – çağdaş özbək və gürcü ədəbiyyatlarından seçmələr» adı altında kitab şəklində çapdan çıxmışdır (207). Buraxılış üzərində onun adı özbək və gürcü dillərində də qeyd olunmuşdur. Kitabın birinci hissəsi (207, s.4-95) çağdaş özbək, ikinci hissəsi isə çağdaş gürcü (207, s. 96-199) ədəbiyyatından Azərbaycan oxucusuna seçmə nümunələr təqdim etmişdir. Buraxılışın sonunda mündəricatla birlikdə hər iki ədəbiyyata mənsub müəlliflər haqqında qısaca məlumat da (207, s. 200-2006) verilmişdir.

Tədqiqatımızın mövzusu ilə birbaşa əlaqədar «Çağdaş özbək ədəbiyyatından seçmələr» bölməsinə gəlsək, bu bölmə ədəbiyyatşünas, şair və tərcüməçi Akif Azalpın «Şərqlə Qərbin yol ayrıcında (Çağdaş özbək şeirinə bir baxış)» adlı icmal məqaləsi ilə açılır (207). Məqalədə keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən özbək poeziyasında baş verən dəyişikliklərə və 80-90-cı illər şeiriyyətindəki yeniliklərə diqqəti yönəldən müəllif fikirlərini Abdulla Arif, Erkin Vahidov, Rauf Pərfi Öztürk, Həlimə Xudaverdiyeva, Osman Əzim, Şövkət Rəhman, Dilək Çörə, Yoldaş Elçibəy, Məhəmməd Yusif, Xurşud Dövrən və başqa istedadların ciddi poetik uğurları ilə əsaslandırır. Məqalənin özünəməxsus bir cəhəti ondan ibarətdir ki, onda müəllif qardaş ölkə

şairlərinin Azərbaycan xalqının taleyinə münasibətini də yaddan çıxarmır: «Beləliklə, həmişə hamıdan haqlı olan və dünya miqyasında baş verən haqsızlıqlara, gözgörsi cinayətlərə qarşı meydan oxuyan şeiriyyət «Azərbaycan, sən tək deyilsən!» (Rauf Pərvi Öztürk) nidasından tutmuş amansız Xocalı qırğınının qurbanlarına deyilən «Mən ölmüşəm sizinlə birgə!» (Xurşud Dövrən) acısına qədər ən yanıqlı yaşantıları ilə hiyləgər və yırtıcı siyasətlərin qurğusunda təklənən qardaş xalqın səsinə səs verməyə başladı» (Adil A.)

Həssas ədəbiyyatşünas icmal səciyyəsi daşıyan bu yığcam məqalədə İstiqlal dövrü özbək poeziyasının əsas istiqamətlərini və ən mühüm xüsusiyyətlərini özünəməxsus tərzdə ümumləşdirə bilmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də, müəllifin fikrinə görə, çağdaş özbək şeiriyyətində şairə səsinin, qadın yaşantılarının kifayət qədər geniş yerə və sanballı mövqeyə malik olması ilə bağlıdır. Bu mənada müəllif Tutubikə, Möhtərəm Uluğova, Fərağət Kamalqızı, Aygün Suyundukova, Fəriqə Əfruz, Xasiyyət Rüstəмова kimi müxtəlif ədəbi «axın»lara mənsub bir sıra şairlərin uğurlarını vurğulayır. Bu münasibətlə Akif Azalp yazır: «Çağdaş özbək şeirinin bədii vüsət və qayəvi mündəricəsi haqqında söz gedəndə onun qütblərində hər cəhətdən xüsusi yer tutan qadın şairlər üzərindən sükutla keçmək mümkün deyil. Bizə az-çox tanış olan müxtəlif ədəbiyyatların müqayisəli mənzərəsi fonunda baxılacaq olsa, bugünkü özbək şeirində bu hadisə özünə ayrıca diqqət yetirməyi tələb edir. Buna əmin olmaq üçün onun nəfəsindən qopan son haraylardan birinin – «Dünya tarixi» kitabına yazı» şeirinin sonuncu misralarına diqqət etmək kifayətdir:

*... Dönməz şairlərin yandığı tonqal,
Xainlərin sinə gərdiyi kürsü.
Ah, min cür fəlakət yaxasında lal,
Gül kimi əsərək böyüyən Arzu.*

*O gülün qəsdində min bir kinlərdən
Qan daman qılınclar, saysız göz dağı...
Ölürəm: dışımda sərhədsiz Vətən,
İçimdə göylərə sığmayan ağı ... (Nadir Afaqlı)*

«Dünya ədəbiyyatı»nın sözü gedən xüsusi buraxılışında müasir özbək şeiriyyətinin Abdulla Arif (S. Babullaoğlu), Osman Əzim (A. Azalp), Bəhram Ruziməhəmməd (G. Mövlud), Eşkabil Şükür (G. Mövlud), İqbal Mirzə (A. Azalp), Mirpolad Mirzə (G. Mövlud), Əziz Səid (S. Babullaoğlu), Osman Qoşqar (A. Azalp), Qoşqar Nərqabil (A. Azalp), Siracəddin Səyyid (G. Mövlud), Xasiyyət Rüstəмова (A. Azalp), Xurşud Dövrən (S. Babullaoğlu) kimi nümayəndələrinin tərcümə şeirləri və çağdaş özbək nəsrindən Xeyrəddin Sultanovun «Ya cəmşid!» (M. Nur), Əbdülhəmid İsmayılın «İki qocanın tarixçəsi» (P. Yusif) adlı tərcümə hekayələri verilmişdir.

Özbəkistan tərəfindən «Cahan ədəbiyyatı» jurnalının 2005-ci ilin 5-ci (may) nömrəsində, «Ədəbi əlaqələr» rubrikası, «Ömürlərdən uzun sevgimiz» (Azərbaycan ədibləri qonağımızdır) sərlövhəsi altında ədəbiyyatımızdan seçmələrə ayrılan bölmə (315, s.134-157) tənqidçi Əsəd Cahangirin «Yeni şeiriyyət üfüqləri» adlı məqaləsi ilə başlanır. Müəllif yazısında seçdiyi nümunələri, öz mülahizələrinə misal olaraq gətirdiyi şairləri və onların bədii axtarışlarındakı özünəməxsus xüsusiyyətləri məqalənin əvvəlində ortaya qoyduğu təsnifat üzrə ümumiləşdirir.

O yazır: «Müasir Azərbaycan şeiriyyəti təxminən min beş yüzillik türk xalqları ədəbiyyatı əsasında təşəkkül tapmışdır. Eyni zamanda o, Avropa, xüsusən, türk və rus poeziyasının qabaqcıl ənənələrinin təsiri altında inkişaf etməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycan şeiriyyətində bir neçə

aparıcı istiqamət mövcuddur: Realist şeiriyyət; Romantik-rəmzi şeiriyyət; Modern şeiriyyət; Postmodern şeiriyyət (315, s.134).

Giriş məqalədən sonra özbək oxucularına Əlisəmid Kür, Adil Mirseyid, Ədalət Əsgəroğlu, Rasim Qaraca, Qulu Ağsəs, Səlim Babullaoğlu, Zahir Əzəmət, Aqşin, Nicat Məmmədov, Esmira Serova kimi şairlərin, Tehran Alışanoğlu, Rafiq Həşimov, Elçin Hüseynbəyli, Məqsəd Nur kimi tənqidçi və yazıçıların qələminə mənsub nümunələr təqdim olunmuşdur. Hər bir qələm sahibinə aid nümunə və örnəklərin əvvəlində onların yazarı haqqında qısaca məlumat da verilmişdir. Şeirləri, hekayələri və məqalələri özbək dilinə Feyzi Şahismayıl, Xasiyyət Rüstəмова, Osman Qoşqar, Mirpolad Mirzə, İqbal Mirzə, Etqabil Şükür, Əzəm Abidov, Osman Əzim, Dildarə Əliyeva və Ülkər kimi özbək şair və yazıçıları tərcümə etmişlər.

İstər Azərbaycan dilindəki, istər özbək dilindəki tərcümələrin bədii səviyyəsi haqqında geniş mülahizələr söyləməyə tədqiqatımızın həcmi də, istiqaməti də imkan vermir. Ancaq bir məsələnin üstündən sükutla keçmək də olmur. Dilləri bir-birinə nə qədər yaxın bu ədəbiyyatları hətta sovet dövründə belə orijinaldan çevirməyin gözəl nümunələri (Xəlil Rza Ulutürk tərcümələrini xatırlatmaq kifayətdir) olduğu halda, bugün hər iki jurnaldakı tərcümələrin, bəziləri (Akif Azalp, Xasiyyət Rüstəмова və başqalarının tərcümələri) istisna olmaqla, böyük əksəriyyətinin rus dilindən edildiyi yalnız və yalnız təəssüf doğurur. Nəticədə incə mətləblərin, dərin mənaların və obrazların taleyini bir tərəfə qoyaraq, hətta bir şairin eyni kitabının adı iki yerdə iki cür tərcümə olunduğundan, təkrar özbəkcədən Azərbaycan dilinə çevirəndə bir yerdə (315, s.136) “Yolun gözləyəni var” kimi, başqa yerdə (315, s.140) “Yolu qarşıla!” kimi alınır.

Bununla belə, müxtəlif çevirmələrin müxtəlif səviyyəsinə baxmayaraq, tərcümə məsələləri və globalaşma mövzusunda “Bakı Beynəlxalq konfransını”, eləcə də, “Dünya ədəbiyyatı” və “Cahan ədəbiyyatı”nda dərc olunan materialların İstiqlal dövrü Azərbaycan–özbək elmi-ədəbi əlaqələrinin inkişafında xüsusi yeri vardır.

Müstəqillik illərində ədəbi əlaqələrin inkişafındakı əsas cəhətləri və yeni xüsusiyyətləri təxminən aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür.

– Müstəqillik dövrü Azərbaycanın və Özbəkistanın yeni tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini eyni məqsədlər yolunda, eyni ideallar uğrunda səfərbər etdiyindən Azərbaycan - özbək ədəbi əlaqələri sovet dönəmindən fərqli olaraq, daha çox iki müstəqil ədəbi mühitin, iki mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətləri yenidən qurmaq, unudulmuş qədim ənənələri yenidən üzə çıxarmaq təmayülü əsasında inkişaf etməyə başladı.

– Qarşılıqlı yeni əlaqələr XX əsrin başqa tarixi mərhələlərində qazanılmış nailiyyətlərlə vəhdət təşkil edib, onlardan biri ikincisini zənginləşdirmədə və tərəqqi etdirmədə mühüm rol oynadı.

– Müstəqillik dönəmində iki qandaş və qardaş xalqın ədəbi ənənələrini, mənəvi dəyərlərini özündə təmərküzləşdirən ədəbiyyat hadisələrinin formalaşması özü ilə birgə Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrinin yeni təzahür formalarını üzə çıxardı.

NƏTİCƏ

Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrinin çoxəsrlik tarixi, inkişaf dövrləri və mərhələləri, onların müştərək cəhətləri və fərqli xüsusiyyətləri, müxtəlif ədəbi simaların ədəbi növlər və janrların tərəqqisinə təsiri, ictimai-siyasi həyatdakı amillərin hər cür təmayüllərin təşəkkül tapmasındakı rolu kimi çoxlu məsələlər, eyni zamanda, bu məsələlərin əsasında duran saysız-hesabsız bədii faktlar və hadisələr son nəticədə bir sıra ümumi xülasələrə gətirib çıxarır:

– Azərbaycan və özbək folklorundakı motivlər, yaxın süjetlər və müştərək məqamlar, bir tərəfdən, qandaş və qardaş xalqların eyni köklərdən eyni inanc və tapıntılardan, eyni mifoloji və dini təsəvvürlərdən bəhrələndiyini göstərsə, digər tərəfdən bu xalqların eyni ideallar uğrunda mübarizəsindən, eyni arzu-istəklərlə yaşayıb-yaratdığından irəli gəlir. Bu isə, öz növbəsində, qədim türk folklorunun özünəməxsus milli təbiəti ilə bir sırada, onun ümumbəşəri mahiyyətini də səciyyələndirir.

– Hər iki xalqın yazılı ədəbiyatındakı ənənə müştərikliyi bir-birindən fərqli iki mənbədən qaynaqlanır. Əgər epik janrlarda («Qutadqu bilik», «Xəmsə» və s.) daha çox nəzərə çarpan nümunəvi müsbət qəhrəman və ya tipik mənfi obraz yaratmaq ənənəsi daha çox folklordakı qəhrəmanlıq dastanlarından gəlsə, lirik janrlardakı poetik, məharətli üsullar və klassik ədəbiyyata xas bədii təsvir vasitələri xalq lirikasının xəzinəsi ilə yanbayan, qədim Şərq poetikasının ilk mənbələrindən qidalanır.

– Ənənələrin müştərikliyi və zənginləşmə qaynaqlarının eyniliyi tarix boyu ədəbi əlaqə ilə çiyin-çiyinə duran, lazım gələndə ön sıraya çıxan, özünü daha qabarıq biruzə verən ədəbi təsir amilini kölgədə qoymamalıdır. Ədəbi təsir daha çox ədəbiyyatlardan birinin başqalarına nisbətən çiçəklənmə mərhələsini yaşadığı dövrlərdə və həmin yüksəlişin mərkəzində duran böyük dahilərin yaradıcılığı ilə bağlı şəkildə baş verir. Bu cəhətdən xəmsəçilik ənənəsi dahi Nizaminin təkcə qardaş özbək ədəbiyyatına deyil, bütün Şərq ədəbiyyatına layiqli «töhfə»si idi və Nəvaidən başqa özbək şairləri də bu töhfədən layiqincə bəhrələndi. XV əsrdə isə dahi Nəvainin özü türkcə hər cəhətdən qüdrətli əsərlər yaratmaq ənənəsinə bünövrə qoydu və özündən sonrakı bir neçə əsrlik türkdilli ədəbiyyata böyük təsir göstərdi. Bu mənada Qafur Qulamın «Biri birinə şagird, biri birinə ustad!» misrasında, eyni zamanda, elmi cəhətdən sanballı bir tezisi də ifadə olunub. Azərbaycan və özbək ədəbiyyatları çoxəsrlik və çoxtərəfli əlaqələri tarixində, əgər dərinlən diqqət yetirilərsə, biri ikincisindən («ustad»undan) aldığı mənəvi «borc»u vaxtı gələndə, tarixi şərait yetişəndə onun («şagird»inin) özünə artıqlaması ilə qaytarıb. Bunu Nizami və Nəvaidən başqa Nəsimi, Füzuli, Sabir, Cavid kimi Azərbaycan, eyni zamanda, Lütfi, Babür, Məsrəb, Qədiri kimi özbək klassikləri haqqında da demək mümkündür.

– Ədəbi əlaqə və təsirin güclənməsi, bir tərəfdən dövrlər və simaların mövqeyi və qüdrəti ilə bağlı baş vermişsə, başqa tərəfdən müəyyən dövrlərdə yeni ədəbi növlər, yeni janrlar və yeni təmayüllərin mühitlərdən birində aparıcı qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan teatri və dramaturgiyasının özbək ədəbiyyatına təsiri də məhz bu təmayülün nəticəsidir.

– Müstəqillik dövrünün qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrində müşahidə olunan özünəməxsus hadisələr, bir ədəbi simanın yaradıcılığında iki ədəbi mühit ənənələrinin sintezləşməsi və ya hər iki ölkədə yaşayan eyni etnik azlığın mədəni «körpü» rolunu oynayaraq iki xalqın ədəbi ənənələrini bir-birinə ötürməsi təkcə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin deyil, ümumən ədəbi-mədəni əlaqələrin

yeni təzahür formaları kimi diqqəti cəlb edir. Bu isə ədəbi əlaqələrin nəzəri əsaslarının dərinləşdirilməsi və miqyasının genişləndirilməsi baxımından olduqca qiymətli və əhəmiyyətli material verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbaszadə Hüseyn. Onun nəğmələri (Zülfüyyənin yaradıcılığı haqqında). - "Azərbaycan qadını", 1979, №8.
2. Abdulla Qəhhar-"Ədəbiyyat və incəsənət", 21 sentyabr 1957.
3. Abdulla Qəhhar: nekroloq.- "Ədəbiyyat və incəsənət", 1 iyun 1968.
4. Abdullayev Vahid. Füzuli və özbək ədəbiyyatı. S. M. Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri.-B., ADU nəşriyyatı, 1958, №2.
5. Alimcan Həmid. Sən doğulan gün (şeir və poemalar). Tərcümə ed. Əhəd Muxtar – B. , Yazıçı, 1979. 96 s.
6. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. – B. , «Azərbaycan», 2 cildə, I cild, 1999. 911 s.
7. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. – B. , «Azərbaycan», 2 cildə, II cild, 2000. 1013 s.
8. Araslı Həmid. Böyük şair. - Ə. Nəvai. «Fərhad və Şirin» kitabı, B. , Azərənəşr, 1968. s. . 3-11.
9. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şair Füzuli. – B., EA nəşriyyatı, 1958.
10. Araslı Həmid. Nəvai və Füzuli. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 30 may 1980.
11. Araslı Həmid. Əlişir Nəvai və yaradıcılığı. - "İnqilab və mədəniyyət", 1948, №5.
12. Araslı Həmid. Əlişir Nəvai. - "Azərbaycan müəllimi", 13 may 1948.
13. Araslı Həmid. Əlişir Nəvai. - "Pioner", 1948, №5.
14. Araslı Həmid. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. – "Revolusiya i kultura", 1940, №7 (172).
15. Araslı Həmid. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. – "Kommunist", 5 may 1948.
16. Araslı Həmid. Nizami və Nəvai - «Ədəbiyyat qəzeti», 12 mart 1940.
17. Arzumanlı Vəqif. Ədəbiyyata qovuşan sənət.– B., Gənclik, 1976, 112 s.
18. Arzumanlı Vəqif. Səməd Vurğun və SSRİ xalqlar poeziyası- "Azərbaycan", 1976, №7, s.140-148.
19. Aybək. Müqəddəs qan (tərcümə edən Nağı Nağıyev) – B. , Gənclik, 1959. 334 s.
20. Aybək. Müqəddəs qan (tərcümə edən Nağı Nağıyev) – B. , Gənclik, 1979. 304 s.
21. Arif Məmməd. Əlişir Nəvai. - "Kommunist", 15 may 1948.
22. Aripov Abdulla. Bir cüt qaragöz (şeir və poemalar) Tərcümə ed. S. Sərxanlı – B., Yazıçı, 1988. 87 s.
23. Aripov Abdulla. Azərbaycan (şeir). Tərcümə ed. Bəxtiyar Vahabzadə. - Ulduz, 1980, №11, s. 43.
24. Aripov Abdulla. Qardaşlıq bayramı.- "Kommunist", 2 oktyabr 1975.
25. Azalp Akif. "Sabahın işığı" – B. , «Yurd», 2004.
26. Azalp Akif. Turan havası (şeyrlər və tərcümələr). – B. , «Vətən», 2007.
27. Azalp Akif. Demə hansı qəlbin tüğyanıdır o!... – "Aydınlıq", 4 fevral, 2008.
28. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. cild I və II. – B. , Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı, 1960.
29. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI c. – B., ASE baş redaksiyası, 1982. 608 s.
30. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası,- B., ASE baş redaksiyası, IX cild , Bakı, 1980. 623 s.
31. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr.-B., Elm, 1985. 279 s.
32. Babacan Rənz. Dirilik suyu. (poema) Tərcümə ed. V. Rüstənzadə. -B. , Azərənəşr, 1979. 63 s.
33. Babacan Rənz. İşıqlar (şeyrlər və poema). Ön söz Nəbi Xəzrinin. -B. , Yazıçı, 1979. 94 s.
34. Bağırov Akif. Sabir və Əziz. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 3 aprel 1976.
35. Bağırov Nəriman. Yaradıcı xalq.– "Ədəbiyyat və incəsənət", 20 yanvar 1978.
36. Balalara hədiyyə (Qardaş Özbəkistanın uşaq şair və yazıçılarının şeir və hekayələri) – B. , Gənclik, 1979, 59 s.
37. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu bilik–B. , Gənclik, 1998, 336s.
38. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu bilik tərcümə edən X.R. Ulutürk –B. , Gənclik, 2003, 404s.
39. Beqdeli Qulamhüseyn. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu. – B. , Elm, 1970, 371 s.
40. Beqdeli Qulamhüseyn. Tapıntılar. - "Azərbaycan müəllimi", 20 yanvar 1978.
41. Binnətova Almaz. Könül könlədən su içər. (Qaraqalpaq şairi İ. Yusupov) – "Ədəbiyyat və incəsənət", 26 may 1989.
42. Cahani Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. – B. , Elm, 1979. s. 176.
43. Cabbarov Ənvər. Aybək (70 illiyi münasibətilə) – "Ədəbiyyat və incəsənət", yanvar, 1975.
44. Cəfərzadə Əzizə. Ustad Qafur Qulamla görüş. - "Ədəbiyyat və incəsənət", may, 1979.
45. Cəfərzadə M. "Güclü dalğa"nın gücü. – "Bakı", 29 yanvar 1973.
46. Çobanzadə Bəkir. Nəvai – dilçi.– "Kommunist", 4 mart 1926.
47. Dost ellər, dost nəğmələr (tərcümə edən Əhməd Cəmil) - B. , Gənclik, 1975, 222 s.
48. Dilbazi Yaqut. Zülfüyyənin şeyrləri Azərbaycan dilində.- "Azərbaycan", 1971, №7. s.110-113.
49. Dilbazi Mirvarid. On gün Özbəkistanda.- "Azərbaycan qadını", №9, 1980.
50. Əbdülvahabova Məqsudə. Özbəkçə-azərbaycanca folklor terminləri lüğəti– "Dədə Qorqud", 2002. II. s. 139-140.

51. Əbilov Aydın. İfadənin dəqiqliyi. Özbək dilindən tərcümə olunmuş dram əsərləri haqqında.- “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 iyul 1979.
52. Əbilov Aydın. Qalıblar haqqında roman (Ş. Rəşidovun eyni adlı romanı haqqında) – “Ədəbiyyat və incəsənət”, 30 oktyabr 1976.
53. Əfəndiyev Əmin. SSRİ xalqları ədəbiyyatı Azərbaycan dilində. Biblioqrafiya. -B. , Azərənşr, 1973, 114 s.
54. Əliyev Qulamhüseyn. Qardaş xalqın məhəbbəti.- “Ədəbiyyat və incəsənət”, 23. 03 . 1974.
55. Əliyev Qulamhüseyn. Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrindən –“Ədəbiyyat və incəsənət”, 24 oktyabr,1964.
56. Əliyev Qulamhüseyn. Özbək xalq şairi H. H. Niyazinin anadan olmasının 90 illiyi. -“Kommunist”, 6 mart 1979.
57. Əliyev Qulamhüseyn. Nəsimi və özbək ədəbiyyatı. - “Ədəbiyyat və incəsənət”, 26 iyul 1975.
58. Əliyev Qulamhüseyn. Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinə dair. -“Azərbaycan”, 1964, №10, s. 107.
59. Əliyev Qulamhüseyn. Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. - B., ADU nəşriyyatı, 1964.
60. Əliyev Qulamhüseyn. Molla Nəsrəddin və özbək həyatı. - “Azərbaycan”, 1966, №7, s. 173.
61. Əlimirzəyev Xəlid. Ş. Rəşidovun “Güclü dalğa” romanı haqqında.-“Bədii həqiqət uğrunda” kit.-da, B.,Yazıçı, 1984. 244 s.
62. Əsgərli Əlizadə. Milli ideal mücahidi-B., Elm, 2005.419 s.
63. Hüseyn Mehdi. Dostluq əlaqələri. - "Ədəbiyyat və incəsənət", 24 oktyabr 1964.
64. Xəlil Ağaverdi. M. Kaşqarlının elmi fəaliyyətində folklor-şünaslığın yeri.- “Dədə Qorqud”, 2002. IY. s. 44.
65. Xəlil Ağaverdi. M. Kaşqarlı: şəxsiyyəti və irsi. -“İnternet intellekt”dərgisi, B. , 2001.
66. Xəlilov Qulu. Əlaqələrin tədqiqi. - "Ədəbiyyat və incəsənət", 27 yanvar 1979.
67. Xəlilov Qulu.Vurğun ürəklərdədir-“Kommunist”, mart, 1976.
68. Xəlilov Pənah. Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrindən. – «Bakı», 5. iyun . 1979.
69. Xəlilov Pənah. Dostumuz, qardaşımız: Ədəbiyyatşünas Ləziz Kayumov haqqında.-"Ədəbiyyat və incəsənət", 23 may 1964.
70. Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II hissə – B. , Maarif, 1977, 360 s.
71. Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxabatı. – B. , ADU nəşri, 1956.
72. Xəzri Nəbi. Mirzə Uluğbəy (M. Şeyxzadənin dramı Azərbaycan dilində) -“Azərbaycan”, 1970, №5, s. 138-180.
73. Xəzri Nəbi. Rəmz-dostluq rəmzi- “Kommunist”, 3 iyun 1979.
74. Xəzri Nəbi. Şeir mənim üçün bir kainatdır (tərcümələr). – B., Gənclik, 1988. 405 s.
75. İbrahimov Mirzə. Nəvai yurdunun şan-şöhrəti - «Kommunist», 3 iyun 1979.
76. İbrahimov Mirzə. Sözün hikməti: M. Şeyxzadənin yaradıcılığı haqqında.- "Ədəbiyyat və incəsənət", 23 dekabr 1976.
77. İbrahimov Mirzə. Mənalı xəzinəsi. -"Ədəbiyyat və incəsənət", 21 sentyabr 1968.
78. İbrahimov A. Nəvai və Füzulinin bir cild içərisində yazılmış divanları. - “Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri”, 1954, c. X, №10, s. 747-748.
79. İkrəmov K. Kəndirbaz Mahmud. Povest. -B. , Azərənşr, 1965, 138 s.
80. İnaqamov R. “Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad” (Özbəkistan -Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixindən) -"Ədəbiyyat və incəsənət", 8 iyun 1979.
81. İsmayıl Hikmət. Nəvai və türk ədəbiyyatı. - “Maarif işçisi” məcmuəsi. - B. 1926.
82. İsmayıl Hikmət. Nəvai və türk ədəbiyyatı. - “Maarif işçisi” məcmuəsi. - B. , 1929, №11, s. 29 (qısa qeydlərdir).
83. Kamal Camal. Günəş çeşməsi: şeirlər və poemalar (tərcümə edən Bəxtiyar Vahabzadə). - B. , Yazıçı, 1989, 119 s.
84. Kəyümov Ləziz. Özbək ədəbiyyatı.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 8 yanvar 1972.
85. Kəyümov Ləziz. Böyük dostluq - «Kommunist», 30 may 1979.
86. Kəyümov Ləziz. Böyük dostluq – «Kommunist», 30 may 1979.
87. Köprülüzadə Fuad. Əlişir Nəvai - «Kommunist», 4 mart 1926.
88. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I-cild, I hissə. – B. , Azərənşr, 1925, s. 52.
89. Kuşmakov M. Ədəbi münasibətlərimiz – «Bakı», 4 iyun 1979.
90. Qafurov İbrahim. Sözün işığı: müasir özbək ədəbiyyatı haqqında düşüncələr (özbəkcədən çevirəni Yaşar Qasimov). – B. , Yazıçı, 1979, 110 s.
91. Qafurov İbrahim. İki xalqın adından. –«Bakı», 30 iyun 1980.
92. Qayıbov Naim. Qarşılıqlı ədəbi dostluq əlaqələri. -«Kommunist», 23 may 1979.
93. Qasimov Yaşar. Sabir və XX əsr özbək satirası. – «Ədəbiyyat və incəsənət», 1 iyun 1979.
94. Qasimov Yaşar. Dostluq duyğuları. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 20 avqust 1997.
95. Qardaşlıq çələngi: SSRİ xalqları poeziyası (tərcümə edən Xəlil Rza). - B. , Maarif, 1982, 328 s.
96. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərcümə edən X. S. Xocayev) – B. , Azərənşr, 1928. 234 s.

97. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərcümə edən X. S. Xocayev) – B. , Azərnəşr, 1929. 101 s.
98. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərcümə edən İ. İbrahimov)– B. , Uşaqgəncnəşr, 1960. 391 s.
99. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərcümə edən İ. İbrahimov) – B. , Gənclik, 1979. 342 s.
100. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərcümə edən İ. İbrahimov) – B. , Gənclik, 1987. 336 s.
101. Qədiri Abdulla. Mehrab əqrəbi (tərcümə edən Y. Məmmədov)– B. , Gənclik, 1970. 264 s.
102. Qəhhar Abdulla. Qoşaçınarın işıqları (tərcümə edən M. Mirkişiyev).-B. ,Azərnəşr, 1959,300 s.
- 103.Qəhhar Abdulla. Qoşaçınarın işıqları (tərcümə edən M. Mirkişiyev). -B. ,Yazıcı, 1979, 304 s.
- 104.Qulam Qafur. Səməd Vurğun: şeir (tərcümə edən Xəlil Rza) - «Şərq qapısı», 18 noyabr 1976.
105. Qulam Qafur. Ömrün baharında–B. , Yazıcı, 1979. 96 s.
106. Qulam Həmid. Ölməzlik (roman) -B., Gənclik, 1984.330 s.
107. Quluzadə Mirzəağa. «Fərhad və Şirin». - «Kommunist», 27 avqust 1948.
108. Quluzadə Mirzəağa. Füzuli və özbək ədəbiyyatı. –«Azərbaycan EA-nın Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)», 1963, №4, s. 63-78.
109. Quluzadə Mirzəağa. Füzulinin lirikası. -B., EA nəşriyyatı, 1963.
110. Mansurzadə Hacı Ağəddin. Özbəkistanda nəyim qaldı. - «Sumqayıt nəşriyyatı», 2000, 348 s.
111. Mansurzadə Ağəddin. Ədəbi- mədəni əlaqələr. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 1 iyul 1979.
112. Mahmudəliyev Turqunəli. H. H. Niyazi və Azərbaycan mədəniyyəti- «Ədəbiyyat və incəsənət», 9 oktyabr 1987.
113. Məmmədli Qulam. Gözəl ənənələr (XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycan- özbək dövrü mətbuatının inkişafı haqqında). - «Bakı», 8 iyun 1979.
114. Məmmədov Mehdi. Ədəbi-mədəni əlaqələrimizin tarixindən. - «Kommunist», 3 iyun 1979.
115. Məhəmməd Əli.Ecazkar Gəncəvi.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 27 noyabr 1989.
116. Məhəmmədxocayev Həsənxoca. Qırılmaz əlaqə. - «Azərbaycan gəncləri», 3 iyun 1980.
117. Məhərrəmli Camal. İki xalqın ölməz oğlu. (M. Şeyxzadə haqqında).- Ulduz, 1968, №6s.34-35.
118. Məhərrəmli Camal. Azərbaycan oğlu, özbək alimi. - «Elm və həyat», 1969, №3.
119. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər.–B., Azərnəşr, 1973. 295 s.
120. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. -B., ADU nəşriyyatı, 1958. 276 s.
121. Mirzəyev Tura. Hadi Zərifov. - Daşkənd, «Fan», 1967.
122. Mirmöhşün. Həsən və Hüsən. -B. , Azərnəşr, 1966. 30 s.
123. Mirmöhşün. Özbəkistanda Azərbaycan günləri. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 4 iyun 1980.
124. Məllayev Natan. Sənətkar unudulmur. (M. Şeyxzadə yaradıcılığı haqqında). - Azərbaycan, 1969, №4, s.50-51.
- 125.Mirtemir. Ülfət: şeirlər (tərcümə edən Əhəd Muxtar). - B. , Gənclik, 1979. 94 s.
- 126.Muxtar Əsqəd. Qardaşlıq əlaqələri.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 30 may 1980.
- 127.Muxtar Əsqəd. Hər kəsin öz vətəni var (Uşaqlar üçün)- B. , Azərnəşr, 1965. 106 s.
128. Muxtar Əhəd. Əlaqələr möhkəmlənir.– «Bakı», 3 iyl 1980.
129. Mümtaz Salman. Əmir Əlişir Nəvai.- «Yeni yol», 4 mart 1926.
130. Mümtaz Salman. Ədəbiyyatımızda Nəvai. «Kommunist», 4 mart 1926.
131. Mümtaz Salman. Könüllər fəthi.- «Kommunist», 18 may 1925.
132. Nağıyeva Cənnət. Azərbaycanda Nəvai.-B.Tural-Ə)Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi.2001. 264 s.
133. Nağıyeva Cənnət. Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları. – B. , Elm, 1986.
134. Nağıyeva Cənnət. Əlyazmalar kataloqu. (Nəvai və Cami əsərlərinin əlyazmalarının təsviri) I cild.-B., Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1961 (müəlliflərdən biri)
135. Nağıyeva Cənnət. Özbək ədəbiyyatında Füzuli ənənələri. – B. , Nurlan, 2005. 76 s.
136. Nağıyeva Cənnət. Klassiklərimizin əsərləri Nəvai kitabxanasında - «Ədəbiyyat və incəsənət», 10 yanvar 1976.
137. Nağıyeva Cənnət. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı).- B., 1986.
138. Nağıyeva Cənnət. Nəvai yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi tarixindən.- “Elm və həyat”, 1973, №12, s.24-25.
139. Nazim Əli. Əlişir Nəvai və biz.- «Kommunist», 19 oktyabr 1925.
140. Nazim Əli. Bu günkü ədəbiyyatımız haqqında. - «Maarif və mədəniyyət», №9, s. 21.
141. Narzikulov Əhməd. Dostluq rəmzi (Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri). - «Kommunist», 9 yanvar 1973.
142. Nəbiyev Azad. İki xalqın oğlu (Maqsud Şeyxzadə). – «Ədəbiyyat və incəsənət», 22 sentyabr 1973.
143. Nəbiyev Azad. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. - B. , Yazıcı, 1978, 133 s.
144. Nəbiyev Bəkir. Qardaş xalqın töfhəsi («Özbək şeirləri» kitabı haqqında). - Azərbaycan, 1960, №2, s. 220-224.
145. Nəcəfova Məryəm. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə dair. -«Azərbaycan müəllimi», 25 oktyabr 1964.
146. Nəğməli Özbəkistan: şeir almanaxı (tərtib edən Əhəd Muxtar. Ön söz Xəlil Rza). –B. , Yazıcı, 1979, 318 s.

147. Nəvai Əlişir. Yeddi səyyarə. – B. , Azərnəşr, 1947. 124 s.
148. Nəvai Əlişir. Yeddi səyyarə. – B. , Azərnəşr, 1979. 124 s.
149. Nəvai Əlişir. Fərhad və Şirin. – B. , Azərnəşr, 1948.
150. Nəvai Əlişir. «Fərhad və Şirin»-B. , Azərnəşr, 1968. 311 s.
151. Nəvai Əlişir haqqında məqalələr.– B., «Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti nəşriyyatı», 1926.
152. Nəvai Əlişir. Münşaat. . -B. , Azərnəşr, 1926.
153. Nəvai Əlişir. Münşaat. - «Kommunist», 5 may 1948 və «Ədəbiyyat qəzeti», 12 mart 1940:13 avqust 1940, 16 may 1948., «Revolusiya və kultura», 1940, №9, s. 123.
154. Nəvai Əlişir. Vəqfiyyə. -B. , Azərnəşr, 1926.
155. Nəvai Əlişir. Vəqfiyyə. - «Kommunist», 5 may 1948 və «Ədəbiyyat qəzeti», 12 mart 1940:13 avqust 1940, 16 may 1948., «Revolusiya və kultura», 1940, №9, s. 123.
156. Nəvai (500 illiyi münasibətilə). – B., «Kommunist» qəzeti nəşriyyatı, 1926.
157. Nəvai Əlişir. Seçilmiş əsərləri (şərhlər, ön sözün və lüğətin müəllifi Həmid Araslı). –B. , Öndər, 2004, 423 s.
158. Nəvai Əlişir. Seçilmiş şeirləri (müqəddimə və tərcümə Süleyman Rüstəmindir). -B. , Gənclik, 1975. 96 s.
159. Nəvai Əlişir. "Mizan ül -övlan" (tərcümə, qeydlər və şərhlər filologiya elmləri doktoru Tərlan Quliyev). – B., Nurlan, 2006. 148 s.
160. Nəvai haqqında rəvayətlər (toplayanı və tərtib edəni Məmmədqul Cürayev)-B., Yazıçı, 1994, 111 s.
161. Nərzullayev Nərmurad. Məhəbbətdən yoğrulmuşam: şeirlər və poemalar. (Ön söz Cabir Novruzun, tərcümə edəni Əhəd Muxtar). -B. , Yazıçı, 1979. 70 s.
162. Nərzullayev Nərmurad. Dost sözü, qardaş sözü. - Ulduz, 1975, №10 s. 47-48
163. Nəsiboğlu Vaqif. «Müqəddəs qan» (Aybəkin eyni adlı kitabı haqqında). - Azərbaycan, 1959, №12, s. 214-218.
164. Nəsirova Həlimə. Sağ ol, Bakı- «Kommunist», 4 iyun 1980.
165. Nəzir Həkim.-Ürəkdən vurulmuşam (Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri) -«Ədəbiyyat və incəsənət», 8 yanvar 1966.
166. Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 30 iyul 1947.
167. Nurlu diyar: nəsr almanaxı (tərtib edəni Əhəd Muxtar) . – B. , Yazıçı, 1979, 310 s.
168. On beş yarpaq: almanax (Hekayə. Özbək dilindən çevirəni N. Bağırov). -B.,Azərnəşr,1975.103
169. Özbək ədəbiyyatı antologiyası. -B. , Azərnəşr, 1958, 394 s.
170. Özbək dilində. (Nəbi Xəzrinin «Sən yanmasan» pyesi Daşkənddə nəşr olunmuşdur). - «Ədəbiyyat və incəsənət», 24 may 1975.
171. Özbək dilində. (Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələri Daşkənddə nəşr olunmuşdur).- «Ədəbiyyat və incəsənət», 31 may 1975.
172. Özbək nağılları. - B. , Uşaqgəncləşr, 1959. 182 s.
173. Özbək xalq nağılları (tərcümə edəni A. Rzayev). -B. , Azərnəşr, 1987. 236s.
174. Özbək şerləri. – B. , Azərnəşr, 1959, 182 s.
175. Rəhimov Əbülfəz. Nəvainin Bakı nüsxələri. Mətnşünaslıq. C. Nağıyevanın eyni adlı kitabı haqqında. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 21 avqust, 1987.
176. Rəşidov Şəraf. Borandan güclü(tərcümə edəni H. Şərifov). –B. , Azərnəşr, 1962. 351 s.
177. Rəşidov Şəraf. Qaliblər (tərcümə edəni M. İbrahimov).- B., Azərnəşr, 1962. 378 s.
178. Rəşidov Şəraf. Kəşmir mahnısı (əfsənə), tərcümə edəni T. Elçin. - B. ,Uşaqgəncləşr, 1959, 44 s.
179. Rəşidov Şəraf. Kəşmir mahnısı. tərcümə edəni T. Elçin. - B., Gənclik, 1959, 40 s.
180. Rəşidov Şəraf. Güclü dalğa(tərcümə edəni H. Şərifov). - B., Azərnəşr, 1962.
181. Rəşidov Şəraf. Güclü dalğa (tərcümə edəni Əzizə Cəfərzadə). - B. , Gənclik, 1974, 343 s.
182. Rəşidov Şəraf. Özbək sovet ədəbiyyatının vəziyyəti haqda (SSRİ Yazıçılar İttifaqının XIII plenumunda məruzəsi). -Azərbaycan, 1950, №2, s. 125-131.
183. Rüstəmov Erqas. Sevilən poeziya. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 13 sentyabr 1973.
184. Rza X. Qardaş xalqın mənəvi sərvəti-"Təbliğatçı", 1979, № 8, s. 14-19.
185. Rza Xəlil. Doğmalığ - B. , Azərnəşr, 1977, 182 s.
186. Rza Xəlil. Maqsud Şeyxzadə (monoqrafiya) – B. , «Bilik», 1978, 67 s.
187. Rza Xəlil. Mədəniyyət iftixarı. M. Şeyxzadə haqqında. - «Kommunist», dekabr 1978.
- 187a. Rza İxtiyar. Şeirlər. – “Ədəbiyyat qəzeti”, 25 avqust 2006.
188. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. (tərtib edəni S. Məmmədov) – B. , Yazıçı, 1979, 557 s.
189. Saləddin Əli. Özbəkistandan töhfə. -«Ədəbiyyat və incəsənət», 18 mart 1986.
190. Saləddin Əli. Dostluq səhifələri. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 4 iyul 1980.
191. Saləddin Əli. Nizami Gəncəvi özbək dilində - “Kommunist”, 18 mart 1986.
192. Səfərova Nazilə. Alim və tərcüməçi. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 31 iyul 1987.

193. Səfərov Ə. Nəvai irsinin tədqiqi. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 4 mart 1961.
194. Səyyar. Səməd Vurğun və Mirtemir. - "Özbəkistanda nəyim qaldı" («Sumqayıt nəşriyyatı», 2000, 348 s) kit.-da, s. 66.
195. Sevdin Azərbaycanı (almanax) – B. , Yazıcı, 1980. 207 s.
196. Sultanov İzzət. Nəvai Azərbaycanda - "Bakı", 24 sentyabr 1968.
197. Sultanov İzzət. Özbək ədəbiyyatı. - Azərbaycan, 1959, №12, s.85-93.
198. Şeyxzadə Maqşud. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Şeirlər. – B. , Azərnəşr, 1972. 266 s.
199. Şeyxzadə Maqşud. Seçilmiş əsərləri .2 cildə. II cild. Poema və pyeslər.-B., Azərnəşr,1973. 284.
200. Şeyxzadə Maqşud. Əks – səda (ön söz Abbas Zamanov). – B. , Yazıcı, 1979, 141 s.
201. Şöhrət. Səməd Vurğuna. Şeir. - Ulduz, 1972, №1, s. 1.
202. Teymur Maarif. Ədibin nadir fotoşəkilləri (M. Şeyxzadə haqqında). - "Bakı", 13 iyun 1979.
203. Təracümi – əhval (məşahir) Əlişir Nəvai. - «Dəbistan» dərgisi, 21 fevral 1907, №3, s. 34.
204. Təracümi- əhval (məşahir) Əlişir Nəvai».-«Dirilik» dərgisi, 1914,№2,№3, №6; 1916 - №7, №8.
205. Tixonov Nikolay. Dostluq ağacı-«Kommunist», 26 may 1976.
206. Tixonov Nikolay. Özbəkistan sovet ədəbiyyatının müvəffəqiyyəti və nöqsanları (SSRİ Yazıçılar İttifaqının XIII plenumunda məruzəsi)-Azərbaycan, 1950, №2, s. 132-136.
207. UGART – çağdaş özbək və gürcü ədəbiyyatlarından seçmələr» («Dünya ədəbiyyatı»ndan books), - B., «Yurd» HRB – 2005.
208. Ulutürk Xəlil Rza. Davam edir - 37.- B., Gənclik, 1992, 528s.
209. U. Xəlil Rza. Doğmalığ. Şeirlər.-B., 1977, Azərnəşr,182
210. U. Xəlil Rza. Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr. - B. , Elm, 1987. 280 s.
211. Ulutürk Xəlil Rza. Lefortovo zindanında-B., Azərbaycan", 1998, 240, s.
212. U. Xəlil Rza. Maqşud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı – B. , Elm, 1980, 143 s.
213. U. Xəlil Rza. Maqşud Şeyxzadə.- B., "Bilik" cəmiyyəti, 1978. 68 s.
214. Ulutürk Xəlil Rza. Mən Şərqəm. - B., Elm, 1994, 768 s.
215. Ulutürk Xəlil Rza. Turan çələri. – B., Elm, 1992, 792s.
216. Ulutürk Xəlil Rza. Turan çələri.-B, Qaff -Poliqraf, 2005.
217. Ulutürk Xəlil Rza. Türkün dastanı –B., Gənclik, 2000.800 s.
218. Ülvi Almaz. Qafur Qulam və Azərbaycan.-"Elturan" (İctimai-siyasi proseslər və Beynəlxalq əlaqələr Elmi araşdırmalar mərkəzi), 2002-2003. № 1-2, s.72 -76.
219. Ülvi Almaz. Hazim Hikmət-100. – "Ədəbi əlaqələr. I tolu" (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu "Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr" şöbəsi) - Bakı, «Qartal», 2004. s.24 - 26.
220. Ülvi Almaz. Ariflər könlündə əsrlər yaşına dolmuş Mövlana Rumi – "Ədəbi əlaqələr. II tolu" (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu "Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr" şöbəsi) - Bakı, «Qartal», 2006. s. 22 - 27.
221. Ülvi Almaz. Özbək satirasının ustadı.- "Filologiya məsələləri" (AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), 2007, №3, s. 332-344.
222. Ülvi Almaz. Gökəmli realist özbək nasiri.- "Filologiya məsələləri" (AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), 2007, №4, s.427-436..
223. Ülvi Almaz. Nəvainin əsərləri Azərbaycan dilində.- «Filologiya məsələləri» (AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), 2007, №5, s.94-105.
224. Ülvi Almaz. Dahi Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.- «Filologiya məsələləri»(AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), 2007, №6, s. 427-436
225. Ülvi Almaz. M. Şeyxzadə-iki xalqın oğlu.- «Azərbaycan və azərbaycanlılar» (AMEA Rəyasət heyəti), 2007, №1-4, s.158-172 (ingiliscə).
226. Ülvi Almaz. Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlı şair, alim, tədqiqatçı və tərcüməçi.- «Azərbaycan və azərbaycanlılar» (AMEA Rəyasət heyəti), 2007, №5-12, s. 211-216 (ingiliscə).
227. Ülvi Almaz. Maqşud Şeyxzadənin dramaturgiya yaradıcılığı.- "Elmi axtarışlar" (AMEA Folklor İnstitutu), XXXI, 2007, s. 156 – 160.
228. Ülvi Almaz. Azərbaycan – özbək dramaturgiya əlaqələri.- "Dirçəliş - XXI əsr" (AMEA Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu), 2007, oktyabr – noyabr, №6 (116-117), s. 409-418.
229. Ülvi Almaz."Molla Nəsrəddin" və özbək satirik ədəbiyyatı.- "Dil və ədəbiyyat" (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2007, №3(57), s.76-78.
230. Ülvi Almaz. Müasir özbək ədəbiyyatı tədqiqatçı sözünün işığında.– "Dil və ədəbiyyat" (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2007, №4(58), s. 104-105.

231. Ülvi Almaz. Özbək ədəbiyyatşünaslığında Nizami və Nəsimi irsinin öyrənilməsi.- "Dil və ədəbiyyat" (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2007, №5(59), s. 108-111.
232. Ülvi Almaz. Azərbaycan - özbək folklor əlaqələrinin tədqiqinə dair.- "Dədə Qorqud" (AMEA Folklor İnstitutu), 2007, №2. s.79-84.
233. Ülvi Almaz. Özbək poeziyasında Səməd Vurğun mövzusu.- AMEA Xəbərləri (Humanitar Elmlər seriyası), 2007. №3. s. 65-73. ; «Elm», 29 dekabr 2007 və 18 mart 2008.
234. Ülvi Almaz. Colpan yeni cığatay şeirinin dan ulduzu kimi.- «Ədəbi əlaqələr. III toplusu» - Bakı, «Qartal», 2008. s.
235. Ülvi Almaz. Nəvainin ədəbi şəxsiyyəti.- AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu. "Yaxın və Orta Şərq: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfrans -24-25 oktyabr, 2007 (konfrans materiallarının xüsusi materialları).
236. Ülvi Almaz. "Demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizənin poeziyada əksi".-B., "Ağrıdağ", 1997. 115s.
237. Ülvi Almaz. Ədəbi duyğularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər). II kitab.- B., "Nurlan", 2008, 426 s.
238. Ülvi Almaz. Mühəribə ağrılarım. (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər). I kitab.- B., "Nurlan", 2005, 545 s.
239. Ülvi Almaz. Könül könüldən su içər"(Qaraqalpaq şairi İbrahim Yusupov) --«Ədəbiyyat və incəsənət », 26 may1987.
240. Ülvi Almaz. Özbəkistanın xalq artisti Sultanpaşa Udayeva ilə söhbət.-«Ədəbiyyat və incəsənət», 6 sentyabr 1989.
241. Ülvi Almaz. Könünün nəğməsini duymasaydıq.(Qafur Qulam -100) -"Xalq qəzeti",8 iyul 2003.
242. Ülvi Almaz. İki xalqın övladı. (M. Şeyxzadə-100) -"Xalq qəzeti", 14 oktyabr 2003.
243. Ülvi Almaz. Nakam xoşbəxtlik. (Zülfıyyə-90) - "Xalq qəzeti", 14 iyul 2004.
244. Ülvi Almaz. Daşkənddəki Nizami Gəncəvi muzeyi əbədi dostluğumuzun simvoludur - «Xalq qəzeti», 16 aprel 2004.
245. Ülvi Almaz. "Molla Nəsrəddin" və özbək ədəbiyyatı.- "Xalq qəzeti",11 mart 2006.
246. Ülvi Almaz. Şərq satira məktəbinin ustadı. "Molla Nəsrəddin"-100. – «Elm», 18 may 2006.
247. Ülvi Almaz. Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələr tarixindən: teatr-dramaturgiya səhifəsi.- «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti», 02 oktyabr 2006.
248. Ülvi Almaz. Cığatay ədəbiyyatı və dahi Nəvai.- «Azərbaycan», 07 fevral 2007.; «Elm», 9 mart 2007. və 20 mart 2007.
249. Ülvi Almaz. Nəvainin «Müzan ül-övzan» əsəri Azərbaycan dilində."Xalq qəzeti",10 fevral 2007.
250. Ülvi Almaz. Özbək satirik nəsrinin ustadı (A.Qəhhar – 100)- "525-ci qəzet", 25 aprel 2007.
251. Ülvi Almaz. Colpan türkcə dan ulduzu deməkdir - «Xalq qəzeti», 8 aprel 2008.
252. Ülvi Almaz. Azərbaycan sevgisi: özbəkistanlı alim haqqında. - "Xalq qəzeti", 29 mart 2006.
253. Ülvi Almaz. "Dünya bir yan, sən bir yansan, Azərbaycan!" -«Elm», 30 iyun 2006.
254. Ülvi Almaz. Nəvai sehrində-İnciyə döənən alim.-«Kaspi», 03 aprel 2007.
255. Ülvi Almaz. Nəvaişünas alim Cənnət Nağıyeva.- «Respublika», 19 may 2007.
256. Ülvi Almaz. Türk dünyasından səhifələr - görkəmli özbək şairləri.- Qafur Qulam, Maqşud Şeyxzadə – «Elm», 30 oktyabr 2006.:
257. Ülvi Almaz. Türk dünyasından səhifələr - görkəmli özbək şairləri.- Maqşud Şeyxzadə, Zülfıyyə- «Elm», 19 dekabr 2006
258. Ülvi Almaz. Özbək teatrının Səfərov məktəbi.- «Xalq qəzeti», 22 oktyabr 2003 .
259. Ülvi Almaz. Öz tarixini bilən və ondan mənəvi güc alan xalq əyilməzdir . Özbəkistanın Azərbaycandakı səfiri ilə söhbət.- «Xalq qəzeti», 16 oktyabr 2005.
260. Ülvi Almaz. Sənətkarlıq dərşini el ədəbiyyatından alan şair.- «Xalq qəzeti», 17 may 2007.
261. Ülvi Almaz. X. R. Ulutürk özbək ədəbiyyatının tədqiqatçısı və tərcüməçisi kimi.– «Kredo», 5, 12, 20 və 27 oktyabr, 3 və 10 noyabr 2007.
262. Ürəkdən ürəyə (SSRİ xalqlarının şeirlərindən seçmələr. Tərcümə edənı Tofiq Bayram).-B. , Gənclik, 1975. 148 s.
263. Üç qardaş (özbək nağılı). - B. , Uşaqgəncləşr, 1941.
264. Üç qardaş (özbək xalq nağılı). - B., Gənclik, 1972. (tərcümə edənı Pənah Xəlilov).
265. Uyğun. Qızıl torpaq. Şeirlər (tərtib edənı Əhəd Muxtar). - B. , Yazıcı, 1979, 80 s.
266. Vurğun Səməd. Əsərləri. Y cild. – B., 1972. s. 133.
267. Vurğun Səməd. 3 dekabr 1940 tarixdə Nizami və Nəvainin yubiley komitələrinin iclasındakı çıxışından.- AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivı.
268. Vəliyev Kamil. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. - B. , Gənclik, 1988. 280 s.
269. Vəliyev Kamil və Ramiz Əsgərin tərcüməsində. Balasagunlu İ. Qudatqu bilik. B., Azərsunəşr, 1994.
270. Yaşen Kamil. Ədəbi dostluq və əməkdaşlığın səmərəsi. -"Ədəbiyyat və İncəsənət", 30 may1980.

271. Yaşen Kamil. Ədəbi dostluq. - «Kommunist», 4 iyun 1980.
272. Yaşen Kamil. Darmadağın. General Rəhimov. Namus və məhəbbət (Pyeslər. tərcümə edənləri V. Məmmədov və İ. Qasımzadə). – B., Azərənəşr, 1976, 180 s.
273. Yusufov Mahmud. Əlişir Nəvai böyük novator idi. - Ulduz, 1968, №9. s. 60-61.
274. Zamanlı A. İki xalqın oğlu.- Ulduz, 1968, №6.
275. Zamanov Abbas. Sabir bu gün.– B., Gənclik, 1985. 350 s.
276. Zahidov Vahid. İncə və od ürəkli sənətkar (M. Dilbazinin yaradıcılığı haqqında). - “Ədəbiyyat və İncəsənət”, 1980. may.
277. Zahidov Vahid. Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı. - “Ədəbiyyat və incəsənət”, 30 iyul 1947.
278. Zülfiyyə. Torpağa səcdə. – B. , Gənclik, 1979, 72 s.
279. Zülfiyyə. Şeyrlər. – B. , Azərənəşr, 1969. 80 səh.
280. Zəkiyev İmadəddin. Dostluq əlaqələrindən (Azad Nəbiyev. “Azərbaycan–özbək folklor əlaqələri” monoqrafiyası haqqında) - Ulduz, 1979, №11, s. 52-54.
281. Ziyatay Ələkbər. Böyük şair (Nəvainin əsərlərinin tərcüməsi haqqında). - “Ədəbiyyat və incəsənət”, 30 may 1980.

TÜRK DİLİNDƏ

282. Türk dünyası (el kitabı). III c. Edebiyyat. – Ankara, 1992. 800 s.
283. Fıtrat A. En eski türk edebiyatı naminaları. Semerkend. - Taşkent, 1927.

RUS DİLİNDƏ

284. Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия . - Ташкент, Фан, 1975. стр. 76-84.
285. Акбаров Адхам. Гафур Гулам.–Ташкент, Фан, 1974.
286. Акбаров Адхам. Жизнь поэта - Ташкент, Фан, 1972, 211стр.
287. Акбаров Адхам. Зулфия. Литературный портрет. - Ташкент, Фан, 1985. 215 стр.
288. Ахметинина Ф. Из истории культурных связей узбекского и азербайджанского народов. - Литературные Азербайджан, 1966, №4. стр.125-128.
289. Бартольд В. В. Сочинения. -М. , 1968. с.19-192.
290. Бертельс Е. А. Навои и Джами (Избранные труды). - М. , Наука, 1965.
291. Бертельс Е. А. Навои (Опыт творческой биографии). - М. , Л. Издательство, АН СССР, 1948.
292. Боролина И.А. Рассказы Каххара - Дашкенд, Фан. 1987.
293. История узбекская советская литература. 3 – х томах. – Ташкент, Фан, 1987
294. История узбекской советской литературы. (В пят томах. 1917-1985) Том 2. (1941-1956)- Ташкент, Фан, 1988.250 с
295. История узбекской советской литературы. В пят томах (1917-1985). Том 3. (1957-1975)-Ташкент, Фан, 1988.273с
296. Захидов Вахид. Мир идей и образов А. Навои.-Ташкент, Фан, 1961.
297. Кадыри Абдулла. Минувшие дни (предис. И. Султанов) –Ташкент, «Худ. лит. », 1958.
298. Кадыри Абдулла. Скарпион из алтаря. (предис. Л. Климович) - М. , Худ. лит. , 1964.
299. Короглы Х. Узбекская литература. –М., 1976.
300. Мамилиев А.Национальный театр и взаимодействие культур. -«Театр»,1972,№7 стр.19-192.
301. Махаммадходжаев Хасанходжа. Физули и узбекская литература. - Н. Д. А. Ташкент, 1972.
302. Махаммадходжаев Хасанходжа. Физули и узбекская литература. Автореферат кандидатской диссертации - Н. Д. А. Ташкент, 1972.
303. Назаров Р. Узбекский роман и современность. – Ташкент, 1975.
304. Нагиева Джаннат. Навои и Азербайджанская литература (XV-XIX вв). - Ташкент, Фан, 1990.
305. Нагиева Джаннат. Бакинские рукописи Алишера Навои. -Б. , Элм, 1986.
306. Насыров Э. Писатели Советского Узбекистана. Справочник. - Ташкент, Фан, 1977. 467 стр.
307. Ходжаев Халид Саид.«Дивани лугати тюрк» Махмуда Кашкарского.-«Труды Азерб. филиала АН ССР», №31, серия лингвистическая, Б. , 1936. стр. 105-112.
308. Страницы Азербайджанско – узбекских литературных взаимосвязей (сборник). – Б. , Елм, 1985, 279 стр.
309. Творческие связи узбекской литературы: об узбекско - азербайджанских литературных связях (стр. 37-49). - Ташкент, Фан, 1983. 101 стр.

УЗБЕК ТИЛИДА

310. Азалп А. Сен тинчлик куйчиси–мангу достонсан.- «Бирлик – Единство», 2003, № 4.
311. Гафур Гулам. Адабий-тангидий маколалар, 11-т.- Ташкент, Фан, 1973, с.63.

312. Яхьяев М. Абдуллаев В. С. Вургуннинг шеър ва поэмалари. - «Шарк Юлдузи», 1954, №2, с. 110-114.
313. Узбек адабийати тарихи. Т. 1. - Ташкент, Фан, 1978.
314. Мухаммадходжаев Хасанходжа. Дустлик туйгусы. - Ташкент, Фан, 1978.
315. Мукимов Р. , Валиходжаев Б. Вургуннинг асарлари узбек тилида. - «Шарк Юлдузи», 1954, №6, с. 118-122.
316. Рустам Сулейман. Келиб кетмиш; Коробог (торчумо Зулфийа) – «Узбекистан маданияти», 1980. июн.
317. Жахон адабиети. адабий-бадий, ижтимоий-публицистик журнал.- Ташкент, 2005, №5(96), с.134-156.
318. Салманов Й. Мукаддас юрт фарзандиман. – «Бирлик – Единство», 2003, №1(67), с.3
319. Шайхзода М. Атокли халг шаири. - «Ленин учкуни», 18 мау 1956.
320. Шарафаддинов Азад. Ижодни англаш бахти.-Ташкент, «Шарк», 2004, 640 б.
321. Шайхзода М. Асарлар, 1-т. - Ташкент, 1972.
322. Вургун С. Танланган асарлар.- Ташкент, Фан, 1953.
323. Вургун С. Комсомолнома.- Ташкент, Фан, 1964.
324. Вургун С. Юракдаги шеър.- Ташкент, Фан, 1978.

Almaz Ülvü Qasım qızı Binnətova ulu Göyçə mahalının Kəsəmən kəndində -1960-cı il 8 avqust tarixdə ziyalı- müəllim ailəsində doğulmuşdur. O, həmin kənddə orta məktəbi fərqlənmə ilə tamamlamış və Bakı Dövlət Universitetində ali təhsil almışdır. 1986-1988 – cı illərdə Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin ikiillik fars dili şöbəsini bitirmişdir.

Almaz Ülvü ali məktəbi tamamladıqdan sonra "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində, 1993-97-cü illərdə isə Dövlət Əmlak Komitəsinin ilk mətbuat katibi kimi çalışmışdır. AMEA-da əvvəlcə Milli Münasibətlər İnstitutunda, sonra isə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işləmişdir. Hazırda həmin institutun "Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr" şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsindədir.

"Demokratiya və milli müstəqillik uğrunda mübarizənin poeziyada əksi" (1985-92-ci illər) mövzusunda AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Filologiya elmləri namizədidir.

Hazırda həmin institutun doktorantıdır. «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özbək klassiklərinin yaradıcılığı» mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazıb.

Almaz Ülvü eyni zamanda, "Xalq qəzeti"nin "Ədəbiyyat və incəsənət şöbəsi"ndə də çalışır. 25 ilə yaxındır ki, mütəmadi olaraq mətbuat orqanlarında elmi, ədəbi, tarixi publisistik məqalələri ilə çıxış edir.

Almaz Ülvü müxtəlif qəzet və jurnallarda, kitab, almanax və elmi toplularda dərc olunmuş 400-dən çox elmi və publisistik məqalənin müəllifidir. Xeyli kitablar nəşr etdirmişdir: «Poeziyada milli azadlıq duyğuları» (1997. 115 s.), «Ülviləşən Ülvim» (1998. 200 s.), «Ədəbiyyat ömrü yaşayan ədəbiyyat memarı» (2004. 80 s.), «Müharibə ağrıları». Sənədli publisistik düşüncələr, ədəbi qeydlər (2005. 546 s.), "Ədəbi duyğularım". Portretlər, düşüncələr, qeydlər, düşüncələr (2008, 426 s.) kimi kitabların müəllifidir. 20 yanvarda şəhid olmuş qardaşı oğlu Ülvü Bünyadzadənin «Ülvü duyğularım» (poema və şeirlər-1990. 55 s.). «Bir ölümün acığına» (poema və şeirlər, povest və hekayələr, pyeslər və tərcümələr, məqalə və məktublar-1993. 256 s.), «Ömrüm sənə eşqindi» (poema və şeirlər-1997, 255 s.), «Sən oxşarın bənövşədi...» (2005, 495 s.), eləcə də Qəşəm Aslanovun "Məğlub ölüm" (hekayə, felyeton və povest-1997.166 s.) Qarabağ döyüşçüsü X. Əhmədovun "Ölünmə biləcəm sənə qədrini" (1997. 28 s.) və s. kitabların toplayanı, tərtib edəni, nəşrə hazırlayanı və ön sözünün müəllifidir. Bir çox gənc şairlərin ilk kitablarına ön söz yazmışdır.

Ailəlidir. Bir oğlu var.

Almaz ÜLVİ

(Binnətova – Süleymanova Almaz ÜLVİ Qasım qızı)
(filologiya elmləri namizədi)

Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri
(dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)

Bakı – Qartal - 2008. 326 səh.

Buraxılışa məsul: **Nazim Süleymanov**

Texniki redaktoru
və dizayner: **İ. NİZAMİOĞLU**

Kompüterdə yığdı: Sədaqət QULİYEVƏ

Korrektorları: HƏQİQƏT
Günay VAHİDQIZI